

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

**АМИР ТЕМУР
ДАРСЛАРИ**

*Умумий таълим ва махсус тарих мактаблари
ўқитувчилари ва ўқувчилари учун қўлланма*

(Тўлдирилган иккинчи нашри)

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001**

Тақризчилар:
 т.ф.н. ТУРФУН ФАЙЗИЕВ,
 олий тоифали методист МУКАРРАМ МҮЙДИНОВА

Аҳмедов Б.

Амир Темур дарслари: Умумий таълим ва махсус тарих мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари учун қўлланма. — Т.: «Шарқ», 2001. — 144б.

Ушбу китоб умумтаълим мактаблари ва махсус тарих мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари учун қўлланма сифатида тайёрланган бўлиб, унинг қамровига кирган тарихий воқеа ва ҳодисалар Ватанимизнинг ўрта асрлар, яъни Мўғуллар истибдоди туфайли сиёсий инқироз, бошбошдоқлик, ўзаро ички низолар авж олган XIV асрнинг 1-ярмидаги фожиали манзаралар, ниҳоят Амир Темурнинг давлат тепасига келиши, марказлашган давлат тузиши, ҳарбий истеъдоди, фан, маданиятга мислсиз ҳомийлиги натижасида, давлатимизнинг буюк давлат арбоби тафаккури кучи билан юртимиз дунёда энг қудратли давлатга айланганлиги асл манбалар асосида очиб берилди.

Қўлланманинг иккинчи нашри тарих ўқитувчиларининг таклифларини эътиборга олиб тўлатилди ва бирқадар кенгайтирилди. Унга илм-фан, маориф ва маданиятни ривожлантиришга ҳисса қўшган ҳазрат Соҳибқироннинг буюк авлоди: Улуғбек, Шоҳруҳ, Султон Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Акбар, Гулбадан бегим, Зебунисо ҳамда бошқаларнинг ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар киритилди.

Ушбу сабоқлар орқали тарихий илмий дунёқараши шакланган ўқувчи ва талабалар ватанпарвар, халқига садоқатли ва ҳаётда рўй берадиган ҳар қандай қийинчиликлардан қўрқмайдиган, темир иродали бўлиб етишадилар.

Қўлланманинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти худди шу мақсадга йўналтирилгандир.

ББК 63.3(5У)я721

КИРИШ

Мустақил Ўзбекистонимиз тўққиз ёшга тўлди. У кун сайин ўсиб-улғайиб, куч-қудратга тўлиб бормоқда. Миллий давлатчиликнинг тикланиши халқимиз тақдирда мислсиз аҳамият касб этди.

Салкам бир ярим аср давом этган, дастлаб рус подшоши, сўнгра большевиклар ўрнатган шўро салтанати мустамлакачилигидан озод бўлиш катта тарихий воқеа бўлди. Унинг акс-садоси мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва миллий қадриятлар, ўзликни англаш, айниқса, тарихимизга муносабатда ҳам яққол кўриниб турибди.

Ўзлигини англашга бел боғлаган ҳар бир халқ ва миллат аввало буюк аждодлари, сиёсий, ҳарбий арбоблари ва улуғ алломаларининг мамлакат, қолаверса, жаҳон тарихида тутган ўрни, хизматларини эъзозлашни ўрнига қўяди, бошқаларга ҳам уни эътироф этдиради. Биз тутган бу йўл буюк соҳибқирон Амир Темура, Аҳмад Ясавий, Мирзо Улуғбек, Исо Ат-Термизий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Нажмиддин Кубро ва бошқа алломаларимизнинг таваллуд топган саналарини нишонлашда ўз исботини топди.

Мустақил Ўзбекистоннинг XXI асрда жаҳоннинг илғор ва етакчи давлатлари қаторида бўлишини таъминлашга қодир ва қобил издошларга эҳтиёжси кун сайин ортиб бормоқда. Улар Она-Ватан Ўзбекистон манфатларини ҳар жиҳатдан, чунончи, сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, маънавий-руҳий ҳимоя қила оладиган салоҳиятга эга бўлишлари лозим.

Бунинг учун улар нафақат ҳозирги замон дунёвий илмларини, балки ўтмишда ўтган буюк боболарнинг ҳаёти ва фаолиятини мукамал билишлари шу куннинг асосий талаби ҳисобланади. Буларни эгалламай туриб бирор бир шахс комиллик даражасига эриша олмайди. Тарихда ўтган буюк шахсларимиз, айниқса, Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти бунда асосий мезон бўла олади. Унинг ҳар қандай мушкул сиёсий, ҳарбий, дипло-

матик вазиятлардан чиқиб кета олиш заковати, мард-лиги, жасорати, ватанпарварлиги, топқирлиги, темир иродавий хусусиятлари авлодлар учун ибрат, ҳаёт мактаби, Ватанга хизмат қилиш намунаси бўлиб қолиши лозим.

Эндиги гап ана шундай бемисл ва бетакрор, бутун жаҳон эътирофига сазовар бўлган буюк сиёсий ва ҳарбий арбоб, фан-маданият ҳомийси Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаётини чуқур ва зеҳн билан ўрганишда қолган. Ёшларимиз уни қанчалик мукаммал ўргансалар ундан шунчалик сабоқ оладилар. Ўзбекистоннинг собитқадам, жасур, ақл-идрокли, Она-Ватан қудратини жаҳонга кўз-кўз қилишига қодир ва хос фидоий фарзандлари бўлиб етишадилар.

Ушбу ўқув қўлланмаси ана шу эзгу ният билан «Амир Темур дарслари» деб номландики, ундан чинакамига сабоқ олабилган бугунги авлод эртага мамлакатимизнинг буюк давлатлар қаторидан ўрин олиши йўлида ўзининг чинакам ҳиссасини қўша олади. Зеро буюклар босиб ўтган йўлни зеҳн ва қунт билан ўрганиш ҳар бир инсонни камолот поғоналари сари элтади. Қўлланма Амир Темур ва Темурийлар даврида ўтган тарихшунос олимларимиз Низомуддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофизи Аbru, Абдураззоқ Самарқандий, Ибн Арабшоҳ ва бошқаларнинг асарларида сақланган маълумотларга таянган ҳолда ёзилган.

Олдимизда турган улуғ мақсадларни бажариш учун курашда Амир Темурнинг муқаддас руҳи Сизларга мададкор бўлсин!

І қ и с м.

Соҳибқирон Амир Темур

Б и р и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУРНИНГ НАСЛУ НАСАБИ, ИШЛАРИ, ХОРИҚ ОДАТЛАРИ

Наслу насаби. Улуғ бобомиз Амир Темур кўҳна шаҳар Шаҳрисабзга қарашли Хожа илғор қишлоғида 1336 йил 9 апрел куни туғилган. Отаси Тарағай баҳодир Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган барлос қавмидан чиққан ўртаҳол беклардан бўлиб, Чигатой хонларидан Қозонхон (1338—1346) лашкарида хизмат қиларди. Хожа илғор қишлоғи ва унинг теварак-атрофидаги ерлар унга мулк ҳисобланарди. Онаси Такина бегим ҳам наслу насаб жиҳатдан аслзодалар жумласидан эди. У бухоролик машҳур фақиҳ Тож аш-шариа (шариат тожи) тахаллуסי билан машҳур бўлган Убайдулла ибн Масъуднинг авлоди (1350 й. вафот этган) эди.

«Насабнома»ларда ва Амир Темурга бағишланган тарихий китобларда унинг шажарасини Нуҳ пайғамбар ва унинг авлоди Туркхонга (Ёфас ўғлонга) боғлайдилар. Уша «Насабнома»ларда ва тарихий китобларда, масалан, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида бундай дейилади: «Туминахоннинг эгизак ўғиллари бўлган. Бирининг исми Қобилхон, иккинчисиники Кочули баҳодир». Чингизхон ҳам Темурбек каби Туркхон (Ёфас ўғлон)нинг авлоди, иккинчидан, унинг онаси турк-найман қабиласига мансуб бўлган. Бир эски тарихий китобда ўқиганим бор. Унда Чингизхонни кўк кўз мўғул деб аташган. У оқ юзли ва кўзи кўк одам бўлган экан. Хитой солномаларида айтилишича, ҳозирда машҳур Хитой деворининг шимол тарафида қадимда истиқомат қилган халқлар «кўк турклар» деб аталган.

Лекин «насабнома»лар ва шажаралар ҳамма вақт ҳам ишончли манба бўлолмайдилар, чунки тарихчилар ўз подшоларини илоҳийлаштириш мақсадида шундай қилганлар. Масалан, Амир Темурнинг аждоди аслида ҳарбий кишилар бўлганлар. Кочули баҳодир, Суғу Чечан, Қорачор нўён ва б.қ. Чингизхон ва унинг ворислари замонида кўшинга қўмондонлик қилиб ўтганлар.

Темурбекнинг болалиги ва ёшлиги қандай кечганлиги ҳақида ўша замонларда ёзилган китобларда аниқ маълумот йўқ. Лекин бизда қадимдан хонзодалар, шаҳзодалар ва бекзодаларнинг таълим-тарбиясига алоҳида эътибор берилгани маълум. Уларга тўрт ёшдан бошлаб таълим бериш бошланган. Уларга шу ёшдан бошлаб хат-саводини чиқарувчи муаллимлар ва хотираси ва фикрлаш салоҳиятини оширувчи махсус қиссахонлар бириктирилган. Қиссахонлар хонзода, шаҳзода ёки бекзодадан атиги 6—8 ёш катта бўлишган ва бирга ўйнашиб юрганлар. Эндигина тўртга кирган Муҳаммад Тарағай (Улуғбек)га биркитилган Ҳамзанинг ёши 12 да бўлган. У кейинча катта олим бўлиб етишди ва Шайх Озарий номи билан шуҳрат топди.

Ўйлаймизки, Тарағай баҳодир бирмунча камбағаллашиб қолганига қарамай, ўғлини ёшлигидан аслзодаларга яраша ўқитган ва ҳар тарафлама билим берган: катта-кичик билан муомала илмини, ов қилиш ва ҳарбий илмларни ўргатган, албатта.

Ов ва ҳарб илмлари хонзода, шаҳзода ва бекзодаларга махсус ўргатилган. Негаки, бу икки илм уларни ёшликдан чиниқтирган. Бу икки илмни ўргатиш учун махсус устозлар ёлланган. Шаҳзодалар ва бекзодалар от чопиш, найза санчиш, ўқ отиш, човгон ўйнаш, қиличбозлик каби ҳарбий санъатлардан таълим олганлар.

Ва яна уларни ёшликдан салтанат тебратиш илмига ҳам ўргатганлар. Бунга ўша замонлардан қолган «Сулук ул-мулук» («Подшоларга қўлланма»), «Тузуқлар» ва бошқа номлар билан етиб келган китоблар гувоҳлик беради. Бу китобларда амалдорларни танлаш ва ўз ўрнига қўйиш, ҳукумат ишларини юритиш, табааларнинг арз-шикоятларини эшитиш, ҳукм чиқариш каби давлат амалларини адо этиш касби тушунтириб берилган.

Темурбек ҳам ёшлигидан шу илмларни касб этган, албатта.

Темурбекнинг шаклу шамойили, хулқ-атвори, яхши хислатлари

Амир Темурнинг ҳаёт пайтида чиздирган махсус сурати йўқ. Лекин замондоши Ибн Арабшоҳнинг сўзи билан ифодалаган сурати бор. У Темурнинг шаклу шамойилини бундай тасвирлайди: «Темур қадди-қомати келишган, баланд бўйли, тик қоматли, кенг пешонали,

каллеси катта, бағоят кучли, салобатли, юзи оқ-қизилдан келган, лекин биронта доғи йўқ, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, болдир ва пойчалари семиз, қадду қомаги камолига етган, серсоқол, икки кўзи бамисоли шамъ бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди. У ўлимдан қўрқмас, қартайиб қолган бўлса-да изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйин-кулгию, қўнгилхушликка майлсиз, гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар, маъқулроқ эди. У бўлиб ўтган ишга азият чекмас эди ва ўзига ҳосил бўладиган ютуқдан шодланмас эди».

Амир Темур ўткир фикрловчи, фаросатли, зийрак, дўст-душманни бир қарашда ажрата биладиган, мард ва ҳаққўй кишиларни ёқтирувчи, доно ва катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган кишиларни дўст тугар, хоинликни ва хоинларни ёмон кўрарди.

Ҳазрат соҳибқирон феъл-атвори дуруст, хуллас яхши киши эди.

Ибн Арабшоҳдан яна ўқиймиз:

«У синчков, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳаққўй ва ёлғончини ажратар эди. Зийраклиги билан ҳақ насиҳатгўйдан сохта насиҳатгўйни ажрата олар, ўз фикри ва идроки билан сал бўлмаса «ўчар юлдуз»ни тўғри йўлга солиб юборар, ўз фаросати ва мулоҳазалари билан беҳато айланиб турган сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштира олар эди».

Ҳазрат соҳибқирон мард киши эди: «Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни ўз орқасидан эргаштирувчан бўлиб, жасоратли, довюрак ва мард кишиларни ёқтирар эди. Уларнинг ёрдамида даҳшатли жойларни фатҳ этиб, шерюрак одамларни асирга туширар, ўлжа қилар, уларнинг зарбалари билан баланд тоғ чўққиларини ҳам вайрон қиларди.

У фаҳш сўзларни ёқтирмасди. Яна ўша Арабшоҳдан: «Унинг мажлисларида уятсиз гаплар, қон тўкиш, асир олиш, ғорат қилиш ва аёллар хусусида ҳақоратли сўзлар айтилмас эди.

Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, тафаккур денгизининг қаъри йўқ, тадбири тоғига на текислигу, на ўйдим-чуқур орқали йўл топилар эди, илм аҳлига меҳрибон эди».

Ибн Арабшоҳ: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййид шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламо ва фозилларга тўла иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан тамом муқаддам кўрар эди. Уларнинг ҳар бирининг ўз мартабасига қўйиб, иззат-икромни ва ҳурмати-ни унга очиқ изҳор қиларди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёзар эдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу ҳиммат бўлар эди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, кўрслиги эзгулиги орасига қўшилган эди».

Темур аҳлу ҳунарни ҳам дўст тутарди. Ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, касб эгаларига гоятда меҳр кўяр эди».

Ибн Арабшоҳ:

«У масхарабозларни ёқтирмас эди. У табиатан масхарабоз ва шоирларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни ўзига яқин тутиб, уларнинг гапларига эътибор қилар ва сўзларини тинглар эди».

«Темур тузуклари»да ўқиймиз: (Қатъийлик, чидамлик, ҳушёрликда тенги йўқ одам эди). Ҳазрат соҳибқирон айтган «қатъийлик, сабр-тоқат, чидамлик, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилгай».

«Донишмандлар дейишмишким, ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж аскарни енгиб бўлур, тажрибада кўрилганким, азми қаттиқ, тадбиркор, ҳушёр, уруш кўрган, мард, шижоатлик бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали ва тадбирли бир киши минглаб одамга иш букуради.

Кенгашда гап кўплигини ҳазрат соҳибқирон яхши биларди: «Кенгаши икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани. Иккинчиси дилдан чиққани. Тил учида айтилганини шунчаки эшитардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим.

...Кенгаш аҳлидан кимки куйиниб маслаҳат берса, кулоқ солардим, кимки оқилона гапни кескинлик билан сўзласа, уни диққат билан тинглардим.

...Ҳаммадан кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон тарафлари ҳақида ўйлаб кўргандан кейин, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим».

Амир Темур кечиримли одам эди. «Тузуклар»да ўқиймиз: «Амир Ҳусайн қўлимга асир тушиб қолгандан кейин унинг навкарлари ва одамлари «Темурбек энди бизни ўлдиради», деб гумон қилган эдилар. Тўғри бошда ниятим уларни ўлдириш эди, кейинча «ахир улар аскарлар-ку», деб уларни авф этдим ва яна аскарликка тайинладим.

Бадахшонда ҳоким бўлиб турган уларнинг бош амири қўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чопишган киши эди. Амир Ҳусайн қатл этилганини эшитгандан кейин, менинг қаҳримдан қўрқиб, ўзини сергак тутди. Бордию уни тутиш учун қўшин юборсам, тўғри иш қилмаган бўлур эдим. Шунинг учун ўзимни уни унитгандай тутдим ва унинг борасида ушбу тадбирни ишлатдим: мажлисларда, ўлтириш ва йиғинларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим. Дўстлари «Амир Темур сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибдур», деб хат ёзиб юбордилар. Охири у зорланиб менга хат юборди ва инояту марҳаматларимдан умидвор бўлиб, паноҳимга келди».

Амир Темурнинг эл-юрт олдида қилган яхши ишлари. Ҳазрат соҳибқирон бутун ҳаётини юрти ва халқининг тинчлиги ва фаровонлиги учун сарфлади, элим деб, юртим деб ёниб яшади. Унинг эл-юрти олдида қилган хизматлари жуда катта. Масалан, 1) мамлакат ва халқини мўғуллар зулмидан озод қилди, уларни ўз байроғи остига бирлаштириб, марказлашган кучли давлатга асос солди, унинг тинчлиги ва хавфсизлигини бўлмаганда 80 йилга таъминлади. 2) Самарқанд, Кеш, Тошкент, Бухоро ва Қарши каби шаҳарларни қайтадан, мустаҳкам қилиб тиклади, обод қилди. Замондош тарихчи Ҳофиз Аbru «Самарқанд лойдан қурилган эди, ҳазрат соҳибқирон уни тошдан тиклади», деб ёзади. Шаҳарларда ҳунармандчилик, савдосотиқ ривож топди. 3) Илм-фан, айниқса ҳадис ва фикҳ илми, риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), табобат, мусиқа, тасвирий санъат, тарих, адабиёт, фалсафа илмлари мисли кўрилмаган даражада ўсди; халқ амалий санъати ривож топди. 4) Мамлакатимизнинг хорижий мамлакатлар, хусусан Ҳиндистон,

Хитой, Олтин ўрда ва Араб мамлакатлари ва ҳатто Италия (Венеция), Испания, Франция ва Англия билан савдо-сотик, сиёсий ва маданий алоқалари ривожланди. Уни бутун дунё таниди ва тан олди.

Амир Темурнинг жаҳон олдидаги хизмати ҳам ниҳоятда каттадир. Булардан баъзиларини тилга олиб ўтамиз.

1) XV асрда французлар ҳазрат соҳибқиронга олтиндан ҳайкалча қўйдириб, унга «Оврупо халоскорига» деган сўзларни ёздиртириб, Париж музейларидан бирига қўйдиришган эканлар. Кейинча олтин ҳайкалча ни ўғирлаб кетишди, лекин шуҳрати сўнмади, бағишлов сўзлар ҳозиргача ҳамманинг эсида.

Хўш, Амир Темур ва унинг юртдошларига бу қадар улкан шуҳрат келтирган нарсани нима бўлди экан, ўзи?

XIV асрнинг ўрталарида турк султони Ўрхун (1324—1360) отаси султон Усмоннинг босқинчилик сиёсатини давом эттириб, Византиянинг бир қатор мустаҳкам қалъаларини босиб олди, Никеяни эгаллади. Сўнг флот қуриб, Оврупо соҳилига ўтди. Ўрхуннинг тахт вориси Сулаймон пошо вафотидан кейин Болқон ярим оролидаги ерларга ҳужум бошланди. Султон Мурад даврида (1360—1389) турклар 1363 йили Булгариянинг Филиппонол (Пловдив), София, Шумен, Ниш ва бошқа булғор ва серб ерларини тасарруфига киритиб олдилар. XIV асрнинг 80-йилларига келиб турклар Албания ҳудудларигача бориб етдилар, Сербия билан Булгариянинг катта қисмини ўзларига бўйсундирдилар. 1388 йили Султон Мурад I 30 минг кишилиқ турк армияси билан Косово поседа серблар, хорватлар ва боснияликларнинг бирлашган кучларини тор-мор келтирдилар. 1393—1396 йиллари турклар Булгария, Македония ва Фессалияни ҳам тиз чўктириб, Морея билан Венгрия ҳудудларигача бориб етдилар. Европа хавф остида қолди, хусусан Франция, Германия, Венгрия ҳукмрон доираларини таҳликага солди. Улар келишиб, Туркияга қарши салб юриши уюштирдилар. Бу ишнинг тепасида Рим папаси, Франция қироли Карл VI ва Венгрия қироли Сигизмунд турдилар. Тиш-тирноғигача қуролланган француз, венгер, поляк, немис жангчилари билан Боязид Йилдирим бошлиқ турк аскарлари ўртасидаги жанглар 1396 йил 25 сентябр куни Булгарияга қарашли Никопол шаҳари ёнида содир бўлди. Салбчилар бу сафар ҳам мағлубиятга учрадилар.

Хуллас, шундан кейин Оврупо катта хавф-хатар ос-

тида қолди, Темур саройини Оврупо мамлакатларининг элчилари босиб кетди. Улар охири Амир Темурнинг қўли билан қудратли Туркиянинг ҳарбий-сиёсий салоҳиятини синдирдилар. 1402 йилнинг 20 июлида Анқара ёнида бўлган урушда Боязид Йилдирым тормор этилди. Бу билан Амир Темур Болқон мамлакатлари халқини, балким бутун Оврупони турклар истилосидан сақлаб қолди.

2) 1380 йилнинг 8 сентябри куни рус князлари Москва князи Дмитрий Донской бошчилигида Дон бўйида Олтин ўрданинг қудратли амирларидан бири — амир Мамайни енгдилар. Бу воқеа кўпдан бери мўғуллар асоратида кун кечирган Россияда катта шовшувларга сабаб бўлди. Лекин орадан бир йил ўтар ўтмас Москва остоналарида Мамайдан кучлироқ Олтин ўрдалик саркарда — Тўхтамишхон (1376—1395) пайдо бўлди. Князь Дмитрий Донской Костромага қочиб қолди. Тўхтамиш ўшанда нафақат Москвани (1382 йил 16 августда), балки Юрьев, Звенигород, Можайск, Боровск, Руза, Дмитров ва Россиянинг бошқа шаҳарларини ҳам эгаллади. Бир сўз билан айтганда, Россия яна мўғул асоратига тушиб қолди.

Россияни мўғул асоратидан қутилишини яқинлаштирган одам Амир Темур бўлди. У 1395 йилнинг 17 апрел куни Тўхтамишни Терак дарёси бўйида тормор келтириб, Олтин ўрдага ўлим зарбасини берди. «Темурнинг бу зарбасидан кейин Олтин ўрда Москва князига хавfli бўлмай қолди — деб давом этади йирик рус тарихчиси С. М. Соловьев, — чегарада бўлиб турадиган тўқнашувларда кўпинча русларнинг қўли баланд келадиган бўлиб қолди. Москванинг улуғ князи совға-салом ва ўлпон билан Ўрдага бормай қўйди». Лекин, бу фактни Россиядаги баъзи одамлар унутмоқчи бўладилар.

3) 1370—1390 йиллари Мўғулистон ва 1381—1404 йиллари Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Шом (Сурия) устига қилинган юришлар натижасида бу мамлакатларда кўпдан давом этиб келаётган феодал тарқоқлик ва маҳаллий урушларга барҳам берилиб, тинчлик ўрнатилди. Натижада, Чингизхон хуружидан бери Хитой, Курия ва бошқа шарқ мамлакатлари билан Ўрта ер денгизи ҳавзасида жойлашган мамлакатлар ўртасида асрлар давомида давом этиб келган савдо ва маданий алоқалар қайтадан тикланди.

Амир Темур Буюк Ипак йўлини қайта кашф этди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Амир Темурнинг келиб чиқиши, ота-боболари ҳақида сўзлаб беринг.
- 2) Ҳазрат соҳибқироннинг феъл-атвори ва одатлари ҳақида замондошларнинг фикри қандай бўлган?
- 3) Амир Темурнинг ўз эли ва юрти олдидаги хизматларини айтиб беринг.
- 4) Унинг жаҳон (хусусан Оврупо ва Россия) халқлари тарихи олдида қилган хизматлари ҳақида сўзланг.

И к к и м.

ХIII—ХIV асрнинг биринчи ярмида мамлакатдаги умумий аҳвол

И к к и н ч и д а р с:

ЧИҒАТОЙ УЛУСИНING ТАЪСИС ЭТИЛИШИ

Чингизхон Марказий Осиёнинг катта қисми (Шарқий Туркистон, Етгисув, Ила водийсида жойлашган юртлар, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Афғонистон)ни истило қилиб ўз юртига қайтишда, 1224 й. Куланбошида ўзининг улкан империясига кирган мамлакатларни тўрт ўғлига улус қилиб берди.

Тўнғич ўғли Жўчихонга (туғилган йили маълум эмас — 1227 й. апрель ойида, отасидан олти ой аввал, Дашти қипчоқда вафот этган) Ардиш (Иртиш) дарёси ҳавзаси ва Олтой тоғлари атрофидаги ерлар ва Дашти қипчоқнинг шарқий қисми (Волганинг кун чиқар тарафидаги юртлар)ни инъом қилди. «Отингнинг туёғи етгунгача бўлган ерларнинг барчаси сенки!», — деб қўшиб қўйди буюк жаҳонгир ўшанда. Жўчихоннинг қароргоҳи дастлаб Ардиш дарёси бўйларида эди. Кейинча у Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларидаги юртларни, Сигноқ, Барчинликент, Жаникент ва Ашанас шаҳарлари билан ва Хоразмнинг ғарбий-шимолий қисмини, пойтахт Гурганж шаҳари билан қўшиб, ўзига қаратиб олди. Шу пайтдан бошлаб, Жўчихон қиш ойлари Сирдарёнинг қуйи оқимида, ёз ва куз фасллари эса аввалгидай Ардиш дарёси соҳилларида ўтказадиган бўлди.

Иккинчи ўғли Чигатоёхонга (туғилган йили номаълум — вафоти 1241 й.), Кошғар, Етгисув ўлкасидаги

ерлар, Самарқанд билан Бухоро (Мовароуннаҳр), Жайхун дарёсигача ерлардаги ўлкалар улус қилиб берилди. Кейинча Чигатойлар Шимолий Афғонистонни, яъни Жайхуннинг сўл соҳилидан то Ҳиндикуш тоғларгача бўлган ерларни Чигатой улусига қўшиб олдилар. Бу воқеа Тормоширинхон (1326—1335) замонида содир бўлди. Чигатойхоннинг қароргоҳи, ёзлиги ҳам, қишлови ҳам Ила дарёси бўйида, Маравчуқила ва Қуёш деган манзилгоҳда бўлган.

Ўгадайхонга (қоон; 1227—1241) Фарбий Мўғулистон ва Тарбағатой (Тяншан тизма тоғларидан бири) атрофидаги ерлар улус қилиб берилди. Ўгадайхоннинг ўрдаси Чугучақда жойлашган эди.

Кенжа ўғли Тулайхонга ота мулки, яъни Шимолий Мўғулистон (Халха—Мўғулистон) тегди. Тулуйхоннинг ўрдаси Керулан—Хангай тоғларидан бошланувчи дарё бўйича (Мўғулистоннинг шарқий-шимолида) жойлашган шаҳар эди.

Чигатой улуси таркибига, юқорида айтиб ўтилганидек, Уйғуристон (Қошғар)дан то Бухоро билан Самарқандгача бўлган вилоят ва мамлакатлар кирган. Кейинчалик, шимолий Афғонистон ҳам ушбу улусга бўйсундирилди.

Чигатой улусининг биринчи хони Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон (1227—1241) ҳисобланади. Мирзо Улугбек келтирган маълумотларга қараганда, у ақли, соҳибшавкат ва салтанат ишларини яхши билган киши бўлган, лекин мамлакатни бошқаришда амир улумаро Қорачор нўён (Амир Темурнинг олтинчи аждод)нинг измидан чиқмас эди. «Чигатойхон, — деб ёзади Мирзо Улугбек ўзининг «Тарихи арбаъ улус» китобида, — отасининг васиятига кўра, унинг рухсатисиз ва маслаҳатисиз бирор тадбирга киришмас эди.

Чигатойхон отасининг амр-фармониغا мувофиқ сулҳ иши, ҳарб иши бўйича Қорачор нўёндан маслаҳат оларди».

Чигатойхон салтанатининг пойтахти Бешбалиқ¹ эди. Чигатойхон замонида улусда рўй берган муҳим воқеалардан бири Бухорода бўлиб ўтган Маҳмуд Таробий бошчилик қилган халқ қўзғолони бўлди. Қўзғолон 1238 йили Бухоронинг Тароб қишлоғида бошланди. Лекин қўзғолон Бухоро шаҳридан нарига ўтмади, кенг

¹ Бешбалиқ — Шарқий Туркистоннинг қадимий шаҳарларидан бири; айроналари Гучандан 47 км. ғарбда, Жимисар шаҳрига яқин ерда ётибди.

халқ ҳаракатига айланмади. Чигатойхоннинг Мовароуннаҳрдаги ноиби Маҳмуд Яловоч (қароргоҳи Хўжандда эди) қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлди. Қўзғолоннинг муваффақиятсизликка учрашига сабаб, унинг мамлакатга кенг ёйилмагани бўлди. Ундан ташқари, ҳаракатнинг пухта ишланган режаси ҳам йўқ эди. Шу сабабдан у муваффақиятсизликка учради. Юқорида айтиб ўтганимиздек, хоннинг Мовароуннаҳрдаги ноиби Маҳмуд Яловоч қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлди.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, Чигатойхоннинг ҳукумати кучсиз эди. Унинг ўзи, қароргоҳи Бешбалиқдан нарига чиқмади. У фақат ихтиёрига берилган мамлакатлардан йигиб берилган солиқ билан кифояланар эди. Юртни эса доруҳачи ва тонмачилар¹ бошқарар эдилар.

Чигатойхондан ўн ўғил (Есу Мунка, Маноқон, Бойдор, Сорбон, Тўлқон, Бўзи, Бўлқон, Нури, Камкор, Тўқизархон) қолди. Тўнғич ўғли Чигатой ҳаётлик чоғидаёқ вафот этган.

Чигатой вафотидан кейин тахтга ўтқазилган Қора Ҳалокухон (1241—1247)нинг улусдаги нуфузи йўқ даражада эди. Аслида у номигагина хон бўлиб, ҳукумат жиловни Қорачор нўённинг қўлида эди.

Қора Ҳалоку 1247 йили Гуюк қон (1246—1249)нинг амр-фармони билан тахтдан туширилди. Ўрнига марҳум Чигатойхоннинг бешинчи ўғли Есу Мункахон (1247—1251) тахтга ўтқазилди. Лекин у ҳам давлат ишларига рағбат қилмади. Айшу ишрат билан кун кечирди. Ҳукуматнинг инон-ихтиёри эса амир улумаро Қорачор нўённинг қўлида бўлди.

Хуллас, Кепакхон (1318—1326)га қадар, Чигатой улусидаги ижтимоий-сиёсий вазият беқарорлигича қолди.

Чингизхондан кейин ўтган қоонлар: Ўгадай қоон (1227—1241) ҳам, Гуюк қоон (1246—1249) ҳам, Мунка қоон (1251—1260) ҳам қоонга муносиб ҳақ-ҳуқуққа эга эмас эдилар. Уларнинг ҳукми улусларга, биринчи навбатда Жўчи улусига ўтмас эди. Аксинча, Ботухон (1227—1255) ва Беркахон (1257—1266)ларнинг нуфузи Улуғ юртда (қооннинг юртида) кучли бўлди. Қоонлар Ботухон ва Беркахон билан келишмай ва уларнинг розилигини олмай туриб, бирон ишга тутинолмас эдилар. Хуллас, мўғул империясидаги ижтимоий-сиёсий

¹ Доруҳачи — шаҳар ва туман бошлиғи, танмачи — солиқ йиғувчи.

вазият яхши эмас эди. Вазият Гуюк қоон вафотидан кейин янада оғирлашди. Ботухоннинг аралашуви орқасида қоонлик мансабига Гуюк қооннинг беваси Уғил ғаймиш ўтказилди. Унга вазир этиб илгари Угадай қооннинг котиби бўлиб хизмат қилган уйғур Чинқой тайин этилди. Асл ҳокимият ўша вазир Чинқойнинг қўлига ўтиб қолди. Бу ҳол охир-оқибат мамлакатни беқарорликка олиб келди. Қоон ойимнинг ўғиллари Ҳожи билан Набу онасидан аразлашиб ўз улусларига кетиб қолдилар ва мустақиллик даъво қилиб чиқдилар. Бунинг устига Угадай қооннинг авлоди ҳам Уғил ғаймиш ва вазир Чинқойга қарши исён кўтардилар. Чигатой улусининг олий ҳукмдори Есу Мунка ва Чигатойхон наслидан бўлган бошқа шаҳзодалар уларга қўшилиб кетдилар.

Ботухон Улуғ юртда бошланган беқарорлик ва феодал тарқоқликка барҳам бериш мақсадида қурултой чақиришга қарор қилди. Лекин, ўзининг оёқ оғриғига чалиниб қолганлигини баҳона қилиб, қурултойни Дашти қипчоқда ўтказилиши маъқуллигини Гуюк қоон ва улусларда ўлтирган шаҳзодаларга маълум қилди. Лекин қоон ва улус ҳукмдорлари Ботухоннинг бу таклифини рад қилдилар. Охир-оқибат қурултойни Қорақўрумда¹ ўтказишга қарор қилдилар. Уни, Ботухон номидан бориб Беркахон ўтказди. Тулуйхоннинг беваси Саркуктани беги билан Ботухон қоонлик тахтига Тулуйхоннинг тўнғич ўғли Мунка қоонни ўтказишни келишиб олдилар. Угадайхон, Гуюкхон ва Чигатойхоннинг авлоди бунга рози бўлишмади. Лекин, Саркуктани беги билан Беркахон, барибир, уни Мунка қоон фойдасига қурултой тасдиғидан ўтказиб олишга муваффақ бўлдилар. Хуллас, 1251 йил 23 феврал куни Қорақўрумда бўлиб ўтган қурултой Мунка қоон (1251—1259)ни улуғ юрт тахтига ўтказишга қарор қилди. Қурултой ўтгандан кейин эса, Ботухоннинг кўрсатмаси билан, Мунка қоон ва Беркахоннинг иштирокида, гарданкаш шаҳзодалар устидан катта суд мажлиси уюштирилди ва ўша суднинг қарори билан 77 нафар шаҳзода ва амир ўлимга маҳкум этилдилар. Шундан кейин Чигатой улусининг нуфузи синди.

Ва шу ернинг (Қорақўрумнинг) ўзида Есу Мункани

¹ Қ о р а қ ў р у м — Ўрхун дарёси бўйида жойлашган шаҳар. Чингизхон, Угадай қоон, Гуюк қоон ва Мунка қоон даврида мўғул империясининг пойтахти.

(1247—1251) Чигатой улуси тахтидан туширилгани эълон қилинди. Уни улус маркази Маравчук Илага бориб қўлга олдилар ва занжирбанд қилиб Ботухоннинг ихтиёрига жўнатиб юбордилар. Икки давлатнинг — Улуғ юрт ва Олтин ўрданинг нуфузи ортди. Қисқаси ўша қурултойдан кейин чигатой улуси уларнинг таъсир доирасига тақсимлаб олинди. Етгисув, Шарқий Туркистон, Фулжа воҳаси, шунингдек Фарғонанинг шарқий-шимолий қисми Мунка қооннинг, Мовароуннаҳр, Фарбий Фарғона ва Хоразмнинг Фарбий-жанубий қисми, Урганч шаҳари билан қўшиб, Ботухон ва Олтин ўрданинг таъсир доирасига тушиб қолди. Ботухон ва Мунка қоонга тобеъ бўлган ерлар ўртасидаги чегара Талос ва Чу дарёлари оралигида жойлашган чўл бўйлаб ўтар эди.

Лекин Мунка қоон улус ҳукмдорларининг ҳуқуқини чеклаб қўйган эди. Улуслар ва улус хонларининг тепасига қооннинг ишончли одамлари қўйилди. Масалан, Чигатой улусининг Фарбий қисми ҳисобланган Мовароуннаҳр тепасига Маҳмуд Яловоч, у Хитойга тайинлангандан кейин ўғли Маъсудбек, Эрон, Озарбайжон ва Ироққа Арғун оқа қўйилган эди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Чигатой улуси қачон ташкил топган ва унга қайси мамлакатлар қараган?
- 2) Маҳмуд Таробий кўзғолони кимга қарши қаратилган эди? Унинг муваффақиятсизликка учрашининг сабаблари нимада? Маҳмуд Торобий кўзғолони ҳақида реферат ёзиб беринг.
- 3) Чигатой улусининг икки қисмга бўлиниб кетиши ва унинг асосий сабабларини айтиб беринг.

У ч и н ч и д а р с :

ЧИГАТОЙ УЛУСИНИНГ XIII АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — XIV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДАГИ ТАРИХИ

Бу даврда ўзидан озми-кўпми из қолдирган Чигатой хонларидан Олғу, Бароқхон, Дувахон, Элчигдой ва Қозонхонни ҳисобласа бўлади.

Чигатойхоннинг набираси Олғу (1261—1266)ни Чигатой улусининг ҳақиқий муассиси деса бўлади. Ҳоки-

мият тепасига келганининг дастлабки пайтлариданоқ улус мустақиллиги учун Тулуйхоннинг ўгли Ариқ Буға ва Олтин Ўрда хони Беркахон билан кураш олиб борди. Олғу амир ул-умаро Ижил нўён (Амир Темурнинг тўртинчи аждоди)нинг ёрдами билан Ариқ Буғага қарши қўшин тортди ва унинг устидан ғалаба қозонди. Олғунинг Чигатой улусини Олтин ўрда таъсиридан қутқариш йўлида олиб борган кураши унинг обрў-эътиборини оширди. У Олтин ўрданинг Бухорода турган беш минг кишилик қўшинини мамлакатдан ҳайдаб чиқарди. Тарихчи Вассоф мўғул аскарлари Олғухоннинг буйруги билан, шаҳар ташқарисидаги даштликка олиб чиқиб қириб ташланганини ҳикоя қилади. «Уларнинг моли ва қуроллари мусодара қилинди», — деб ёзади Вассоф. Яна бир катта тарихчи Рашидиддин бундан муҳимроқ бир фактни эслайди. «Олғухон, — деб ёзади у, — бир марта Ўтрор¹ ёнида Беркахоннинг қўшини билан урушди ва уни торож қилди». Хуллас, Олғухон Мовароуннаҳрни Олтин ўрда қарамлигидан ҳалос қилишга ҳисса қўшди.

Чигатой улусининг яна бир кўзга кўринган ҳукмдорларидан бири Бароқхон (1266 — тахм. 1271) бўлди. У ҳам Чигатой улусининг мустақиллиги учун Элхонийлар давлати (Эрон ва Озарбайжон)нинг олий ҳукмдори Абақхон (1265—1282) ҳамда Олтин ўрда хони Мангу Темур (1267—1280) билан кураш олиб борди. Унга яна бир Чигатой ҳукмдор Қайду билан кураш олиб боришга тўғри келди. Рашидиддиннинг сўзларига қараганда, Қайдунинг улуси Чигатой улусига туташ бўлган. Бу кураш Бароқхоннинг ғалабаси билан тугади. Кейин Қайду Олтин ўрданинг ёрдами билан (Мангу Темур Қайдуга ёрдам учун шаҳзода Беркажор бошчилигида 50 минг кишилик қўшин жўнатди). Бароқхонни енгмоқчи бўлди. Лекин, Қайду билан Барақхон урушмадилар, аксинча, ярашиб, Абақхонга қарши Эрон устига юриш бошлашга аҳд қилдилар. Эрон устига юриш 1270 йилнинг май ойида бошланди. Бароқхон ўшанда Ҳирот билан Нишопурни босиб олди. Лекин Бодҳизда, Қорасув ёқасидаги майдонда бўлган урушда Абақхондан енгилиб қолди. Бу воқеа, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1270 йилнинг 22-июн куни содир бўлди. Бароқхон чекиниб, Амударё-

¹ Ўтрор — Сирдарёнинг шимолида жойлашган шаҳар. Қадимда Фароб деб аталган. Ҳозирги Тамерлановка темир йил станцияси ёнида бўлган.

дан кечиб ўтди ва йўлда фалаж касалига чалиниб ҳаётдан кўз юмди.

Ундан кейин Чигатой улусининг учдан икки қисмини Қайду билан Мангу Темур эгаллаб олдилар. Чигатойлар қўлида эса унинг фақат бир қисми — Мовароуннаҳргина қолди, холос.

Бароқхондан кейин улусда хонлик маснадида ўлтирган Бекхон ибн Хувло Шерамун ва Туғ Темурхон ибн Қудағай даврида улус Қайдунинг тазйиқ ва таъсиридан қутилди.

Дувахон (тахм. 1274—1306) даврида эса улус ўзини бирмунча ўнглаб олди. Дувахон амир ул-умаро Алангиз нўённинг ёрдами билан улусда ўз мавқеъини бир қадар мустаҳкамлаб олди. Тарихчилар унинг замонида мамлакатда бўлиб ўтган икки муҳим воқеани эсга соладилар. Биринчиси, илгари Чингизхон билан Қорачор нўён ўртасида имзоланган аҳднома Дувахон замонида янгиланди. Аҳдномага кўра, Дувахон хонлик маснадини, Алангиз нўён эса амир ул-умаролик мансабини расман эгалладилар. Икинчиси, Андижон шаҳарига асос солинди ва Фарғона мулкининг пойтахтига айлантирилди.

Қайдухондан кейин мамлакат яна ўзаро феодал урушлар исканжасида қолди. 1306 йили Олмалиқ ёнида жойлашган Сабху болода хон кўтарилган Дувахоннинг ўғли Кунчакхон билан Чигатойхоннинг невараси Толику ибн Қадағой ибн Бўрининг ҳукмронлиги узоққа бормади. Иккаласи ҳаммаси бўлиб икки йил атрофида ҳукмронлик қилдилар. Улусларда ўлтирган шаҳзодалар, тонмачи ва дорухачиларнинг исёни кучайди. Айниқса Ўзганд тарафда улус қилиб ўлтирган Курсабанинг (Ўғадайхоннинг авлоди) исёни улусга катта ташвишлар келтирди.

1309 йил Чигатой улуси тахтига Дувахоннинг истеъдодли ўғли Кепакхон ўлтирди. У дастлаб тахтга оғаси Эсон Буқакхонни ўтказди (1309—1318) сўнг, оғасини бир бўлишиб, Чопар, Тўқма ва Бойқажор исёнини бостирдилар, улусда тинчлик-омонлик ўрнатдилар. Сўнг оғасини биргаллашиб, теваарак-атрофда ҳукм суриб турган Чигатой шаҳзодаларнинг улусдаги баъзи ерларини ҳам босиб олиб, Чигатой улуси таркибига қўшиб олдилар.

Қисқа қилиб айтганда, Эсон Буқакхон даврида Чигатой улусининг ижтимоий-сиёсий аҳволи бирмунча барқарорлашди, лекин унинг иниси Кепакхон билан

биргаликда, қоонга тобеъликдан тамоман қутилиш йўлида олиб борган сиёсати самара бермади. Аксинча, қаттиқ тўқнашувлардан бирида ака-ука мағлубиятга учрадилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, Эсон Буқохон номигагина хон эди. Ҳокимият унинг ақл-хушли, ишбилармон иниси Кепакхоннинг қўлида эди.

Кепакхон оғаси вафотидан (1318) кейин тахта ўтирди ва 1326 йилгача улусни идора қилди. «Кепакхон ибн Дувахон, — деб ёзган эди Мирзо Улуғбек, — султони одил, хушахлоқ, мақтовларга тўла ҳислати (киши) эди. Унинг подшоҳлиги айёмида жаҳонбонлик юмушларининг қоидалари камол даражасида, мамлакат бошқариш қонуни амалиёти тантана ва олий авжга чиққан эди. Салтанат ишлари унинг зукколиги ва ҳашаматидан равнақликда бенуқсон эди». Бу гаплар одатда, тождорлар ва ҳукмфармоларга қилинадиган ҳамду саного ўхшайди. Лекин, Мирзо Улуғбек айтган бу гаплар аслида ҳавойи гаплар эмас, бу гапларнинг заминида асос бор, албатта. Бунга Кепакхоннинг ўз даврида қилган ишлари яққол мисол бўла олади, масалан, Кепакхон марказий давлат апаратини мустаҳкамлаш ва улуснинг молиявий-иқтисодий аҳволини яхшилашга қаратилган бир эмас, балки иккита ислоҳот: пул ислоҳоти ва ҳарбий-маъмурий ва яна бир қатор ислоҳотлар ўтказди.

Кепакхон, Чигатой хонлар орасида биринчи бўлиб, Қашқадарё воҳасида, қадимий Насафдан икки фарсах нарида, Қарши отлиқ (мўғул лафзида қасрни қарши деб атайдилар) бир муҳташам қаср қурдирди. Бу қаср шундан кейин Кепакхон ва бошқа Чигатой хонларга асосий қароргоҳ бўлиб хизмат қилди. Бора-бора мазкур қаср атрофида кўп жамоат бинолари (карвонсарой, ҳаммом, бозор ва б.қ.) ҳамда хусусий уйлар қад кўтарди. Ҳозирги Қарши шаҳарининг тарихи шундан бошланади. Кепакхон қадимий Балх шаҳарининг қайта тикланишида ҳам ҳиммат кўрсатди. Бу шаҳар «Тарихи арбаъ улус» муаллифининг сўзларига қараганда, «Чингизхон ҳуружидан бери вайрона ва қамишзорга айланиб ётар эди».

Ва яна муҳим бир гап. Кепакхон замонида Мўғулистон ва Етгисув тарафлардан Мовароуннаҳрга кўчиб келган турк-мўғул қавмларининг турмуш тарзи ҳам ўзгара бошлади. Бир умр кўчманчилик билан машғул бўлиб келган қавм ва халқлар аста-секин ўтроқ аҳоли

билан яқинлаша бошладилар ва ўтроқ ҳаёт кечиршига ўтиш жараёни тезлашди.

Кепакхон ўтказган пул ислоҳоти ўтроқ аҳолининг, хусусан косиблар, тижорат аҳлининг манфаатларини кўзлаб ўтказилди. Ваҳоланки, халқ бир хил пул бирлигининг йўқлигидан қийин аҳволга тушиб қолган эди. Бир хил пул бирлигининг йўқлиги, биринчидан, бозорда олди-сотди муносабатларида кўп чалкашликлар ва ноқулайликлар туғдирса (масалан, маҳаллий ҳукмдорлар номидан ўз пули чиқариларди), иккинчидан, хорижий мамлакатлар билан бўладиган савдо-сотиқнинг ривожланишига тўғаноқ бўлиб ётарди. Шунинг ҳисобга олиб, Кепакхон Чигатой улуси учун битта, ягона пул — динори кепаккий деб аталувчи пул бирлигини жорий қилди. Кейинча, бу пул бирлиги — динори кепаккий Олтин ўрда, Эрон ва ҳатто Темур ва Темурийлар давлатида ҳам умумий муомалада бўлди. Бу эса, ўз навбатида, ҳунармандчилик ва савдо-содиқнинг ривожланишига олиб келди.

Кепакхон ўтказган яна бир муҳим ислоҳот мамлакатни маъмурий жиҳатдан бўлиш ҳақидаги ислоҳотдир. Унга кўра, мамлакатнинг маъмурий тизими тартибга солинди, яъни у туман (Бухоро ва Самарқандда) ва орчин (Фарғона ва Шарқий Туркистонда)ларга бўлинди. Мўғул лафзида туман (томэн) атамасининг маъноси: ўн минг хонадони бўлган қишлоқ; ўн минг аскар тўплаб беришга қодир бўлган жой демакдир.

Кепакхон бу ислоҳотлари билан мамлакатдаги феодал тарқоқликка, кўчманчи турк-мўғул феодалларининг ўзбошимчилигига бир қадар чек қўйди. Унинг Чигатой шаҳзодалардан Ясовур билан олиб борган кураши бунга яққол мисол бўла олади. Шаҳзода Ясовур ва унинг Эсон Буқохон билан Кепакхонга қарши кўтарган исёни ҳақида Сайфий Ҳаравийнинг «Тарихномаи Ҳирот» китобида ўта муҳим маълумотларни учратамиз.

Ясовур Есин Дуванинг ўғли, Чигатойхоннинг набираси. XIV асрда юртидан Хуросонга қочиб бориб элхон Ўлжойтухон (1304—1317)нинг хизматига ёлланди. Ўлжойтухон эса Омул (Чоржўй)дан то Мозандаронгача бўлган ерларни унга инъом қилди ва маҳаллий амирларни Ясовурга бўйсундирди. 1316 йили Кепакхон Ясовурга қарши қўшин тортди, лекин уни бартаф қилолмади. Аксинча, жангда ўзи мағлубиятга уч-

ради. Кўп ўтмай, Ясовур Мовароуннаҳрга бостириб кирди ва унинг жанубий вилоятларини ғорат қилиб қайтди. «Тарихномаи Ҳирот»да ёзилишича, ўшанда Ясовур Мовароуннаҳрдан 50 минг одамни асир қилиб Хуросонга ҳайдаб кетган. Кепакхон унга қарши яна Хуросон устига кўшин тортди, лекин Ясовур бу сафар ҳам ундан қочиб қутилди. У Форёб билан Мурғобгача бўлган ерлардаги аҳолини кўчириб Ҳиротга борди ва шаҳарнинг мустаҳкам девори ичига кириб яширинди.

Кейин Ясовур Шарқий Хуросоннинг кўпчилик амирларини ўзига бўйсундириб, янада кучайиб олди.

Элхон Абу Саъидхон тахтга ўтиргандан (1317) кейин Ясовур унга тобеълик билдирди ва Хуросонда ўз мавқеъини янада мустаҳкамлаб олиш учун ҳаракат қилди. Ҳирот ҳокими малик Фиёсиддин курт (1307—1329)дан бошқа барча Хуросон ҳокимлари, хусусан Бохарз, Фарах ва Исфазор ҳокимлари унга тобеълик билдирдилар. Кейин у Сеистоннинг бир-иккита қалъасини қўлга киритиб олди. Лекин у Сеистон халқининг қаршичилигини синдиrolмади ва 3 минг одамидан ажралиб, Сеистондан чекинишга мажбур бўлди. 1319 йили Ҳиротни қўлга киритиб олиш учун қаттиқ уринди. Аммо умиди пучга чиқди.

Охир-оқибат 1319 йилнинг ёзида (июн ойида) Кепакхон, Малик Фиёсиддин билан бирлашиб, Ясовурни бартараф қилдилар.

1326 йили Кепакхон тўсатдан вафот этди. Кўпчилик тарихчилар уни ўз ажали билан ўлган, деб ёзадилар. Лекин, Ибн Баттута (1304—1377; сайёҳ) уни иниси Тормоширин ўлдирган, деб ёзади.

Тормоширинхон (1326—1334) даврида улусда икки муҳим воқеа содир бўлди. Биринчиси, Чигатой улусида ислом дини расмий равишда давлат дини деб эълон қилинди, иккинчиси, Тормоширин Ҳиндистон устига кўшин тортди ва Деҳлигача борди. Ушанда Чигатой улусининг лашкари Гужорат, Сумнот ва Суратгача бордилар.

Охир-оқибат кўчманчи феодаллар ҳақиқий мусулмон бўлиб олган мўғул хонини кечирмадилар. Уни Чингизхон ёсосини¹ бузганликда айблаб, 1334 йили унга қарши кўзғолон кўтардилар. Кўзғолончилар тепасида Дурра Темурнинг ўғли Бузан турди, Тормоширин улар билан курашишга ожизлик қилди ва Ҳиндистон

¹ Ё с о — Чингизхон жорий этган урф-одатга асосланган қонун.

томонларга қочиб кетмоқчи бўлди. Лекин, бунинг удасидан чиқолмади. Жайхундан ўтган ҳамоно Балх ҳокими Янги (Кепакхоннинг ўғли) уни тутиб Бузанга топширди. Тормоширин шу заҳотиёқ ўлимга маҳкум этилди.

Бузан, Чангши ва Эсон Темур, ҳаммаси бир бўлиб, саккиз йил ҳукмронлик қилдилар. Улар Ибн Баттута, Мусавий ва Шарафиддин Али Яздийларнинг сўзларига қараганда, «фуқарога адолатсизлик ва исломга ҳурматсизлик» билан ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг даврида будда ва христиан руҳонийларининг жамиятдаги мавқеъи яна кучайди.

Али Султон (Ўгадай қооннинг авлоди) даврида юз берган мудҳиш воқеа шу бўлдики, илгари Чингизхон билан ҳазрат Амир Темур аждоди ўртасида тузилган аҳднома яна бузилди.

Хуллас, XIV асрнинг 40 йилларига келиб, Чигатой улуси расман икки мустақил давлатга бўлиниб кетди. Улуснинг шарқий ва шимолий қисми (Еттисув, Ила воҳаси, Шарқий Туркистон, Фарғонанинг шарқий қисми) Мўғулистон (Жете) деб аталадиган бўлди. Улуснинг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр, Шимолий Афғонистон ва Хоразмнинг шарқий-жанубий қисми, Кот шаҳари билан бирга) бир мустақил давлат бўлиб қолди. Улуснинг шу қисми Чигатой улуси номини сақлаб қолди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Чигатой хонларининг Олтин ўрда таъсиридан қутилиш учун олиб борган кураши (Олғу, Бароқхон) ва улар қандай натижа берди?
2. Чигатой улусининг Эрон билан муносабатлари қай тарзда кечган?
3. Қайду ва унинг юрт ободончилиги йўлида қилган кураши нимадан иборат бўлди?
4. Кепакхон ўтказган ислоҳотлар ва уларнинг аҳамияти нимада эди?
5. Кепакхон ўтказган ислоҳотлар ҳақида реферат ёзиб беринг.
6. Чигатой улуси қачон икки мустақил давлатга ажралиб кетган? Бўлинишнинг асосий сабаблари нимада?

Т ў р т и н ч и д а р с :

ЧИГАТОЙ УЛУСИНИНГ XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДАГИ ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ АҲВОЛИ

XIV асрнинг 40—50 йилларида Чигатой улусининг ғарбий (Мовароуннаҳр) қисмида ҳам, унинг шарқий ва шарқий-шимолий қисми (Мўғилистон)да ҳам ижтимоий-сиёсий вазият барқарор эмас эди.

Мовароуннаҳрда ўтроқлик ҳаёт тарзи, маҳаллий халқ билан яқинлашиш ва марказлашган давлат тарафдорлари бўлган турк-мўғул феодаллари ва аксинча, кўчманчилик ҳаёт тарзини ёқловчи ва феодал тарқоқлик тарафдорлари бўлган феодал гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар кучайиб кетди. Натижада Чигатой улуси икки мустақил давлатга ажралиб кетди.

Шунга қарамай, кўчманчилик ва феодал тарқоқлик тарафдорлари бу билан тиниб-тинчиб кетмадилар. Улар Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолисини талон-торож ва экинзорларини пайҳон қилишда давом этдилар. Бу йўлда улар ҳатто ўзаро келишмовчиликлар ва рақобатларни ҳам йиғиштириб қўйиб, кечаги душманлар иттифоққа келдилар. Юқорида Чигатой шаҳзодалардан Ясовурнинг элхон Ўлжойтухон билан келишиб, унинг қўллаб-қўлтиқлаши билан, 1316—1317 йиллари Мовароуннаҳрнинг жанубий вилоятларини босгани ва тинч аҳолини талон-торож қилгани эслатиб ўтилган эди. 1323 йили элхонийларнинг Хуросондаги ноибни Есудор ўғил Чигатойхоннинг набираси Никпай билан қўшилиб, бир туман аскар билан Бухоро устига юриш қилди ва уни талон-торож этди. Есудор ўғил билан Никпайнинг аскарлари ўшанда Кеш (Шаҳрисабз) билан Насаф (Қарши)ни ҳам торож қилдилар.

Лекин, Мовароуннаҳрда ўтроқлик тарзи ва маҳаллий аҳоли билан яқинлашиш сиёсатининг тарафдорлари ҳам топилиб қолди. Бу киши Чигатой улуси (унинг ғарбий қисми) ҳукмдори Қозонхон эди. У улус пойтахтини Етгисувдан Мовароуннаҳрга кўчириб ўтди ва Кепакхон ҳамда Тормоширинхон сиёсатини (маҳаллий халқ билан яқинлашиш, давлат тизимини марказлаштириш сиёсатини) давом этдирмоқчи бўлди. У қаттиққўллик билан мўғул феодалларининг ўзбошимчилигига чек қўйиш, марказий давлат ҳокимиятини мустақкам-

лашга ҳаракат қилди. Қозонхон ўз сиёсатини қаттиқ-қўллик билан ўткази бошлади. Мирзо Улуғбекнинг сўзларига қараганда, «Қозон султон ибн Ясул ўғлон салтанат яловини баланд кўтаргандан кейин, катта амирлардан кўпчилиги ва улуғ нўёнларнинг аксарияти ҳаёт боғидан улоқтириб ташландилар». Кўриниб турибдики, хонга эргашмаганлар жисмоний йўқ қилиб ташланганлар.

Қозонхоннинг нияти қатъий эди. У Чигатоёй улусининг бу катта, иқтисодий ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган қисмини ўзи бошқармоқчи эди. Шу мақсадда у ҳозирги Қаршининг ғарб тарафида, ундан икки кунлик масофада ўзига Занжир сарой деб аталган муҳташам бир қаср қурдирди ва уни давлатининг бош қароргоҳларидан бирига айлантирди. Қозонхон дастлаб кўчманчи турк-мўғул феодалларини тийиб қўйишга ва мамлакатда XIV асрнинг 40-йил бошларидан кучайиб кетган феодал тарқоқлик, талон-торожларга бир қадар чек қўйишга муваффақ бўлди. Лекин, барибир, бўлмади. Қозонхон талон-торожлик ва мўмай ўлжа орқасида бойлик орттирувчи кўчманчиларни тийолмади. Улар баланд мартабали ва нуфузли амирлардан амир Қазаған билан бирикдилар.

Амир Қазаған ҳам, Қозонхон ҳам атрофига куч йиға бошладилар. Мамлакат уруш хавфи остида қолди.

Маълумки, улусда кўп замонлардан бери хонлик маснанида Чингизхон авлоди, амир ул-умаролик мансаби барлос қабиласининг йўлбошчиси қўлида эди. Улусдаги энг кучли тўрт қабилла: орлот, жалоир, қовчин ва барлос ичида энг кучлиси ва нуфузлиси ўша барлослар эдилар. Орлотлар асосан Балх ва унга тобеъ бўлган ерларда, жалоирлар Хўжанд вилоятида, барлослар эса Қашқадарё воҳасида истиқомат қилардилар. Аммо амир Беркал (Амир Темурнинг иккинчи аждоди)дан кейин барлосларнинг мамлакатдаги нуфузи синди. Амир Беркалнинг ўғиллари амир Тарағай билан Хожи барлос амир ул-умаролик мансабини юқорида тилга олганимиз амир Қазағанга олдириб қўйдилар. Хожи барлос устамонлик қилиб Кеш вилоятининг ҳокимлигини қўлга киритиб олди. Аслида, ёввош ва кўнгли юмшоқ бўлган Тарағай баҳодир бўлса, Қозонхон лашкарига юзбоши бўлиб қолди, халос.

Амир Қазаған зўр ҳарбий истеъдодга эга бўлиши билан бирга, ўтқир сиёсатчи, уддабурро ва ўлгунча айёр одам эди. Улусда амир ул-умаролик олий манса-

бини қўлга киритиб олгандан кейин, бор кучи ва истеъдодини ишга солиб, бундан баландроқ мартабага қўл узатди. Бировга амал, бошқасига мулк бериб, атрофига садоқатли одамларни йиға бошлади. Хон бўлса салтанатнинг оғир юмушларини елкасига олиб тиним билмай фаолият кўрсатиб турган амир ул-умародан бошда чексиз миннатдор бўлди. Амир Қазаған бўлса шу йўл билан тез орада улуснинг бообрў ва нуфузли кишисига айланди.

Қозонхон амир ул-умаронинг асл ниятини анча кечикиб пайқади. Ҳокимият аста-секин қўлдан кетаётганини пайқади. Кеч бўлса-да отини қамчилаб қолди. Амир ул-умарони маҳв этиш, ҳеч бўлмаса нуфузини синдиришга бел боғлади.

Қисқаси, улус беклари очикдан-очик қарама-қарши икки гуруҳга бўлиндилар. Хондан норози бўлганлар соли саройга¹ бориб, амир Қазаған билан бирикдилар. Амир ул-умародан норози бўлганлар эса, Қарши ва Занжир саройга келиб хоннинг атрофига уюшдилар.

Хуллас, Чигатой улуси катта уруш гирдобига тушиб қолди. Охир-оқибат икки ўртадаги зиддият урушга олиб келди. 1339 йили Темур қопугнинг² жанубий тарафида жойлашган Дарайи занг мавзеида Қозонхон билан амир Қазаған ўртасида катта уруш бўлди. Бу урушда амир Қазағаннинг омади келмади. Қозонхон отган ўқ амир Қазағаннинг кўзига келиб санчилди ва уни бир умрга кўр қилди. Одатда сардорнинг оғир ярадор бўлиб қолиши, ёки ўлдирилиши урушнинг тақдирини ҳал қиларди ўша замонларда. Мулозимлари амир ул-умарони зўр қийинчилик билан жанг майдонидан олиб чиқдилар. Амир ул-умаро соғ қолган бир қисм аскар билан Соли сарой тарафга қараб чекинди. Шу тариқа Қозонхон ашаддий душмани устидан ғалаба қозонди. Амир ул-умаро эса, тиниб-тинчимасди. Қулай фурсат келишини пойлаб юрди. Зўр бериб янги лашкар йиғишда давом этди, бўлажак урушга ҳозирлик кўрди.

Ниҳоят, амир Қазаған кутган пайт келди. 1346 йилнинг қиши қаттиқ келди. Одамлар ҳам, чорва ҳам

¹ Соли сарой — Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган қишлоқ. Ҳозирги Сурхондарё вилоятига қарашли Сарой қишлоғи.

² Темир қопуг — Дарбанди оҳанин, Темир қаалқа номлари билан ҳам машҳур бўлган манзил. Бойсунтоғда жойлашган; узунлиги тахминан 3 км, эни 20 метр бўлган дара олдида қурилган темир дарвозалар.

қийналди. Хоннинг Қарши чўлида турган кўп оти, моли ва қўйларининг қатта қисми ўшанда совуқдан нобуд бўлди. Амир ул-умаро бундан фойдаланиб қолди. У Қарши устига лашкар тортди. Икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Бу сафар ғалаба амир Қазағанга насиб этди. Қозонхоннинг ўзи шу урушда ҳалок бўлди.

Қарши остонасида 1346 йил қиш этаклаганда бўлган мана шу урушдан кейин Чигатой улусининг ихтиёри амир Қазаған ва унинг тарафдорлари бўлган кўчманчи феодаллар қўлига ўтиб қолди. Лекин, турк-мўғул қавмлари ўртасида ҳукм суриб келаётган ёсо ва юсунга¹ кўра, у ўзини хон деб эълон қилолмади.

Чунки у Чингизхонга авлод эмасди. Шунинг учун у хонликка муносиб одамни Чигатойлар орасидан қидирди. Лекин амир ул-умаро топганини тахтга ўтқизгиси келмади. Аксинча, Чигатойларни тожу-тахт теварагидан йироқлаштирди. Хонликка муносиб одамни Угадайхон авлоди орасидан топди. Тахтга Донишмандчахон деган одамни ўтқизди (1346—1348) ва уни бир қўғирчоққа айлантириб, ҳукуматни ўзи бошқарди. Лекин Донишмандчахон ҳам анойилардан эмас экан. Орадан кўп вақт ўтмай икки ўртада келишмовчиликлар бошланди. Охири, икки йилча вақт ўтиб, 1348 йили амир ул-умаро Донишмандчахонни дорулбақога² жўнатди.

Амир Қазаған энди, Чигатойлар билан тил топмоқчи бўлди ва шаҳзода Буёнқулини тахтга ўтқизди. Янги хон Донишмандчахондан зийракроқ ва хушёрроқ чиқди. У амир ул-умаро билан муросаю мадора йўлини тутди, у билан бамаслаҳат иш тутди. 1351 йили, унинг гапига кириб, Ҳирот устига қўшин тортди ва Жайхуннинг сўл соҳилига ўтди. Лекин бу уруш Буёнқулихон билан амир Қазағанга муваффақият келтирмади. Чигатой лашкаридан анча-мунча одам ўлиб, кўпи заҳмдор бўлди. Шундан кейин хон амир ул-умаронинг сўзларига кирмай қўйди. Салтанат тизгинини ўз қўлига олиб, мустақил иш тутадиган бўлиб қолди. Охири оқибат хон билан амир ул-умаронинг муросаси келишмай қолди. Улар бир-бирини ўртадан кўтариб ташлаш пайига тушиб қолишди.

Бир йили, қирчиллама қиш пайтида амир Қазаған мулозимлари, хизматкорлари ва бир гуруҳ аскар олиб,

¹ Ёсо ва юсун — турк-мўғул халқлари орасида ҳукм сурган қонун-қоидаларнинг мажмуъи.

² Дорулбақо — абадий уй, нариги дунё.

енгил-елпи қуролланган ҳолда, Жайхуннинг нариги тарафига ўтди ва Арҳанг саройнинг¹ машҳур тўқайзоридида шикорга киришди. Буёнқулихоннинг айғоқчилари эса Соли саройда шикор хусусида гап бошланган кунидек Қаршига одам юбориб, хонни бундан огоҳлантирдилар. Хон эса, бунинг чора-тадбирини кўриб қўйган эди. Унинг одамлари амир ул-умаро билан изма-из дарёдан ўтиб, ўша тўқайзорга ўрнашиб олишган эдилар. Шикор қарийб бир ой давом этди ва мўл бўлди. Кунлардан бир куни, шикор қизиган бир пайтда, амир ул-умаро ёввойи тўнғизни қувиб кетаётиб хоннинг одамлари қўйган пистирмага дуч келди ва урёт умоқидан Бурулдой мерганнинг ўғли Қутлуқ Темур отган қазо ўқига мубтало бўлди. Даҳшатомуз бу воқеа машҳур тарихчи олим Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотларига қараганда, 1355 йили қишда содир бўлди.

Амир Қазағаннинг мурдасини Соли саройга олиб бориб ерга қўйдилар. Лекин, шундан кейин ҳам амир ул-умаролик мансаби барлосларга тегмади. Амир Қазағаннинг тарафдорлари кўп эди. Улар марҳумнинг ўғли амир Абдуллани Самарқанддан олдириб келиб, отасининг маснадига ўтқиздилар.

Амир Абдулла ишнинг кўзини билишда отасидан ўтса ўтарди, лекин қолишмас эди. У хоннинг ҳам иззат-ҳурматини ўрнига қўйди, амирларнинг ҳам кўнглини топди. Улардан ҳеч нарсани аямади. Шу сабабдан тез орада унинг тарафдорлари кўпайди. Амир Абдулланинг қилган катта ишларидан бири шу бўлдики, 1357 йили пойтахтни Қаршидан Самарқандга кўчиртириб олиб ўтди, чунки Самарқандда унинг тарафдорлари Қаршидан кўра кўпроқ эди. Шундан кейин амир Абдулла Буёнқулихонни бир ёқлик қилиш пайига тушди. Орадан бир ярим — икки йил ўтиб (1358 йили) у хонга қарши фитна уюштирди. Амир ул-умаронинг одамлари тун ярмидан оғанда хоннинг ҳарамига бостириб кириб уни, хотин-бола-чақалари билан қўшиб, тифдан ўтказдилар. Шу билан у олий ҳокимият сари интилиш йўлида ўзига тўғаноқ бўлиб турган яна бир рақибини бартаф қилди.

Амир Абдулла Буёнқулихоннинг ўрнига Чигатойхон наслидан бўлган, лекин ҳали балоғатга етмаган

¹ Арҳанг сарой — Амударёнинг сўл тарафида жойлашган ва Балхга қарашли вилоят. Ҳазрат имом деб ҳам аталади.

Темуршоҳни тахтга ўтқизди. «Тарихи арбаъ улус»да айтилишича, у Есу Темурхоннинг ўғли экан.

Лекин, амир Абдулла барибир, кўзлаган мақсадига етолмади. Кўп ўтмай, ўзи ҳам, хон ҳам Баён сулдус ва Хожи барлос уюштирган фитнанинг қурбони бўлишди.

Шунга қарамай, Баён сулдус билан Хожи барлос улусни тизгинлаб ололмадилар. Тез орада мамлакат ўнга яқин мустақил бекликга бўлиниб кетди. Масалан, қадимдан амир Темурнинг аждодларига тегишли бўлган Кеш ва унинг туманлари Хожи барлоснинг қўлига ўтиб қолди. Хўжанд вилоятида Боязид жалоир ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилди. Балх билан унга қарашли ерларда Ўлжой Буғо сулдус мустақиллик байроғини тикди. Шибирғон вилоятида найман қавмидан чиққан Муҳаммадхўжа ўзини ҳокими мутлақ деб эълон қилди. Хутгалон билан Арҳанг сарой вилоятларида амир Кайхусрав билан Ўлжойту Аперди мустақилликдан дам урдилар. Самарқанд вилоятига қарашли Тотканд билан Сарипулда Хизр Ясовурий бош кўтарди.

Шундай қилиб, XIV асрнинг 50-йиллари охирига келиб Чигатой улуси феодал тарқоқлик оғушида қолди.

Чигатой улусининг шарқий қисмида (Мўғилистонда) ҳам ижтимоий-сиёсий вазият шунга ўхшаш эди. Бу ерда ҳокимият дуғлот (дуқлот «мўғулча «чўлоқ» дегани) амирлари қўлида эди. «Тарихий Рашидий» муаллифининг сўзларига қараганда, дуғлотлар аслида Оқсув (Шарқий Туркистон)лик бўлиб, Чингизхон Туркистонни истило қилгандан кейин унинг катта қисмини дуғлотларнинг йўлбошчисига инъом қилган экан. Дуғлотларнинг йўлбошчисига инъом қилинган бу ерларни «манглай суба» — «афтобру», яъни «офтобга қараган ўлка» деб атаганлар. Ўлка тарихчи Муҳаммад Ҳайдарнинг маълумотларига кўра, кун чиқиш, яъни Шарқ тарафда, Кавсан ва Борскўл билан, кун ботиш, яъни ғарб тарафдан Фарғона мамлакатининг этагида жойлашган Сомғур ва Чўқмашон билан, шимолда Ис-сикқўл, жануб ва шарқ тарафдан Харрақон ва Сор ал-уйғур билан чегарадош бўлган. Унинг катта шаҳарлари Оқсув, Кошғар, Хўтан, Ёрканд, Косон, Ахсикат, Анджон, Отбоши эди.

Манглай субанинг марказий шаҳари дастлаб Оқсув, кейин Кошғар бўлган.

Дуғлот амирлари орасида машҳури Бойдархондир,

Ўгадай қоон номидан Шарқий Туркистонни идора қилиб, Қайдухоннинг хизматида бўлган. 1306—1307 йили Байдархон Чечанхон тарафида туриб, исёнчи Чигатой шаҳзода Чопарга қарши урушда қатнашган ва Шарқий Туркистонни ҳам ўзига қаратиб олишда Дува Чечанхонга ёрдам берган. Дува Чечанхон бунинг эвазига Бойдарга Еттисув ўлкасини инъом қилган. Шундан кейин дуғлот амирларининг ерлари икки баробарга кўпайди.

Бойдар вафот этгандан кейин ўрнига тўнғич ўғли амир Тўлак ўлтирди. Ундан кейин ҳокимият тепасига Бойдарнинг кенжа ўғли Пўладчи маснад нишин бўлди. Шундан бошлаб Мўғулистонда дуғлот амирларининг нуфузи янада ортди.

Амир Пўлодчи 1348 йили Фулжа тарафдан Оқсувга Эсон Буқахоннинг қувғинликда туғилган ўғли Туғлуқ Темурхонни олиб келиб хон деб эълон қилди. Узини эса улусбеги деб эълон қилди. Хон билан улусбеги тарқалиб ётган улусни йиғишга қаттиқ бел боғладилар ва Мўғулистонни тез орада қудратли мамлакатга айлантирдилар. Унга, Шарқий Туркистондан ташқари, Иртиш ва Эмилдан то Тангри тоғ (Тяньшан)гача ва Борскўлдан то Фарғона билан Балхаш (ўрта асрлардаги номи Кўкча тенгиз) кўлигача бўлган ўлкалар кирган.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1) XIV аср бошларида Чигатой улуси билан Элхонийлар давлати ўртасидаги муносабатлар қандай кечганини сўзлаб беринг.

2) Мовароуннаҳрда XIV асрнинг 40—50-йилларидаги сиёсий вазият қандай эди? Қозонхон билан амир Қазаған ўртасидаги кураш ва унинг сабабларини айтиб беринг. У ҳақда қисқача реферат ёзинг.

3) XIV асрнинг 40-йилларида Мўғулистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни айтиб беринг. Дуғлот амирларининг бунда мавқеи қандай бўлган?

Бешинчи дарс:

МОВАРОУННАХРНИНГ ИККИНЧИ БОР МЎҒУЛЛАР АСОРАТИГА ТУШИБ ҚОЛИШИ

Туғлуқ Темурхон (1348—1363) билан улусбеги Пўлодчи Мўғилистоннинг ижтимоий-сиёсий мавқеини бир қадар мустақамлаб олганларидан кейин, истилочилик кўйига тушдилар. Хусусан, қадимий Чигатоё улусининг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр)ни ҳам ўз тасарруфига киритиб олиш сиёсатини тутдилар. Уларга Мовароуннаҳрда ўша пайтда ҳукм суриб турган ўзаро урушлар ва парокандалик кўл келиб турган эди. Мўғуллар ўша кулай вазиятдан фойдаланиб, XIV асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳр устига уч бор бостириб кирдилар.

Мўғулларнинг биринчи юриши 1360 йил феврал ойининг ўрталарида бошланди. Унга Туғлуқ Темурхоннинг ўзи бош бўлди. Мўғул кўшинига катта амирлардан Улуғ Туқ Темур, Хожибек ва қанғли қавмининг сардори амир Бекчик етакчилик қилдилар. Сайрам ва Туркистоннинг катта йўл устида жойлашган катта-кичик қишлоқлари мўғулларга қаршилик кўрсатмай таслим бўлдилар. Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган қалъалар ва қишлоқлар ҳам мўғул лашкарига деярлик қаршилик кўрсатмадилар. Улуғ Туқ Темур, Хожибек ва амир Бекчик кўшини билан Сирдарёдан ҳам талофат кўрмай ўтиб олдилар. Туғлуқ Темурхон катта лашкарни Хўжандга қарашли Чаноқ булоқ деган ерда тўхтатди ва унга бир неча кун дам берди.

Туғлуқ Темурхон шу ернинг ўзида амирлари билан қисқа ҳарбий кенгаш ўтказди. Кейин Мовароуннаҳрнинг ичкари туманларига қараб юрдилар. Туғлуқ Темурхон Хўжанд ҳам, Мовароуннаҳрнинг бошқа қалъашаҳарлари ҳам мўғулга жангсиз таслим бўлади, деган фикрга келди ва шу ердан уларнинг ҳукмдорларига, кўчманчи ва ярим кўчманчи қавмларнинг бошлиқларига чопар юбориб, уларни сўзсиз таслим бўлиш ва мўғул хонининг хизматиغا келишга даъват қилди.

Ана шундай оғир дамларда Мовароуннаҳр амирларининг боши қовушмади. Уларни бирлаштириб, умумий душманга қарши отлантирадиган одам топилмади. Аксинча, уларнинг бир қисми очиқдан-очиқ Туғлуқ Темурхон тарафига ўтиб кетди. Масалан, Хўжанд ҳокими Боязид жалоир мўғул кўшини Сирдарёдан

ўтганини эшитган ҳамоно Туғлуқ Темурхоннинг истиқболига шошилди ва тиз чўкиб таслим бўлиб, унинг хизматига кирди. Хожи барлос ва унга ўхшаш бир гуруҳ амирлар мол-мулкани ва халқини ўз ҳолига ташлаб, Балх ва Хуросон тарафларга қараб қочиб қолишди. Ўшанда Темурбек юрт омонлигини кўзлаб, мўғул хони ҳузурига келди. Ахир душманнинг тошида бўлгандан кўра унинг ичида бўлган маъқул эди.

Ўшанда мўғуллар Қарши ва Хузор (Фузор)гача бордилар, лекин ундан нарига ўтмадилар. Аммо, теварак-атрофдаги қишлоқларни беармон талон-тарож қилдилар.

Кўп ўтмай, Мўғулистон амирлари орасида ихтилоф чиқди. Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрда ўғли Илёсхўжани қолдириб, ўзи зудлик билан Мўғулистонга қайтишга мажбур бўлди.

Шундан кейин мўғуллар Мовароуннаҳрнинг бошқа ноҳияларига, масалан, Термиз, Хоразм ва Фарғона тарафига боролмадилар.

Орадан бир йил ўтгач, 1361 йилнинг январ ойида, Туғлуқ Темурхон катта лашкар билан яна Мовароуннаҳрда пайдо бўлди. Бу уларнинг Мовароуннаҳрда қилган иккинчи юриши эди. Иккинчи сафар ҳам айнан 1360 йилдагидай бўлди. Туғлуқ Темурхон ва мўғул кўшини Сирдарёдан ўтиши ҳамоно Боязид жалоир хоннинг оёғи остида тиз чўкди. Хоннинг мавкаби Самарқанддан бир манзил (қарвон бир кун ичида босиб ўтадиган йўл; 21—28 км. га тенг) қолганда ўрда қуриб ўлтирганда Баён сулдус билан Хожи барлос ҳам бош эгиб келиб, Туғлуқ Темурхоннинг хизматига ёлландилар. Лекин хон уларни, ўтган йили гарданкашлик қилганликлари учун кечирмади. Бир-икки кун уларни сийлаган бўлди: уларни бир қатор сарупо ва от билан сийлаб, амирлари сафига қабул қилганини маълум қилди. Кейин Туғлуқ Темурхон аввал Боязид жалоирни, сўнг Баён сулдусни жаллоднинг қўлига топширди. Буни кўриб, Мовароуннаҳрлик амирларни ваҳима босди. Кўплари хон қабулидан чиқишлари билан тўғри келган тарафга қараб қочиб қолдилар. Хожи барлос бола-чақалари ва мулозимларини олиб яна Жайхун тарафга қочди, Хуросонга ўтиб кетди ва бир умрга ўз юртидан бадарға бўлди. Амир Ҳусайн Ҳисор вилоятига қочиб бориб, унинг мустаҳкам деворлари орқасига яшириниб жон сақлади.

Туғлуқ Темурхон қолган гарданкаш амирларни бит-

тама-битта босиб уларни йўқ қилмоқчи бўлди. Қаҳра-тон қишнинг изғирин совуғига қарамай, Ҳисор устига, амир Ҳусайнга қарши қўшин жўнатди. Икки ўртада — мўғуллар билан амир Ҳусайн ўртасидаги уруш Вахш дарёси ёқасида содир бўлди. Икки кун давом этган оғир жанглардан кейин амир Ҳусайннинг қўли баланд келди, лекин бахтга қарши, мўғуллар чекинишга юз тутиб турган бир пайтда, Хутталон ҳокими амир Кай-хусрав бор аскар билан мўғуллар тарафига ўтиб кетди. Бу ҳол икки ўртада давом этиб турган урушнинг тақдирини ҳал қилди-қўйди. Амир Ҳусайн уруш бой берилганини англаб, ихтиёрида қолган бор аскар билан Ҳисори шадмонни тарк этди ва Балхга қараб қочди. Мўғуллар уни Қундузгача таъқиб қилиб бордилар, лекин тутолмадилар. Мўғуллар қишнинг қолган қисмини Қундуз билан Толқонда ўтказиб, 1361 йилнинг баҳорида истилочилик урушини давом эттирдилар. Ушанда, мўғуллар жанубий Туркистон (ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми)ни, яъни Жайхун қирғоқларидан то Ҳиндукуш тоғининг шимолий этакларигача бўлган ерларнинг катта қисмини босиб олдилар ва уни беармон талон-тарож қилдилар. Лекин, барибир, бу ердаги халқларни бўйсундира олмадилар ва ўша йили кузда Мовароуннаҳрга қайтишга мажбур бўлдилар.

Туғлуқ Темурхон ўша 1361 йилнинг кузида Ҳисори шодмонга ҳоким этиб қўйилган Баён сулдусни ҳам қатл эттирди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бунга Баён сулдуснинг гарданкашлиги сабаб бўлган.

1362 йилнинг кузида Туғлуқ Темурхон лашкарнинг катта қисмини олиб шошилишча равишда Мўғилистонга қайтди. Бунда мамлакатда кўчманчи феодаллар кўтарган исён, Оқ ўрдадаги баъзи ҳукмдорларнинг ғимиллаб қолгани сабаб бўлди. Мовароуннаҳрда яна Илёсхўжахон қолдирилди.

Лекин, барибир, мўғуллар 1360—1362 йиллар ичида олиб борган урушлари оқибатида Мовароуннаҳр устидан ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрната олмадилар. Улар мамлакатнинг мустаҳкам кўргонлари ичига ўрнашиб олиб, эл-юртни зулукдай сўрдилар. Темурбек ва амир Ҳусайннинг биргалашиб олиб борган кураши мўғулларни мамлакатдан қувиб чиқаришга имкон бермади.

Мўғулларнинг Мовароуннаҳр устига қилган учинчи хуружи 1365 йилнинг илк баҳорида юз берди. Унга 1363 йилдан бери отаси (Туғлуқ Темурхон) ўрнида хон

бўлиб ўлтирган Илёсхўжахон бошчилик қилди. 1365 йилнинг 20 май кунини Чинос ёнидаги катта далага ҳар иккала тарафнинг тумонат аскарлари йиғилди. Бир томонда Илёсхўжахон бошлиқ мўғул қўшини, иккинчи тарафда Темурбек ва амир Хусайн бош бўлган Мовароуннаҳр аскарлари саф тортди. Бу сафар амир Хусайн хиёнатга қўл урди. Жанг айна қизиқ, ғалаба тарозисининг палласи Мовароуннаҳр лашкари тарафга оғиб келаётган бир пайтда амир Хусайн жанг майдонини тарк этди. Майдонда катта мўғул қўшинига қарши Темурбекнинг бир ўзи қолди. Мўғулларнинг катта қўшинига дош бериш қийин эди, албатта. Лашкарни беҳуда нобуд қилишдан не фойда? Шуни ҳисобга олиб Темурбек ҳам чекинди. Ушанда амир Хусайн Амударёнинг нариги тарафига ўтиб кетди, Темурбек эса ота юрти Кешга келиб тушди. Чинос ёнида мўғуллар билан бўлган жанг 1365 йилнинг 20—22 май кунлари содир бўлди ва у тарихда «жанги лой» номи билан маълум.

Шундан кейин Мовароуннаҳрни яна мўғуллар эгаллаб олдилар ва 1369 йилга қадар ҳукм юргиздилар.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1) Мовароуннаҳрнинг иккинчи марта мўғуллар асоратига тушиб қолишининг асосий сабаблари нимада?

2) Мўғуллар Мовароуннаҳрда яна ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун неча марта юриш қилганлар? Уларнинг тафсилотларини айтиб беринг.

3) Б. Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий романи асосида «Жанги лой» ҳақида реферат ёзинг.

Ш қ и с м.

Амир Темурнинг тарих саҳнасига чиқиши

О л т и н ч и д а р с:

АМИР ТЕМУР ЭЛ-ЮРТ ҲАЛОСКОРИ

Мамлакат яна четдан келган душман оёғи остида қолган ўша оғир кунларда халқнинг нонини еб, тузини ичган амирлар жонини сақлаб қочиб қолдилар. Лекин, эл-юрт ҳимоячисиз қолмади. Унинг оғир юкини Темурбек ўз елкасига олди. Темурбек мўғул Мовароуннаҳрга биринчи бор бостириб киргандаёқ (1360 й.), ҳеч иккиланмай мамлакат ва халқ билан бирга бўлди,

душманга қарши кураш олиб боришга қарор қилди. Дастлабки, пайтларда қудратли душман билан бир ўзи курашиш имкониятига эга эмас эди. Мовароуннаҳрнинг Хожи барлос, Баён сулдус, Боязид жалоир сингари катта амирларининг бир қисми Туғлуқ Темурхон ва мўғуллар Сирдарёдан ўтиши ҳамано, хоннинг олдига бориб тиз чўккан эдилар. Ўшанда Темурбек ҳам ҳеч иккиланмасдан мўғул хонининг ҳузурига боришга мажбур бўлди. Чунки, вазият оғир ва шуни тақозо этар эди. Ўша оғир дамларда мўғулнинг асосий кучлари Мовароуннаҳрга ичкариламасдан туриб, уларни тўхташиш ва эл-юртни талон-торож ва таҳқирлашлардан асраб қолишни ўзига ният қилиб олди. Темурбек бунга маълум даражада, юқорида айтиб ўтилгандек, эришди. Қисқа бир фурсат ичида Темурбек Туғлуқ Темурхоннинг ишончини қозонди. Хон унга ота юрти бўлмиш Кешни, то Жайхун бўйигача бўлган ерларни ҳам қўшиб берди ва унинг маслаҳати билан иш тутадиган бўлиб қолди. Темурбек бир куни мўғуллар амир Бекчик, Хожибек ва Улуғ Туктемир бошчилигида Қарши ва Хузор (Фузор) атрофидаги қишлоқларни талон-торож қилганини хонга арз қилганида хон амирларни тийиб қўйган. «Тузуклар»да яна ўқиймиз: «(хон) амирларга бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини манъ қилди».

Туғлуқ Темурхон Мўғилистондаги носозлик ва айрим бекларнинг исёни туфайли Мовароуннаҳрни ўгли Илёсхўжахонга топшириб, ўзи юртига қайтиб кетгандан кейин (1360 й. кузда), Темурбекнинг Илёсхўжахон билан муросаси келишмай қолди. Хон уни катта амирликдан четлатиб, сипоҳийгир (қўшин тўпловчи) этиб тайинлади. Бош амирлик лавозимига ўзининг эски содиқ амири Бекчикни тайин қилди. Кейинча хон ва амир Бекчик чорасини топиб, Темурбекни йўқотиш пайига тушдилар. Темурбек кейинча бундай эслайди: «Улар (Илёсхўжахон билан амир Бекчик — Б. А.) Туғлуқ Темурхонга хаг ёзиб «Темур бизга қарши исён тифини кўтарди», дедилар. Хон бу ёлғон гапларни чин ҳисоблаб, мени йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга маҳкум этилганимни билиб олдим».

Шундан кейин Темурбек фурсат топиб Илёсхўжахоннинг ўрдасини тарк этди; бирмунча вақт Хоразм ва Туркменистон чўлларида жон сақлади. 1362 йили амир Ҳусайн билан қўшилди ва теварак-атрофда юрган баъ-

зи амирларни ҳам тўплаб, мўғулларга қарши курашни давом эттиришга қарор қилди. Шу мақсадда улар, Темурбек билан амир Ҳусайн, Балх жилғасида куч тўплай бошладилар. Кўп ўтмай, мўғуллар Амударёнинг сўл соҳилида пайдо бўлдилар.

Иттифоқчилар — Темурбек билан амир Ҳусайн Абу Саид ва Мингли Бўға бош бўлган уч минг кишилик мўғул қўшинини шу ерда (Балх жилғасида) тор-мор келтирдилар. Бу — уларнинг мўғуллар устидан қозонган биринчи катта ғалабаси бўлди. Шундан кейин улар Балхни ҳам эгалладилар.

Темурбек ва амир Ҳусайннинг бу ғалабаси тез орада Мовароуннаҳрга ҳам ёйилди. Тоғу тош ва чўлу биёбонларда яшириниб юрган амирлар ҳаракатга келдилар. Уша кунлари уларнинг баъзилари: Сулаймон барлос, амир Мусо Темурбек билан амир Ҳусайнни қидиришиб Термиз атрофига келдилар. Агар Темур билан Ҳусайн улар билан қўшилиш чораларини кўрганларида иш бошқача бўлур эди — ўша 1362 йилиёқ мамлакатни мўғулдан озод қилиш мумкин бўлур эди. Лекин амир Ҳусайн тамом ўзгариб қолди. Темурнинг «зудлик билан Жайхундан ўтиб амирларни топайлик», деган таклифига у «Биз куббатулислом Балхда қолишни ихтиёр қилдик», — деб жавоб қилди. Темурбек бу мутакаббир, тангназар, шухратпараст одамни яхши биларди. Шунинг учун унга бир нима деб ўлтирмади, курашни ҳозирча бир ўзи давом этдиришга қарор қилди. Уша йилнинг кузида дарёнинг нариги соҳилига ўтиб мўғулнинг Пули сангинда¹ турган катта қўшинига қақшатгич зарба берди. 1363 йили у Темир қопуғдан ўтиб, яна бир-икки ерда мўғулни енгди. Уша 1363 йили у ҳатто ота юрти Кешни ҳам қўлга киритди; шаҳарнинг бузилиб кетган ерларини тuzатиш ва таъмирлашга киришди. Сўнг мамлакатдаги умумий вазиятни билиб келиш учун Қарши, Самарқанд, Бухоро ва Хўжандга хабаргирлар² жўнатди.

Орадан икки-уч кун ўтиб, хабаргирлар Илёсхўжахон катта қўшин билан Қаршидан ўтиб, Кеш тамон келаётибди, деган хабар олиб келдилар. Кешнинг қалъаси бузилиб ётган эди. Башарти мўғул Кешга яқинлашгудай бўлса, Темурбек озгина одами билан у билан кура-

¹ Пули сангин — Ҳисор вилоятида Сурхоб дарёсининг сўл irmoғи бўлимиш Оби Ҳингов устига қурилган тош кўприк.

² Хабаргир — хабар топиб келувчилар.

шишга қодир эмас эди. Шунинг учун ҳам у одамларини олиб Кеш атрофидаги тоғ-тошларга чиқиб кетмоқчи бўлди. Лекин эртаси куни Самарқанд тарафлардан келган бир савдогар «Туғлуқ Темурхон вафот этибдур ва Улуғ Туқтемур билан амир Ҳомид Илёсхўжахонни олиб Мўғулистонга жўнаб кетубдурлар, мўғул аскарлари эса Тошариқдан орқасига қайтиб кетибдур», — деган хабар олиб келибдир. Темурбек буни Оллоҳ таолонинг унга ва Кеш халқига кўрсатган инояти деб билди.

Ўша кунлари Темурбекнинг йигитлари бориб Хузорни ҳам озод қилдилар. Йигитларга икки кун дам берилгандан кейин Жигдалик қалъасига бориб, уни лашкаргоҳга айлантирди, чунки бир тарафи Термиз ва иккинчи тарафи Самарқандга олиб борадиган йўл устида жойлашган бу ер ҳар жиҳатдан қулай эди. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас Кешга келишда Темир қопуғда қолдирган йигитлари ҳам келиб қўшилдилар. Қирқ кун муқаддам Шер Баҳром бошчилигида Балжуонга жўнатилган аскарлари ҳам Жигдаликка етиб келди. Муҳими орадан бирикки кун ўтиб-ўтмай икки минг аскар билан амир Ҳусайн ҳам Балхдан келиб, Темурбекка қўшилди.

Эртаси куни Темурбек билан амир Ҳусайн қўшини олиб Хузорга келдилар ва йигитларини бўлажак жангларга тайёрлашга киришдилар, лекин бўлмади. Уч кундан кейин катта мўғул қўшини амир Қорахўжа ва амир Ҳомид бошчилигида Хузорга яқинлашиб қолгани ҳақида хабар олинди. Шу атрофда икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Жанг оғир кечди. Иккала тараф ҳам катта талофат кўрди, лекин ғалаба, барибир, Темурбек билан амир Ҳусайн тарафда бўлди.

Темурбек билан амир Ҳусайн мўғулларга Оби ёмда ҳам катта зарба бердилар, мўғулларнинг қолган-қутганлари Хўжанд тарафга қараб қочдилар. Хуллас, ўша йили мўғуллар Тошкентдан ҳам қувиб чиқарилди.

Лекин, ҳуррият нашидаси узоққа чўзилмади. Илёсхўжахон 1364 йил мобайнида қаттиқ ҳаракат қилиб, катта қўшин тўплади ва 1365 йилнинг баҳорида яна Мовароуннаҳр устига бостириб кирди. Темурбек Темир қопуғнинг шимол тарафидаги ўлкаларда, амир Ҳусайн унинг жанубидаги ва Амударёнинг нариги соҳилига жойлашган ерларда ўз мавқеъини анча мустаҳкамлаб олган эдилар. Лекин, мўғул барибир сон жиҳатдан каттароқ қўшинга эга эди. Икки ўртадаги уруш Чинос атрофидаги катта майдонликда 1365 йил 22 май куни тонгда бошланди. Аксига олиб, бир кун аввал чошгоҳда

осмонни қора булут қоплаб, жала қуя бошлади. Ёмғир эртасига ҳам тўхтамади. Жанг майдони ботқоқликка айланиб, отлар тиззасигача лойга ботиб кетадиган бўлиб қолди. Шунга қарамай, Темурбекнинг йигитлари жон олиб-жон бериб урушдилар. Темурбекнинг қўшини мўғулларнинг Шамғун нўён бош бўлиб турган баронгорини улоқтириб ташлади. Фулда (марказда) турган Илёсхўжахон ҳам чекинишга юз тутди. Афсуски, галаба яқин бўлиб турган бир пайтда амир Хусайн яна сусткашлик қилди. Қўшинини турган жойида тўхтатиб, хиял ўтмасдан жанг майдонининг четига чиқиб олди. Темурбекнинг кўп бора қилган хитоб ва чақириқларини жавобсиз қолдирди. Темурбекнинг сўнгги чопарига эса «Ёғий билан чопишиб ўлишга тайёрман, лекин ботқоққа ботиб ўлишни истамайман», — деб жавоб қайтарди. Кейин қўшинини олиб Сирдарёнинг нариги тарафига (жануб тарафига) ўтиб кетди. Шундан кейин Темурбек ҳам жангни тўхтатиб, чекинишга мажбур бўлди, «Зафарнома»да ёзилишича, амир Хусайн шу қадар кўрқиб кетган эдики, ҳеч ерда тўхтамай тўғри Соли саройга қочиб борди. Уни шу қадар ваҳима босган эдики, у Соли саройда ҳам тўхтамай, тўғри Амударёнинг нариги соҳилига қочиб ўтди ва тоғ оралигида жойлашган Шабартуга¹ қочиб бориб яширинди.

Темурбек ўшанда дастлаб, Самарқандга чекинди. Лекин, у ерда жон сақлашнинг имкони йўқ эди. Шаҳар Чингизхон ҳуружидан (1220 йилдан) бери ярим вайрона бўлиб ётган эди. Унинг на девори ва на бирон бутун истехкоми бор эди. Шу сабабдан, у қолган-қутган аскарлари билан тўғри Кешга борди. Аммо у ерда ҳам қололмади. У ҳам Амунинг нариги соҳилига ўтиб кетди. Мўғуллар эса жиддий қаршиликка учрамай, мамлакатнинг ичкарасига бостириб киришда давом этдилар.

Мавзу учун қўшимча материал

Жанги лой

(1365 йил илк баҳор)

Қиш тугаб, баҳор ўз жамолидан оламга гўзаллик бағишлаган бир пайтда (1365 йил илк баҳорда) мўғуллар-

¹ Ш а б а р т у — Ҳиндукуш девонида жойлашган манзилгоҳ.

нинг бир ерга тўпланганлиги ҳақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон амир Ҳусайн ҳузурига чопар юбориб, уни юз берган воқеадан огоҳ қилди. Амир Ҳусайн Амир Те-мурга лашкарнинг илғор қисмини тузиб илғорлаб бори-шини буюрди. Ҳазрат соҳибқирон Пўлод Буғо, Зинда Чашм ва бошқа лашкар билан йўлга чиқди ва Оқар мав-зеига келиб тушди. У ерда то отлар ҳордиқ чиқаргунча бир неча кун тўхтаб турдилар. Амир Ҳусайн ҳам лаш-карни тўплаб келиб, Хўжанд сувидан¹ ўтди. Душман лашкарининг манглай (илғор) қисми яқинлашиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Чинос билан Тошкент ўртасига ке-либ тушди. Унинг амри билан пиедалар олдига четан тутдилар. Амир Ҳусайн ҳам етиб келди. У лашкарини сувдан ўтказиб, шу ерга жойлашди. Душман Бодом суви² ёқасини эгаллади. Шу пайт амир Ҳусайн ўз амирларига нисбатан бадегумон бўлиб, авзойи ўзгарган эди. Амирлар ва аркони давлатнинг ҳам иккиланмай амир Ҳусайнга бўлган ишончлари йўқолган эди.

Уша куни ҳар икки томон лашкарининг қоровулла-ри бир-бирларига яқинлашдилар. Муборак рамазон ойи-нинг аввалида (1365 йил 16 июнда) тарафлар саф ростладилар. Амир Ҳусайн ўнг қўлда турди. Қанбулда орлот қабиласидан Тилончи баҳодир турди. Қоровулда амир Улжойту, Шер Баҳром, Пўлод Буғо, Фарҳод, Малик ва уларга ўхшаган номдор баҳодирлар турган эдилар. Ҳазрат соҳибқирон чап қанотда ўринлашган эдилар. У лашкарни тартиб-интизомга келтирди: Қанбулга амир Сор Буғони тайин қилди. Ҳировулга Темирхўжа ўғлонни жойлаштирди. Амир Жоку барлос, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Мурод ва Аббос баҳодир-лар лашкарнинг гул (илғор) қисмини ташкил этдилар.

Улар қатъий азму қарор, зўр тиришиш билан душман устига юзландилар, лекин тўсатдан ҳаво ўзгарди. Осмон-ни қора булут қоплаб, қаттиқ ёмғир ёға бошлади. Камон ва ўқлар шу даражада ивиб кетдики, уни душманга отиш мумкин бўлмай қолди. Чопонлар ва этиклар ивиб битди... Лой ва балчиқ шу даражада эдики, отлар ўз ўрнидан қўзғо-лолмай қолдилар. Душман аскарлари наमत ва жомалар ёпишиб, жойларидан қўзғалмай ўлтирдилар... Чап қанот-да турган ҳазрат соҳибқирон душманнинг ўнг қанотига шикаст етказиб, уни жойидан улоқтириб ташлади. Илёс-

¹ Хўжанд суви — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

² Бодом суви — Коржов товдан бошланиб, Арис сувига келиб қуйладиган сув.

хўжахоннинг лашкари тарқалиб кетди. Унинг қанбулида амир Шонгум турган эди, у ҳам қочиб қолди...

Аммо душманнинг чап тарафда (амир Хусайн қарши-сида) турган лашкари ғолиб келиб қувватланди ва Тилончи баҳодир ҳамда Зинда Чашмани қувватлашга ту-тинди. Душман лашкарининг қанбулида Шер Ажам бо-рарди. У мардоналик билан лашкарни қувлаб, амир Хусайн турган ерга олиб бориб қўйди ва амир Хусайннинг гул (илғор) қисмини ўрнидан қўзғатди.

Амир Хусайн душман мағлуб бўлгани ва ҳазрат соҳиб-қироннинг ғалаба қозонганини кўргач, яна ўз лашкари олдига қайтди ва жойидан жилмагандай бўлиб турди.

Ҳазрат соҳибқирон навқари Тобон баҳодирни амир Хусайн ҳузурига юборди ва унга: «маслаҳат шулки, ит-тифоқлик билан яна бир бор душман устига бостириб борайлик ва мардонавар ҳужум қилайлик», — деди. Амир Хусайн бундан ғазабланди ва навқарга ўшқириб, уни чу-нон калтакладик, у йиқилиб қолди. Ҳазрат соҳибқирон иккинчи марта Малик Ҳамдийни унинг олдига юбориб «маслаҳат шулким, душман устига бостириб борайлик, бу ишда сустлик қилмайлик», деб таъкидлади. Амир Хусайн яна ғазабланади... (Низомиддин Шомий. «Зафар-нома»дан).

САВОЛ ВА ВАЗИФАЛАР

1. Амир Темур ва амир Хусайннинг 1361—1365 йилларда олиб борган курашининг муваффақиятсизликка учраши са-баби нимада?

2. «Жанги лой» ҳақида сўзлаб беринг.

3. «Жанги лой» ҳақида кичик бир реферат ёзинг.

Е т т и н ч и д а р с :

САРБАДОРЛАР ҚЎЗҒОЛОНИ

Сарбадорлар («сар» — бош, «дор» — дор; бошини дорга тикканлар) қўзғолони номи билан тарихда икки қўзғолон маълум. Булардан бири 1337 йили Хуросонда бўлиб ўтган ва мўғуллар зулмига қарши, мамлакат ва халқнинг озодлиги ва мустақиллигини тиклашга қара-тилган қўзғолондир. Қўзғолон Сабзаворнинг Боштин қишлоғида 1337 йилнинг 16 мартида бошланди. Унинг бошланиш тафсилотини машҳур тазкиранавис олим

Давлатшоҳ Самарқандий (1436—1495) бундай баён қилган; Мўғул тамғачилари (солиқ йиғувчилари) Боштинга келганларидан кейин бир неча кундан бери қишлоқда жабр-зулм ўтказмоқда; тинч аҳолидан шароб ва маҳбубалар келтиришни талаб қилганлар. Халқ кечаси уларнинг устига бостириб бориб, тамғачиларни ўлдирдилар. Сўнг илк саҳарда Боштин қишлоғининг ташқарисида дор тикдилар ва ҳаммалари салла ва тақияларини дорнинг устига қўйиб тошбўрон қилдилар, ўққа тутдилар ва ўзларини «сарбадорлар» (бошини дорга тикканлар) деб номладилар. Хуросон сарбадорларининг бошлиғи шайх Ҳасан Журий бўлган.

Боштинда бўлиб ўтган воқеа тез орада бутун Хуросонга тарқалди. Ҳамма ерда мўғул мансабдорлари, қоровул ва ясовулларини ўлдирдилар; шаҳарларда турган мўғул аскарини қуролсизлантириб, ҳокимиятни қўлга олдилар; ораларидан бир кишини танлаб олиб подшоҳ деб эълон қилдилар. Сарбадорлар кўзғолонида асосан деҳқонлар, ҳунармандлар ва кичик ер эгалари қатнашган, 1337 йили улар Сабзаворни эгаллаб, уни сарбадорлар давлатининг пойтахтига айлантирдилар. Сарбадорлар Хуросонни 45 йил мустақил идора қилдилар. Давлатшоҳ Самарқандий сарбадорлардан подшоҳлик қилган саккиз киши ҳақида маълумот келтиради.

Уларнинг исм-шарифлари бундай: Абдураззоқ, Важиҳуддин Масъуд, хожа Али Шамсуддин, Паҳлавон Ҳайдар қассоб, хожа Лутфулла ибн Масъуд, амир Яхёе Каррубий, Паҳлавон Ҳасан Домғовий, хожа Али Муайяд.

Иккинчи кўзғолон ҳам сарбадорлар кўзғолони деб аталади ва 1365 йил июн ойининг охирида Мовароуннаҳрда, аниқроғи Самарқандда бўлиб ўтади. Бу кўзғолон ҳам мўғул истибдодига қарши қаратилган эди. Биз юқорида, 1365 йилнинг баҳорида мўғулларнинг яна Мовароуннаҳрга бостириб кирганликлари ҳақида ҳикоя қилган эдик. «Жанги лой»дан кейин улар, деярлик қаршиликка учрамай, Самарқанд устига қараб юрдилар.

Самарқанд ўша пайт чор-атрофи яп-яланг, ярим вайрона бўлиб ётарди. Чунки Чингизхон хуружидан кейин уни ҳеч ким тикламади. Бунинг устига шаҳарда лашкар ҳам йўқ эди. Илёсхўжахоннинг амирлари уни найзанинг учини оғритмасдан эгаллашга умид болаган эдилар. Лекин, мўғулларнинг умидлари пучга чиқди. Ҳайрият, шаҳарни ҳам, халқини ҳам ҳимоя қилувчилар бор экан ўша оғир кунларда. Улар халқ йўлида,

эл-юрт озодлиги йўлида жонини фидо қилишга тайёр одамлар эканлар. Уларни тарих китобларда сарбадорлар деб аташар эканлар. Сарбадорлар аҳолининг уч тоифаси: зиёлилар, хунармандлар ва ҳарбийлар орасидан чиққан кишилар бўлиб, ўзлари маълум ҳаракат дастурига эга эдилар. Улар эл-юртни қарийб 145 йилдан бери зулукдай сўриб келаётган мўғул босқинчилари ва уларнинг маҳаллий халқ орасидан чиққан малайлари: катта ер-сув эгалари ва йирик савдогарлар зулмига қарши бош кўтариб, мамлакатда халқ ҳокимиятини ўрнатиш учун курашга бел боғлаган одамлар эдилар.

Шаҳар яна мўғул босқини хавфи остида қолган ўша оғир кунларда бир умр халқнинг нонини еб, отини минган ҳокимлар эмас, балки ўша сарбадорлар халқнинг жонига оро кирдилар. Мўғул лашкари қоровулининг¹ қораси кўриниши билан Самарқанд мадрасаларидан бирининг мударриси² Мавлонзода, наддоф (пахта титувчи) Абубакр Калавий, мерган йигит Хурдак Бухорийлар халққа раҳнамолик қилдилар.

Сарбадорларнинг етакчилари, хавф-хатар кучаймасдан, унинг олдини ола билдилар. Улар дарҳол шаҳар халқини масжиди жомийга йиғиб, юз берган аҳволни ўртага солдилар. Ўшанда халқ якдил бўлиб Мавлонзодани ўзларига раҳнамо этиб сайладилар. Абубакр Калавий билан Хурдак Бухорий унинг ёрдамчилари этиб тайинландилар. Шундан кейин сарбадорларнинг етакчилари шаҳар мудофаасини ташкил этиш ва душманни тор-мор этиш режасини тузиб олдилар ва қурол кўтаришга қодир бўлган барча аҳолини лашкарликка сафарбар қилдилар. Сарбадорлар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай ишлаб, шаҳарнинг кириш-чиқиш ерларини мустаҳкамладилар; катта-кичик кўчаларни у ер, бу еридан тўсиб ёнига тош ва темир парчаларини уйдилар.

Эртаси куни намози бомдоддан³ кейин Мавлонзода ва унинг ўринбосарлари муҳим бир қарорни — шаҳарда ҳокимият шу кундан эътиборан сарбадорлар қўлига ўтганлиги, божу хирож ва бошқа солиқларнинг миқдори бирмунча камайтирилгани, ислом жорий этилгани-

¹ Қ о р о в у л — кўшиннинг олд тарафи ва қанотларини кўриқлаб келувчи махсус ҳарбий қисм.

² М у д а р р и с — дарс берувчи; муаллим.

³ Н а м о з и б о м д о д — эрта тонгда ўқиладиган намоз.

га 700 йил кечганига қарамай, ҳамон халқдан ундириб келинаётган жизя солиғи¹ бекор қилинганлиги ва кул меҳнати бир қадар енгиллаштирилганлиги ҳақидаги қарорни эълон қилдилар.

Шундай қилиб, Самарқандда ҳокимият халқ қўлига ўтди. Лекин, Самарқанд сарбадорлари, Хуросон сарбадорларидан фарқли ўлароқ, ўзларини подшоҳ, деб эълон қилмадилар. Ҳукумат ишларини жамоа бўлиб адо этдилар.

Ўша куни чошгоҳга яқин Илёсхўжахон ва мўғуллар шаҳарнинг Шоҳи зинда шоҳ кўчасида пайдо бўлдилар. Улар шаҳарни лашкардан ҳоли, бўм-бўш ҳисоблаб, бамайлихотир келар эдилар. Кўча бошида, унинг икки тарафига қўйилган пистирмадагилар уларни сездирмай ўтказиб юбордилар. Лекин мўғуллар кўчанинг у ер-бу ерига қўйилган тўсиқларга дуч келдилар. Ана шундай тўсиқлардан бири Чорсуга яқин ерда эди. Мўғуллар тўсиққа ўт қўйиб, ёндириб юбормоқчи бўлдилар. Лекин кўчанинг икки тарафига қўйилган пистирмалардан ёғдирилган ўқ ёмғирига дуч келиб, уларнинг кўпчилиги отларидан қулаб ер тишладилар.

Шундан кейин мўғуллар манжаниқларни² ишга солдилар ва шаҳарни бомбардимон қилишга киришдилар. Ўшанда кўп уй-жой, айниқса масжиду мадрасалар вайрон қилинди, тинч аҳолидан кўп одам ўлдирилди. Лекин Самарқанд ва унинг қаҳрамон халқи таслим бўлмади. Аксинча, каттаю-кичик жон-жаҳди билан курашни давом этдирди. Уруш борган сари қизиб борди.

Бир сўз билан айтганда, босқинчиларнинг Самарқанд ва унинг халқини тиз чўқдириш учун қилган барча уринишлари беҳуда кетди. Бунинг устига мўғул босқинчилари халқнинг қарғиши ва яратганнинг қаҳрига учрадилар. Отлар ва бошқа чорваларига ўлат касали тегиб, кўп отларидан ажралдилар. «Зафарнома» муаллифи Шарафуддин Али Яздий келтирган маълумотларга қараганда, ўшанда тўрт отлиқ мўғулнинг фақат биттасида от қолди, холос.

Шундан кейин мўғуллар қолган-қутган лашкарини олиб, мамлакатимиздан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар.

Сарбадорлар кўп сонли ва яхши қуролланган душман устидан ғалаба қилдилар.

¹ Жизя — ўз дин-эътиқолида қолиш бадалига тўланган солиқ.

² Манжаниқ — тош парчаларини отувчи махсус қурилма.

Лекин Самарқанд сарбадорларининг ҳукмронлиги бир йилдан нарига ўтмади. Келаси йили (1366 й.) баҳорда Темурбек билан амир Ҳусайн аскарлари билан Самарқанд атрофида пайдо бўлдилар. Улар Кони гилда¹ жойлашдилар. Эртаси куни сарбадорларнинг етакчилари амирларни қутлаш учун Кони гилга келганларида амир Ҳусайн хиёнаткорона иш тутди. Унинг амри билан Абубакр калавий билан Хурдак Бухорийлар ўлдирдилар, Мавлонзодани Темурбек қутқариб қолди.

**Мавзуга қўшимча маълумот:
Мавлонзода Бухорий ва Самарқандда сарбадорлар
ҳаракатининг бошланиши.**

Амир Ҳусайн ва амир соҳибқирон (Темур) «Жанги лой»дан чекинганларидан ва Сайхуннинг бериги соҳилига ўтиб кетганларидан ва мўғул лашкари Самарқанд тева-рагига келиб тушганларидан кейин, маҳаллий халқ бу аҳволни кўриб бошда ҳайрон бўлиб қолди. Сўнг хосу авом жомеъ масжидга тўпланиб, нима қилишини билмай турди. Шу пайт Бухоро аслзодаларидан Мавлонзода исмли бир киши елкасига ўқдонини осиб ва белига қилич боғлаб оҳиста-оҳиста юриб бориб минбарга чиқди, йиғилганларга таъзим бажо келтирди, сўнг баланд овоз билан халққа мурожаат қилди. «Бугун кофирлар мусулмонларнинг молу жонига қасд қилди. Халқдан божу хирож тўплаб кун кечириб келган ҳоким, душманнинг қораси кўриниши билан мусулмонларни ўз ҳолига ташлаб, душман ҳузурига қочиб қолди. Шаҳар халқи ўзича халос бўлолмайди. Қиёмат куни бунга Сиз аслзодалар жавоб берасизлар. Ичингизда хосу авомга бош бўлиб, мусулмонларни халос қиладиган одам бўлса айтсин, биз унга эргашайлик». Аслзодалар хомуш эдилар; ҳеч кимдан садо чиқмади. Шундан кейин Мавлонзода деди: «Буни ҳеч ким зиммасига олмагандан кейин, агар бу ишни биз ўз зиммамизга олсак, бизга ҳамроҳ бўласизларми? Бизга кўмаклашасизларми?» Халойиқ рози бўлди ва уни сардорликка қабул қилди. Шундан кейин Мавлонозода хутба² ўқиди ва ҳаммани кофирларга қарши жангга чорлаб минбардан тушди.

Кўп халқ унинг атрофига жамъ бўлди... дарвозаларга қўриқчилар тайинланди, кўчаларни чунон мус-

¹ Кони гил — Оби раҳмат бўйида жойлашган хушҳаво ва хушманзара манзил. Одатда шаҳарликларнинг катта маросимлари шу ерда ўтказилган.

² Хутба — жумъа ва ҳайит намози олдида ёки янги подшо тахтга ўтқазилиши муносабати билан ўқиладиган ваъз-насихат.

тахкамлаб тўсдиларки, ундан отлик одам асло ўтолмайдиган бўлди... Кўчанинг теварак-атрофига камондорларни жойлаштирди... Хуллас, беркитилмаган бирон кўча қолмади. Мавлонзоданинг ўзи 500 камонгирни олиб кўчабоғнинг охирига бориб турди. Мўғулларнинг қоровули ҳамма нарсадан гофил ҳолда ўша кўчага кириб келдилар, пистирмалардан ўтиб, Мавлонозода турган ерга келиб қолдилар. Мавлонзоданинг ишорати билан улар ўққа тутилдилар, тошбўрон қилиндилар. Минг сипоҳий мажруҳ этилди, юз одам ўлдирилди.

Мўғуллар эртаси куни сафланиб хужумга ўтдилар. Лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади. Маънос бўлиб орқага қайтдилар. Шаҳарнинг теварак-атрофини торож қилиб ўз юртларига қайтиб кетдилар» (Низомиддин Шомий. «Зафарнома»)дан.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Сарбадорлар кимлар? Улар нима учун курашдилар?
2. Сарбадорларнинг биринчи ҳаракати қаерда бўлган? Улар тузган давлат ҳақида сўзлаб беринг.
3. Самарқанд сарбадорлари ўтказган ислохотлар ҳақида гапиринг.
4. Хуросон сарбадорлари Самарқанд сарбадорларидан қайси тарафлари билан фарқ қиладилар?
5. Самарқанд сарбадорлари ҳақида ёзилган қандай бадиий асарни ўқигансиз?

С а к к и з и н ч и д а р с :

АМИР ҲУСАЙН БИЛАН ТЕМУРБЕК ЎРТАСИДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ЧУҚУРЛАШУВИ

Темурбек амир Ҳусайн билан 1362 йили бирлашганда фақат бир мақсадни — мамлакатни мўғул истибодидан озод қилиш ва Чигатой улусининг бирлигини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Амир Ҳусайн эса, бобоси амир Қазағанга ўхшаб, фикру ёди олий ҳокимиятни қўлга киритиб олиш ва Чигатойхон тахтини эгаллаш бўлди. 1365 йили ва ундан кейин бўлиб ўтган воқеалар буни яққол исботлади. Жигдаликда Темурбек билан мўғуллар ўртасида бўлиб ўтган урушда амир Ҳусайн, ўртадаги шартномага хилоф равишда, жангга кечикиб келди, тўғрироғи урушнинг

тақдири ҳал бўлгандан кейин етиб келди. 1365 йили бўлган ва «Жанги лой» деб аталган қирғинбарот урушда ҳиёнаг қилди, кейинчалик Темурбекка қарши фитналар уюштирди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Темурбек аввал, кейин ҳам, яъни ҳокимиятни қўлга киритгандан (1370 й.) кейин ҳам, олий ҳокимиятга интилмаган. У Чигатойхон наслидан бўлган кишиларни, Буёнқули, Суюрғатмиш, Султон Маҳмудхонни қўллаб-қувватлади. Узини эса, фақат амир деб атаб келди. Чунки, у турк-мўғул халқлари ўртасида қонун тусига кирган ёсо ва юсунга қаттиқ риоя қилди. Биз бу ҳақда Темурбекнинг таржимайи ҳолига бағишланган биринчи дарсда батафсил тўхталиб ўтгандик.

Хуллас, ўша «Жанги лой» воқеасидан кейин ўртага тушган совуқчилик бора-бора душманчиликка айланди. Улар очикчасига бир-бирини маҳв қилиш йўлига ўтдилар. Бунга айниқса амир Ҳусайн астойдил бел боғлади. Амир Ҳусайн ўша 1365 йилиёқ Соли саройдан Балхга кўчиб ўтди ва унинг қалъа, девор ва истеҳкомларини мустаҳкамлашга киришди. Бир сўз билан айтганда, ҳар иккала амир катта ва ҳал қилувчи урушга ҳозирлик кўра бошладилар.

Амир Ҳусайн Балхни мустаҳкам қўрғонга айлантирибгина қолмай, Балх вилояти, Кундуз ва Бадахшондан лашкар тўплай бошлади, унинг чопғунчилари (ғоротчилари) Амударёнинг шимолий тарафларига ўтиб, Чағониённинг қишлоқ ва шаҳарларини босдилар. Айрим ҳолларда эса Темир қопўгача бориб у ерга олиб борадиган йўл устида жойлашган касаба¹ ва қишлоқларни талон-тарож қилдилар.

Амир Ҳусайн Темурбекни йўқ қилиб юбориш ниятида яна бир найранг ишлатди. У Темурбекка элчи юбориб, ўртада қадимдан мавжуд бўлган аҳд-паймонни янгилаш ва дўстлик ҳамда қариндошлик риштасини мустаҳкамлаш учун Чакчақдарада (Қашқадарё вилояти Деҳқонобод туманининг тоғлик ҳудуди) учрашишни таклиф қилди ва нияти холис эканлигига қўлига Куръони каримни олиб қасам ичди. Темурбек бу учрашув аслида, қўйилган тузоқ эканлигини яхши биларди. Шунга қарамай, ўша ерга, амир Ҳусайн белгилаган пайтда борди. Лекин, эҳтиёт чорасини кўриб борди — 200 йигитини ўзи билан бирга олиб борди.

¹ К а с а б а — 10 минг атрофида аҳолиси бўлган катта қишлоқ.

Амир Ҳусайн эса, Танги чакчакка яхши қуролланган 1000 нафар сипоҳий билан келди. Оқибатда учрашув юз бермади. Темурбек бундай эслайди: «Ўзим бормадим, лекин амир Ҳусайнга ушбу байт мазмунида хат ёзиб юбордим:

Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манга,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.

Бу хатим амир Ҳусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлиб, уялди ва мenden узр сўради. Мен (эсам) иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим».

Шундан кейин ҳам амир Ҳусайн рақибини доғда қолдирмоқчи бўлди ва Амударёнинг асосий кечувларига катта қўшин йиға бошлади. Лекин, Темурбек унинг бу режасини ҳам чиппакка чиқарди. У отини олдинроқ қамчилаб қолди. 1370 йилнинг 13 марти куни у катта амирлари: Жоку барлос, Сайфуддин барлос ва Аббос баҳодирларни ҳузурига чақиртириб, ёпиқ кенгаш ўтказди; шу ернинг ўзида Балх устига, амир Ҳусайнга қарши юриш бошлаш ва душманни Балх атрофида босишга қарор қилинди.

Хуллас, Балх устига юриш 1370 йил 15 март куни эрта тонгда бошланди. Термизга яқинлашганларида, ундан уч фарсах (18—21 км.) берида жойлашган Биё қишлоғида, Андхуд сайидзодаларидан саййид Барака ҳазрат соҳибқироннинг олдидан пешвоз чиқдилар ва унинг қўлига, ҳамманинг олдида, ноғора билан байроқ тутқиздилар. Байроқ билан ноғора, мусулмонлар ода-тига кўра, тож-тахт рамзи бўлиб, уни олий мартабали руҳонийнинг қўлидан олиш тез орада унинг тож-тахт ва салтанат эгаси бўлишлигига ишора эди.

Лашкар билан угруқ¹ ўша жойда икки кун хордиқ чиқаргандан кейин, дарё бўйлаб Чағониён вилоятидаги машҳур кечувлардан Чағона сари йўл олдилар, Темурбек ва унинг сафдошлари шу ерда лашкарни ва қурол-аслаҳа ҳамда озиқ-овқат заҳирасини тўлатиб олдилар, шу ерда Жоку барлоснинг сазъ-ҳаракати билан Чағониён ва Хутталондан анча лашкар йиғилди. Йўл-йўлакай Темурбекка сулдус ва бошқа қавмларнинг лашкари ҳам келиб қўшилди. Айвож кечуви олдида эса Баён сулдуснинг ўғли шайх Муҳаммад Қарқарадан кўп йигитлари билан келиб Темурбекка қўшилди.

¹ У г р у қ — лашкарнинг озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа ҳамда олий ҳукмдор ва амирларнинг оиласи тушган махсус қарвон.

Айвождан ўтиш хавотирсиз ва ташвишсиз кечди. Дарёнинг нариги соҳилида ҳам кўп одам Темурбекка келиб кўшилди. Хулмга¹ етганларида ўша ерда истиқомат қилиб турган ҳазора қавми келиб тобеълик ва хизматкорлик билдирдилар. Амир Ҳусайннинг Қундуздаги ноиби амир Улжой ва Бадахшон волийси Шоҳ Муҳаммад ҳам келиб Темурбекка тобеълик билдирдилар. Ўша ерда ўтган йили амир Ҳусайндан кўрқиб Олой тарафларга қочиб кетган амир Кайхусрав келиб Темурбек билан бирикди.

Хулласи калом, Чигатой улусининг кўпчилик амирлари Темурбек тарафига ўтиб кетди. Амир Ҳусайнга кўшилувчилар эса, деярлик бўлмади, аксинча унга тарафгузарлик қилувчилар аста-секин уни ташлаб кета бошладилар. У Темурбек билан бўладиган урушда яқинда Ҳирот тахтига ўлтирган Малик Фиёсиддин Пир Али Курт (1370—1389) ва Бодҳиз ҳокими Шамсуддин Муҳаммад Куртларга қаттиқ ишонарди. Улар ёрдамга келади, деб ўйларди. Лекин улар ўша оғир кунларда амир Ҳусайнга ёрдам қўлини чўзмадилар. Амир Ҳусайн бир нарсага эътиборсиз эди. Биринчидан, ҳал қилувчи урушларда кўп нарса атрофидагиларнинг бирдамлиги ва садоқатига боғлиқ. Иккинчидан, очкўзлиги ва золимлиги билан кейинги йилларда кўп амирлари ва мулозимларини бездириб қўйди. У амирларидан ва ҳатто Темурбекдан, товон учун деб, ҳатто синглиси Ўлжой Туркан оқа (Темурбекнинг хотини)га тегишли қимматбаҳо матолар ва унинг зеб-зийнатларини тортиб олди.

Хуллас, Балхга ҳужум бошлаш пайти етган эди. Темурбек кўшинни Хулмда яна бир бор кўриқдан ўтказди. Олдинга ва теварак-атрофга қоровуллар юбориб, вазият синчиклаб текширилди. Йўллар, хусусан Шодиён дараси обдон тафтиш қилинди. Шундан кейин кўшин сафланиб ва тартиб билан Балх устига қараб юрди. Темурбекнинг кўшини Балхга боришда сўнгги манзил ҳисобланган Кўҳи шодиённинг² ғарбий этагида, Балхоб дарёси соҳилида жойлашган Элбузр қалъаси бўлди. Темурбек ва унинг кўшинлари ийди рамазонни шу ерда кутиб олдилар, сўнг қурултой чақиртирилиб Чингизхон наслидан бўлмиш Суюрғатмиш ўғлон (1370—1388) хон этиб сайланди.

¹ Х у л м — Балхнинг шарқ тарафида, ундан уч кунлик масофада жойлашган Ўрта аср шаҳарчаси.

² К ў ҳ и шодиён — Балхнинг шарқий тарафидаги тоғлик жой.

Курултойнинг эртасига Темурбек кўшинини олиб Балх устига қараб юрди. Йўлда унга яна янги-янги одамлар келиб кўшилдилар. Янгидан келиб кўшилганлар орасида Шибиргон ҳокими Муҳаммадхўжа Апердининг ўғли Зинда Чашм ҳам бор эди. Замондош тарихчининг (Шарафуддин Али Яздийнинг) сўзлари билан айтганда «Темурбекнинг байроғи остига шу қадар кўп лашкар тўпланган эдики, унинг савлатидан тоғу тош ва дашту биёбонлар ларзага келди». Бу сафар Амир Ҳусайнни Балхнинг мустаҳкам деворлари, қалбалари ва истехкомлари сақлаб қолармикин? Гапнинг тўғриси, бу гал уни фақат бирон фавқуллода ҳодиса сақлаб қолиши мумкин эди, холос.

1370 йил 5 апрел куни Балхнинг Ҳиндувон деб аталмиш ташқи қалъаси Темурбек лашкари тарафидан чор атрофдан қуршаб олинди. Қалъанинг жануб тарафидаги Навбахор дарвозаси қаршисига Умаршайх мирзо билан Жоку барлос, шаҳарнинг кун чиқиш тарафидаги Ҳиндувон дарвозаси қаршисига амирзода Жаҳонгир билан амир Оқ Буғо, шаҳарнинг кун ботар тарафида жойлашган Дарби воқеа дарвозасига амир Довуд билан амир Муайяд, шимол тарафдаги Хиёбон дарвозасига амир Сор Буқо билан Ҳусайн баҳодир кўшини билан кўйилди.

Балхнинг ташқари шаҳари (Ҳиндувон) учун бошланган шиддатли жанглар икки кун давом этди. Иккала тараф ҳам катта талофат кўрди. Оғир жанглардан бирида Темурбекнинг энди ўн олти ёшга кирган ўғли Умаршайх мирзо оёғидан ярадор бўлди. Урушнинг иккинчи куни Ҳиндувон дарвозаси тарафдан шаҳарга қаттиқ зарба урилди. Жаҳонгир мирзонинг бир гуруҳ жасур йигитлари кечга яқин дарвозани ёқиб юборишга муваффақ бўлдилар. Бошқа дарвозалар қаршисида олиб борилаётган жанглар ҳам муваффақиятли борди.

Охир-оқибат қамалдагиларнинг аҳволи оғирлашди. Ортиқча қаршилик кўрсатиш бефойда эканлигини амир Ҳусайн ҳам тушунди. Нима қилиб бўлса ҳам жонини омон сақлаб қолиш пайига тушди ва Темурбек ҳузурига сулҳ сўраб элчи юборди. Ҳазрат соҳибқирон агар у ўз ихтиёри билан таслим бўлса, уни омон қолдиришга сўз берди. Шундан кейин амир Ҳусайн дарвозадан чиқиб Темурбекнинг ўрдаси томон йўл олди, лекин ваҳима ва қўрқув босиб йўлидан қайтди ва дарвоза ёнидаги минбар ичига кириб яширинди. Лекин уни топиб олдилар ва қўл-оёқларини боғлаб, Темурбекнинг ўрдасига келтирилди. Амир Ҳусайн ўша кечасиёқ тифдан ўтказилди. Бу воқеа 1370 йил 12 апрел куни содир бўлди.

Мавзу учун кўшимча маълумот

Амир соҳибқироннинг муборак зотида суҳбатдош ва мулозимларини гуноҳ қилиб қўйганда ҳам, иззат-ҳурмат қилиш унсурлари ғолиб эди. Шунинг учун унинг қонидан кечмоқчи бўлди. Шу пайт амир Кайхусрав унинг чодирига кириб келди ва тиз чўкиб яқинда ўлдирилган биродари Кайкубоднинг хунини ундан талаб қилди. Ҳазрат соҳибқирон амир Кайхусравни бу раъйдан қайтармоқчи бўлди ва оби дийда қилиб унга ёлворди. Амир Улжойту амир Муайяд Кайхусрав билан кўз уриштириб олгач, унинг устига ташландилар ва уни ташқарига олиб чиқиб бўғизлаб ташладилар (Низомуддин Шомий. «Зафарнома»дан).

САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Кўпчилик амирларнинг амир Ҳусайндан безиб кетишига нималар сабаб бўлди?
2. Элбурз қалъасида бўлиб ўтган курултойда Чигатой улуси тахтига ким хон этиб ўтқизилди?
3. «Хун ҳақи»нинг маъноси нима?
4. Амир Ҳусайннинг қўлга олиниши ва ўлдирилиши тафсилоти ҳақида кичик бир иншо ёзиб келинг.

Тўққизинчи дарс:

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ

Темур давлати ўз даврида нисбатан марказлашган давлат эди. Бу давлат, асосчиси (Амир Темур) кўзда тутгандай, мамлакатдаги барча ижтимоий табақалар (саййидлар ва руҳонийлар, олим ва фозил кишилар, аҳли ҳунар, зироатчилар, сипоҳийлар, савдо-сотик аҳли ва б.қ.)нинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилиши, маслаҳат ва кенгаш ила қаттиқ қўллик билан бошқарилиши керак эди.

Бу — давлат тузишда амал қилиш зарур бўлган **биринчи шартдир**.

Давлатни шакллантиришда амал қилиш лозим бўлган **иккинчи шарт-шароит** — бу салтанатнинг тўрт асосий устунини тўғри англаш ва унга суяна билиш. Бу устунлар қуйидагилар: 1) Ислом ва шариат ақидалари; 2) қадимдан амалда бўлган одатлар — йўсин ва тузуклар; қонун устуворлиги; 3) хазина; 4) райят, яъни меҳнаткаш халқ.

Амир Темур салтанатнинг шу тўрт устунига суяниб иш тутди ва давлатини шакллантиришда, уни бошқаришда шу устунларга суяна билди.

Эл-юртининг тақдири, райиятнинг туриш-турмуши кўп жиҳатдан марказий давлат тузими, унинг шаҳар, вилоят, туман ва катта-кичик қишлоқлардаги идораларининг иш юритишига боғлиқдир ва яна ўша муассаса ва идораларда хизмат қилиб турган мансабдорларнинг насл-насабли, имон-инсофли, тадбиркор бўлишларига ҳам боғлиқ. Амир Темур давлат тизимини шакллантиришда шунга ҳам алоҳида эътибор берди. Масалан, ҳукуматнинг ижроия муассасалари (деволлари)ни бошқариб турувчи вазирлар, Амир Темурнинг фикрича, тўрт сифатга эга бўлишлари талаб қилинган.

Биринчиси — асиллик ва тоза наслик;

Иккинчиси — ақл-фаросатлилиқ;

Учинчиси — сипоҳу райият аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан яхши муомалада бўлишлиқ;

Тўртинчиси — сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлик. Вазирликка тайинлаш, унга эл-юртнинг инон-ихтиёрини топшириш хусусида ҳазрат соҳибқироннинг айтган мана бу уқдиришлари ҳам муҳимдир: «Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар, уни вазир ёки маслаҳатчи қилиб тайинласинлар, мамлакат ишларини, сипоҳ ва райият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат (ҳокимият) берилсин» («Темур тузуклари», 94-бет).

Амир Темур маҳаллий ҳокимиятларда ҳам имон-инсофли, ишбилармон одамларни қўйдирди, улардан эл-юртни муҳофаза қилиш, райиятнинг мол-жонини ҳимоя қилиш, уни солиқ ундирувчиларнинг зулмидан ҳимоя қилиш, юртни обод қилиш, вилоятдан ўтаётган савдо карвонларини қўриқлашни қаттиқ талаб қилади. «Тузуклар»да ўқиймиз: «Маҳаллий ҳокимлардан катта-кичик шаҳарлар ва қишлоқларда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бунёд этиш, фақиру мискинлар учун лангархоналар¹ қуриш, беморлар учун шифохоналар қуриш топширилсин». Ҳазрат соҳибқироннинг мана бу уқдиришлари ҳам муҳимдир: «Амр қилдимки, райиятдан мол-хирож йиғишда уларни офир аҳволга солиб

¹ Лангархона — йўловчилар қўниб ўтадиган ер; мискин ва етим-есирга таом бериладиган жой; гарибхона.

қўйишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш лозим. Негаки, райиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб келади».

Темурийлар давлатининг тизими ҳам, аввал ўтган давлатлар тизими сингари, икки қисмга: қонун чиқарувчи ва ижроия тизимларига бўлинган.

Қонун чиқарувчи тизим қурултой аталиб, у асосан йирик турк-мўғул қабиаларининг йўлбошчилари иштирокида ўтган ва олий ҳукмдор истаган пайтда чақирилган. Қурултой уруш ва сулҳ, олий ҳукмдорнинг (подшоҳ, хон) сайланиши каби масалаларни муҳокама қилган ва қонунлаштирган.

Ижроия тизими девонлар ва бошқа олий давлат идораларидан иборат бўлган. Давлатнинг ижроия тизими (девонлар) қурултой қабул қилган қарорларни, подшоҳ фармонларини ва давлатнинг кундалик юмушларини ҳаётга татбиқ этган.

Тарихий манбаларда, хусусан «Тузуқлар»да айтилишича, Темур давлатини қўйидаги тўрт вазир бошқарган.

1) **Мамлакат ва райият вазири** — мамлакатнинг муҳим ва кундалик ишларини адо этган; райиятнинг аҳволини назорат қилиб турган, вилоятлардан йиғилган қирим-чиқим, олиқ-солиқлар ва уларни тақсимлаш, мамлакат ободончилиги ва райиятнинг фаровонлигини, мамлакатнинг умумий аҳволини назорат қилиб турувчи вазир бўлган. Уни бош вазир (вазири аъзам) деб аташ мумкин. У бош бўлган муассаса эса девони олий деб аталган.

2) **Сипоҳ вазирлиги** — сипоҳийларнинг умумий аҳволи, уларни юришлар олдидан тўплаш, жойлаштириш, олиқ-овқат ва ҳарбий аслаҳа билан таъминлаш, уларнинг маоши ва нафақаларини ўз вақтида етказиб бериш билан шуғулланган. У бош бўлган муассаса девони тавочи деб аталган.

Учинчи вазирга эгасиз қолган ер-сув, мол-мулкни, ҳақиқий меросхўрлари топилгунча, тасарруф қилиб туриш, шунингдек савдогарлардан олинадиган бож-хирож ва яйловдаги мол-қўйдан олинадиган закот ундириш билан шуғулланган. Унинг девони девони сарқор деб ҳам аталган.

Тўртинчи вазир салтанат ишларини, яъни давлат идораларининг сарф-харажатлари, подшоҳнинг турли маросимларига кетган сарфларни, умуман хазинадан кетган барча харажатларнинг ҳисоб-китоби билан шуғулланган. Ушбу вазирнинг ихтиёридаги девоннинг аниқ номи Амир Темур даврига оид манбаларда кўрсатилмаган. Фикримизча, у девони мушрифга ўхшаш бўлгани шубҳасиз.

«Тузуқлар»да чегара ерлар ва тобей мамлакатларни бошқариш ишларига масъул этиб яна учта вазир тайинлангани айтилади. Лекин ҳозиргача уларнинг номлари аниқланмаган. Фикримизча, улардан бири хорижий мамлакатлар билан олиб бориладиган муносабатларга бошчилик қилган олий давлат муассасаси — девони иншо, ёки девони расоил, деб аталган. Шунингдек девони мушриф (махсус назоратчилар девони) ва девони кузат (адлия ишлари девони) каби олий давлат муассасалари ва шу ишга нозирлик қилган вазирлар ҳам бўлган, албатта.

Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Амир Темур даврида давлат юмушларини адо этган қуйидаги олий лавозимлар: оталиқ, арзбеги, ахтабеги, аълам, баковулбоши, битикчи, дафтардор, жалол ул-ислом, жарчи, зинбардор, кутвол, мажлиснавис, мирохур, мунший, муфтий, мухтасиб, мушриф, муҳандис, муҳосил, филбон, садр аъзам, соҳиб девон, ясовул, тавочи, фаррош, фақиҳ, хазинадор, хонсолор, чухра оғаси, шайхулислом, эшик оға боши, юртчи, қози аскар, қози аҳдос каби лавозимлар тилга олинади.

Арзбеги — олий ҳукмдорнинг ҳузурига арз-шикоят билан келган кишиларни қабул қилиб, уларнинг шикоятини подшоҳ (хон)га етказиб турувчи ва уларга жавоб қилувчи мансабдор.

Ахтабеги — подшо (хон)ларга тегишли отларнинг тасарруфига масъул бўлган мансабдор.

Аълам — фикҳ (мусулмон қонуншунослиги) ва бошқа илмлардан кенг маълумотга эга бўлган бу мансабдор қозиларнинг фаолиятини назорат қилган. Қози қабул қилган қарор ёки ажрим фақат аъламнинг тасдиғидан ўтгандан кейин кучга кирган.

Баковулбоши — подшоҳ (хон) ошхонасида хизмат қилиб турган ва овқат пиширувчилар тепасида турган мансабдор.

Битикчи — девонларнинг ёзиш-чизиш ишларига мутасадди бўлган мансабдор.

Дафтардор — Девони муставфий (молия вазирлиги)да олиқ-солиқ тўловчилар рўйхати, солиқлар дафтари юритувчи мансабдор.

Жалол ул-ислом — олий ҳукмдорнинг буйруғи билан улус ва вилоят ҳукмдорларининг девонини тафтиш қилиб турувчи олий мансабдор.

Жарчи — подшоҳнинг фармонлари ва буйруқларини (масалан қўшинга сафарбарлик ҳақидаги буйруқларини) аҳолига етказиб турувчи мансабдор.

Зинбардор — подшоҳ (хон) отига эгар-жабдук уриб, уни минишга тайёрловчи хизматкор. Юриш вақтида хоннинг заҳирадаги отини ўзи билан бирга етаклаб юрган.

Кадхудо — қишлоқ оқсоқоли.

Кутвол — қалъа ҳокими. Зиммасига уни доим мудофаага тайёр ҳолда тутиш, у ердаги қўшинга мутасаддилик қилиш вазифаси юклатилган.

Мажлиснавис — олий ҳукмдорнинг махсус ва махфий йиғилишларида бўлган гапларни дафтарга тушириб боровчи махсус котиб.

Мирохур — Подшоҳ (хон) отхоналарига қараб турувчи мансабдор. У олий ҳукмдорга тегишли барча чорпо ва отхоналарга мутасадди бўлган. Мирохур олий ҳукмдорнинг топшириғи билан уруш пайтида қўшинга бошчилик қилган; элчилик ва бошқа вазифаларни ҳам бажарган.

Мунший — подшоҳ (хон) нинг шахсий котиби.

Муфтий — мусулмон қонуншуносларининг бошлиғи. Шариат қоидалари асосида чиқарилган ҳукм (фатво) фақат унинг тасдиғидан кейин кучга кирган.

Мухтасиб — мусулмонлар тарафидан ислом ва шариат аҳкомлари қандай бажарилишини назорат қилиб турувчи диний мансабдор. Бу лавозим XVIII — XIX асрларда Бухорода раис деб аталган.

Мушриф — бош назоратчи; шаҳзодалар ва мансабдорлар тепасига қўйилган назоратчи.

Муҳандис — олий ҳукмдорнинг амри билан қурилатган бинонинг шакли ва қандай қурилиши кераклигини аниқлаб берувчи мутахассис;

Мухосил — бўйсундирилган шаҳар халқидан ўлпон ундирувчи мансабдор.

Филбон — подшоҳ (хон)нинг урушга ўргатилган ва оғир юкларни ташувчи филларига қараб турувчи хизматкор.

Садр аъзам — садрлар бошлиғи, зиммасига вақф билан боғлиқ ишларни назорат қилиб туриш юклатилган олий мансабдор.

Соҳиб девон — давлатнинг барча девонлари ишини назорат қилиб турувчи олий мансабдор.

Тавочи — ҳарбий юриш олдидан барча вилоят, туман ва улуслардан белгиланган ерга лашкар йигиб келувчи ҳарбий мансабдор. Одатда, у бу ишга жарчи билан бирга борган.

Фаррош — хон (подшоҳ) турар жойларини супириб-сидириб турувчи, олий ҳукмдор олдига меҳмон келганда тўшак тўшовчи кичик хизматкор.

Фақиҳ — фикҳ (мусулмон қонунчилиги) илмининг билимдони. Амир Темур саройида етук фақиҳларини тутган. Афтидан ушбу лавозим эгаси давлатда қозилар ишини назорат қилган ва қонун устуворлигини таъминлаган.

Хазинадор — давлат хазинаси ишларининг тасарруфи билан машғул бўлган йирик молия мансабдори.

Хонсолор — олий ҳукмдор ва унинг меҳмонлари олдига дастурхон ёзувчи сарой хизматчиси, дастурхончи.

Чухра оғаси — олий ҳукмдорнинг шахсий кўриқчилари (чухралари) бошлиғи.

Шайхулислом — мусулмонлар жамоасининг бошлиғи.

Эшик оғабони — қабул маросимларини ташкил қилувчи мансабдор; сарой вазири.

Юрғчи — ҳарбий юришлар пайтида олдиндан бориб подшоҳнинг чодирини тикишга раҳбарлик қилувчи мансабдор.

Қози аскар — ҳарбий судья.

Қози аҳдос — жиноий ишни қадимдан келган урф-одатлар ва тартиб асосида кўриб ҳал қилувчи судья.

Шариат қозиси — шариат кўрсатмалари асосида иш юритувчи судья.

Шубҳасиз яна кўпгина катта-кичик мансаблар бўлган. Бу масалани, янги манбалар асосида чуқурроқ ўрганиш керак бўлади. Лекин, келтирилганлардан ҳам Амир Темур кучли марказлашган давлатга асос солгани кўриниб турибди.

Маҳаллий ҳокимият, яъни вилоят, ўлка ва улуслардаги ҳокимият тепасига шаҳзодалар, йирик амирлар ва беклар қўйилган. Улар волий, улусбеги деб аталганлар.

Уларнинг ёнида доруға (шаҳар ҳокими), кутвол (қалъа бошлиғи), қози каби мансабдорлар туришган.

Шу ўринда яна бир муҳим гапни айтиб ўтмоқчимиз, Амир Темур фақат Мовароуннаҳрни ўз давлати тасарруфида идора қилди. 1370—1393 йиллар мобайнида бўйсундирилган мамлакатлар (Мўғилистон, Эрон, Ҳиндистон, Озарбайжон, Ироқ ва бошқа мамлакатлар) 1390—1393 йилларга қадар ўзларининг маҳаллий ҳукмдорлари (Картлар, Сарбадорлар, Алийлар, Музаффарийлар, Жалоирийлар ва б. қ.) қўлида қолдирилди. Бутун ҳокимият уларнинг қўлида бўлиб, марказий ҳукуматга (Самарқандга) хирож ва солиқларнинг бир қисмини тўлаб турганлар ва олий ҳукмдорга ҳарбий юришлар пайтида аскар юбориб туриш мажбуриятини бажарганлар.

«Темур тузуклари»да қабул маросимлари, салтанат саройида вазирлар, амирлар, уламо ва бошқа тоифа кишиларининг ўлтириш тартиби ҳам қатъий белгиланган.

Салтанат мажлисида ўлтириш тартибига кўра, тожтахт ва подшоҳни худди ой кўрғонлагандай ўраб ўлтирганлар.

Подшоҳнинг ўнг тарафидан унинг бахтиёр ўғиллари, набиралари ва яқин қариндошлари, даража ва мартабаларига қараб, ўлтирганлар. Саййидлар, шайхлар, қозилар, уламо, шуаро ва бошқа улуғ зотларнинг ўрни ҳам шу тарафда бўлган.

Кўшин бошлиқлари, амир ул-умаро, бекларбеги, нўёнлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, улус ҳамда туман бошлиқлари тахтнинг сўл тарафидан жой олганлар. Девонбеги, вазирлар, ўзга мамлакатлардан келган кишилар (элчилар) тахт қаршисидан жой олганлар. Элу улуснинг калонтарлари ва кадҳудолар, уларнинг орқасидан баҳодирлар, атоқли ўғлонлар тахт орқасининг ўнг тарафида, қоровулбегилар тахт орқасининг сўл тарафида турганлар. Катта чодир эшиги олдида, тахт тўғрисида, ичкилар (подшоҳнинг хос хизматкорлари), подшоҳнинг хусусий ясовули, ўнгу сўлда эса, додхоҳлар тик туришган.

Айтиладиган яна бир муҳим масала шулки, Амир Темур ўз давлатида қонун устуворлигини таъминлади.

Маълумки, қадим-қадим замонлардан бери ўзбек халқининг ҳам, оила, мол-мулк, мерос, давлат билан фуқаро ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириб турувчи, жиноят ва жазо масалаларига тегишли қонун-

қоидалар бўлган. Шу масалалар бўйича ҳукм ёки ажрим чиқарувчи идоралари бўлган. Масалан, қозилар (шариат қозиси, аҳдос қозиси, қози аскар) ўз фаолиятида фақат ислом ва шариат кўрсатмалари, ёсо — юсун ва тузукларгагина таяниб қолмай, балки улуғ фақиҳлар ёзган қўлланмалар (масоиллар) ва фатволарга ҳам таяниб иш юритганлар.

Жиноятга тортилувчининг айби фақат тўрт нафар гувоҳ олдида исбот қилингандан кейингина унинг устидан ҳукм чиқарилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Амир Темури давлатида қонун барчага — вазирга ҳам, амирга ҳам, ҳоким учун ҳам, шаҳзода учун ҳам баробар бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сидан иккита мисол келтирамиз. Фарбий Эрон ва Озарбайжон ҳокими Мироншоҳ мирзо маишат ва кайфу сафога муккасидан кетиб, давлат ишларига эътибор қилмай қўйгани учун лавозимидан олиб ташланган, атрофидагиларнинг баъзилари эса, олий жазога маҳкум этилганлар. Форс ҳокими Пирмуҳаммад султон етти йиллик уруш (1399—1404) пайтида сусткашликка йўл қўйгани учун у ҳам эгаллаб турган мансабидан олиб ташланган.

Умуман мамлакатимиз ҳудудида қадимда ўтган давлатлар тарихи, шулар қатори Амир Темури ва Темурийлар давлати тарихи яхши ўрганилмаган. Бу катта иш, истиқлол шарофати билан, энди бошланыпти.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Темури давлатининг тузилиши ҳақида сўзлаб беринг. Қурултойнинг вазибалари нимадан иборат бўлган?
2. Темури давлатида қандай девонлар ва мансаблар бўлган?
3. Темури давлатида қонуннинг кучи қандай бўлган?

Ў н и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУРИНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ. УЛАРДАН КЎЗЛАНГАН МАҚСАД. УРУШЛАРИНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Амир Темури 1371—1404 йиллар орасида Мўғулистон, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом (Сурия), Ҳиндистон, Гуржистон, Арманистон, Кавказ орти ўлкалари

устига ҳарбий юришлар қилди. Биз узоқ ўтмиш, эски замон ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг қонунияти ва ўша замонлардаги ҳукмрон мафкурадан келиб чиқадиган бўлсак, бундай урушларнинг объектив қонуниятлари борлигини очиқ англаймиз.

Биринчидан, қадим замонларда ва Ўрта асрларда ўтган хонлар ва подшоҳлар ўз ижтимоий табақасининг намоёндалари, ўша бой-бадавлат табақалар тарафидан тахтга ўтқизиб қўйилган кишилар эдилар. Модомики, шундай экан, улар ўз табақасининг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилишлари, яъни катта урушлар олиб бориб, уларнинг ер-сувларини кўпайтиришлари, мўмай ўлжа олиб, уларнинг бойлигига қўшимча бойлик қўшиб, уларнинг иқтисодий салоҳиятини оширишлари керак эди. Бунинг уддасидан чиқолмаган хон ва подшоҳларни улар тутиб турмас ва тахтдан улоқтириб ташлаб, ўзларига кераклисини ўтқизар эдилар. Тарихий манбаларда бу ҳақда кўп мисоллар бор.

Иккинчидан, ўша замонларда хонлар ва подшоҳлар орасида жаҳонгирлик, яъни жаҳонга ҳоким бўлиш, ҳеч бўлмаганда унинг катта қисмини бўйсундиришга интилиш одати бор эди. Масалан, Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезар, Чингизхон мана шундай ҳукмдорлар жумласидан эдилар.

Амир Темурнинг жаҳонгирлик фаолиятида ҳар иккала омил ҳам маълум даражада мавжуд, лекин масалага ҳаққоний ёндошадиган бўлсак, Темур фаолиятида мамлакатнинг тинчлиги ва барқарорлигини таъминлаш, яъни уни ташқи душмандан ҳимоя қилиш, ўз халқи, Ватанини жаҳонга машҳур этиш истаги асосий ўринни эгаллаган.

Мамлакатимизнинг XIV асрнинг иккинчи ярмидаги аҳволига бир назар ташлайлик. Чингизхон хуружидан бери шаҳарларимиз вайрон, зироатчилик (деҳқончилик), ҳунармандчилик ва савдо-сотик тушкун бир аҳволга тушиб қолган эди. Нафақат Мовароуннаҳр, балки қўшни мамлакатларда ҳам феодал тарқоқлик, парокандалик ва ўзаро урушлар авжига минган, айрим ҳарбий-сиёсий гуруҳларнинг нафақат ўзларининг яқин қўшнилари ерларига, балки Мовароуннаҳр устига ҳам қилган талон-тарожлик хуружлари кучайган эди. Халқимизда «қўшнинг тинч — сен тинч», деган нақл бор. Қўшни мамлакатлар тинч бўлмагандан кейин, Мовароуннаҳрда тинчлик, барқарорлик, иқтисодий ва маданий юксалиш қаёқдан бўлсин?!

Амир Темури ўзининг ички ва ташқи сиёсатида асосан мана шу омилга суяниб иш тутди.

Тўғри, Амир Темури кўп йиллик курашлардан кейин ўз юртида феодал тарқоқлик ва парокандаликка барҳам берди, эл-юртни мўғуллар истибдодидан озод қилди, марказлашган давлат тузиб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштирди. Лекин фақат биргина шунинг ўзи билан тинчлик ва барқарорлик қарор топмайди, мамлакатнинг ички аҳволи яхшиланмайди, унинг халқаро обрўси ортиб қолмайди.

Бунинг устига Чингизхон хуружидан бери нафақат Мовароуннаҳр, балки мўғулнинг оёғи теккан барча мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи оғир, сиёсий вазият ёмон эди.

Амир Темури ўткир сиёсатчи одам бўлгани учун бу вазиятни тўғри баҳолади, унга алоҳида эътибор берди. Айниқса мамлакатимизнинг теварак-атрофидаги вазиятни яхшилаш чора-тадбирларини кўрди. Фактларга муурожаат қилайлик. Мовароуннаҳрнинг шарқий-шимолий тарафида жойлашган Мўғилистонни олиб кўрайлик. Илёсхўжахон ўлдирилгандан (1369 й.) кейин бу мамлакатда ҳам феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар кучайиб кетди. Мамлакатнинг шарқий қисмида дуғлот амирларидан Қамариддин, Еттисув ва Чу тарафларда Анқо тўра, Иссиққўл атрофидаги ўлкаларда Мир Каримберди, мамлакатнинг яна бир тарафида Мир Ҳақберди ўзига хон, ўзига бек бўлиб олган эдилар. Улар тез-тез Сайрам ва Тошкент, Туркистон ва Фарғона устига босқин уюштириб, тинч аҳолини талон-тарож қилар эдилар. Масалан, Қамариддин ва Мўғулистон беклари Темури салтанатининг дастлабки йилларида Тошкентни босиб олдилар, XIV асрнинг 80-йил бошларида улар Андижон устига бостириб келдилар, унинг теварак-атрофидаги ерларни талон-тарож қилдилар, шаҳарнинг ўзини эса бир ҳафта мобайнида қамал остида тутдилар.

Мамлакатимиз жанубида — Эронда, Ироқ ва Озарбайжонда ҳам вазият ёмон эди. 1336 йилдан кейин, яъни Элхонийлар давлати¹ инқирозга учрагандан кейин, Эрон, Озарбайжон ва Ироқ ҳам феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар гирдобида қолдилар. Масалан,

¹ Элхонийлар давлати — 1256—1335 йиллари Эрон билан Озарбайжонни идора қилган мўғул сулоласи.

Хуросонни сарбадорлар¹, картлар² ва жоникурбоний³ қавмининг амирлари бўлишиб олдилар. Эроннинг жанубий қисми (Форс вилояти)да маҳаллий Музаффарийлар сулоласи, Журжон устидан яна бир маҳаллий сулола — Саййидлар, Ироқ билан Қурдистон устидан Жалоирийлар, Катта ва Кичик Луристон устидан Ҳазораспийлар ва Инжу сулоласи, Озарбайжонда Қора куюнлу туркманлари ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар. Фожиа шунда эдики, улар ўртасидаги муносабат кўпроқ ўзаро келишмовчиликлар ва душманлик руҳида давом этарди; ўзаро зиддиятлар ва уруш-талашлар кучайган эди.

Мовароуннахрнинг шимолий ва ғарбий томонларида ҳам нотинчлик ҳукмрон эди. Оқ ўрдада ҳам, Олтин ўрдада ҳам вазият яхши эмас эди. Мазкур давлатларда Темур Малик, Тўхтамиш, Урусхон, Пўлатхон ва қудратли амир Идику (Едигей) Манқит ўрталарида ҳокимият учун мурасасиз кураш давом этарди. Дашти қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннахрга шимол ва ғарбий-шимолий тарафлардан таҳдиди ва талончилик хуружлари кучайган эди.

Амир Темур ҳарбий юришларни Мўғулистондан бошлади. У Чигатой улусини эски аслида тиклашни, ҳеч бўлмаса уни ўзининг таъсир доирасига киритиб олишни мақсад қилиб олди ва 1371—1390 йиллар ичида Мўғулистонга етти марта ҳарбий юриш уюштирди. Исёнчи амирлардан Қамариддин, Мир Каримберди ва Мир Ҳақбердилар тор-мор келтирилдилар, лекин Анқо тўра Ардиш (Иртиш) дарёсининг нариги тарафларига ўтиб кетди ва кўздан ғойиб бўлди. Ўшанда Амир Темур Чигатой улусини тиклолмади. Лекин барибир, Мўғулистоннинг ҳарбий-сиёсий қудрати синдирилди. Энди у, маълум даражада, Темур давлатига итоаткор бўлиб қолди. Қамариддиндан (1369—1390) кейин хонлик тахтида ўлтирган Хизрхўжахон, Шамъи Жаҳон ва бошқалар Амир Темур ва Улуғбекнинг чизган чизигидан чиқмадилар.

Мовароуннахр билан Темур давлати учун энг катта хавф-хатар Дашти қипчоқ тарафдан эди. Бу айниқса Тўхтамишхон Оқ ўрда билан Олтин ўрдани бирлаш-

¹ Сарбадорлар — Хуросоннинг ғарбий қисми (маркази Сабзавор)ни 1337—1381 йиллар орасида идора қилган ҳукумат.

² Ғур билан Хиротни XIII—XIV асрларда идора қилган сулола.

³ Ж о н и Қ у р б о н и й — Обивард, Сарахс ва Нисони идора қилган уйрот (қолмоқ) қавмидан чиққан сулола.

тиргандан кейин кучайиб кетди. Олтин ўрда Мовароуннаҳрга икки тарафдан: ғарбий-шимолий ва ғарб тарафдан хавф туғдира бошлади. Дашти қипчоқликлар Мовароуннаҳрга кўпинча қиш ойларида бостириб кириб, тинч аҳолини қон қақшатар эдилар.

Масалан, 1387 йили қишда Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқироннинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан (у ўша йили Эрон юришида эди) фойдаланиб, Ясси, Сигноқ, Жиззах, Самарқанд, Қарши ва Бухоро теварагидаги қишлоқ ва шаҳарларни талон-тарож қилди. Тўхтамишхоннинг ғаротчилари ўша йили Фузоргача бордилар. Ўшанда улар Қозонхоннинг асосий қароргоҳларидан Занжир саройни ёқиб кулга айлантириб кетдилар.

Олтин ўрда лашкарининг яна бир қисми, Хоразм лашкари билан қўшилиб, Бухороий шариф ҳудудига бостириб кирдилар ва унинг қишлоқ ҳамда касабаларини торож қилдилар. Бу билан кифояланиб қолмадилар. Ҳатто Бухорони қамал остига олдилар. Ўшанда Дашти қипчоқликлар Мовароуннаҳрнинг мустақкам истехкоми бўлмаган шаҳарларини беармон талон-тарож қилдилар. Олтин ўрда ва хоразмлик ғаротгарлар ўша йиллари тез-тез Қарши ва Фузоргача бўлган қишлоқларни чапғун қилдилар.

1394 йили Тўхтамишхон катта қўшин билан Озарбайжон устига қараб юрди. Амир Темурнинг сулҳ борасидаги таклифлари, элчи Шамсуддин Олмалиқий орқали қилган ваъз-насиҳатлари фойда бермади. Бу сафар Тўхтамишхон ҳаёт-мамот жанглари кўчасига кириб олган эди. Амир Темур бошқа чора-тадбир топмагач, қўшинларини Ширвонот йўлига қараб етаклади.

Яна бир фожиа шундан иборат эдики, ўша йиллари Олтин ўрда зўр бериб Туркия, Миср, Жалоирийлар (Ироқ) ва Қора қуюнлилар султони Қора Юсуф билан Амир Темурга қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузиш учун музокаралар олиб бораётган эди. Ҳазрат соҳибқирон агар бу иттифоқ барпо этиладиган бўлса, нима бўлишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у Ироқ ва Озарбайжон устига — Султон Аҳмад жалоир ва Қора Юсуфга қарши уруш очишдан аввал, Тўхтамиш билан орани очиқ қилиб олишга қарор қилди. Бусиз Эрон билан Озарбайжонда ўз мавқеини сақлаб қололмас эди.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур Тўхтамишхонга қарши уч марта: 1389, 1391 ва 1395 йиллари юриш қилди. 1395 йил 17 апрел куни Терак дарёси бўйида бўлган оғир жангда уни батамом тор-мор кел-

тирди. Ўшанда Тўхтамиш яқин одамлари билан Фарбий Сибирга қочиб қутилди. Олтин ўрданинг йирик шаҳарлари: Сарой Берка билан Хожи тархон (Астрахан) Амир Темур қўшинлари тарафидан ишғол қилинди.

Тўхтамишхон ва Олтин ўрданинг тор-мор этилиши нафақат Мовароуннаҳр, балки Россия, Шарқий Оврупо учун, бутун жаҳон тинчлиги учун зўр аҳамият касб этди.

Бу ҳол, **биринчидан**, Россиянинг мўғуллар зулмидан озод этилишини бўлмаганда 300 йилга тезлаштиради.

Иккинчидан, шарқий Оврупо халқларининг ҳам мўғуллар ҳукмронлиги остига тушиб қолишининг олдини олди.

Учинчидан, 1395 йили Тўхтамишнинг тор-мор этилиши Олтин ўрда, Туркия ва Миср ўртасидаги ҳарбий-сиёсий иттифоқнинг шаклланишига йўл қўймади. Бунинг билан катта жаҳон урушининг олди олинди.

Амир Темур олиб борган яна бир катта уруш 1381 ва 1404 йиллар орасида Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом (Сурия) ва Ҳиндистон устига қилинган уруш бўлди.

Ҳиндистон устига қилинган ғазот уруши (бу уруш 11 ой — 1398 йилнинг май ойидан 1399 йилнинг 3 мартагача давом этди) бизнинг фикримизча аслида ортиқча бўлди; фақат кўп ерлар вайрон бўлди. «Темурнинг Ҳиндистонга қилган ғазот уруши кундалиги» китобининг муаллифи Ғиёсиддин Алининг сўзларига қараганда, урушга ўша йиллари Ҳиндистон ҳукумати тепасида турган мансабдорларнинг бепарволиги оқибатида ислом ва шариат асосларига путур етгани, ғайридинлар ва ислом душманларининг фаоллашиб қолганлиги сабаб бўлган.

Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Шом устига қилинган уруш эса, **биринчидан** бу мамлакатлардаги феодал тарқоқлик ва ўзаро урушларга чек қўйди ва **иккинчидан**, энг муҳими, Узоқ Шарқ ва Марказий Осиё мамлакатларининг Урта ер денгизи бўйидаги мамлакатлар ва улар орқали Оврупо билан кўп асрлардан бери узилиб қолган иқтисодий (савдо-сотик) ва маданий алоқаларини қайтадан тикланишига имкон яратиб берди.

Шу ерда яна бир муҳим гапни айтиб ўтишни зарур деб ҳисоблаймиз. Амир Темур бир умр отдан тушмай урушлар олиб борди. Жуда кўп мамлакатларни истило қилди. Лекин уларнинг **биронтасини ҳам** ўз давлати

таркибига қўшиб олмади, аксинча аввалги ҳокимлари ёки уларнинг авлодига топшириб қайтди. Бу ҳол XIV асрнинг 80-йиллари бошигача давом этди. Лекин, маҳаллий ҳукмдорлар: Музаффарийлар ҳам, Жалоирийлар ҳам, Қора қуюнлилар ҳам, Мозандарон ва Журжон саййидлари ҳам тиниб-тинчимадилар. Тез-тез исён кўтариб, мустақиллик эълон қилавердилар. Шундан кейин, охири бўлмагач, у ерларга ҳоким қилиб ўз ўғиллари ва набираларини юборди. Масалан, ўшанда Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир — Ғазнига, Шохрух Хурросонга, Пирмуҳаммад ибн Умаршайх — Шерозга, Мироншоҳ — Султонияга, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонга ҳоким этиб юборилдилар.

...Хуллас, Амир Темур ўз мамлакатининг манфаати, тинчлиги ва хавфсизлиги учун курашди, душманларининг фитнасини олдиндан билиб, унинг чора-тадбирини кўрди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Амир Темурнинг Мўғулистон билан олиб борган урушларининг асосий сабабларини айтиб беринг.
2. Тўхтамишхон ва Олтин ўрда устидан қозонилган ғалабанинг аҳамияти нимада?
3. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари устига қилинган ҳарбий юришларнинг асосий натижаси нимада?

Ў н б и р и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУР — БУЮК БУНЁДКОР

Улуғ Навоийнинг мана бу шеъри ўта ибратли:

Бу гулшан ичра йўқдир бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур яхшилик била қолса от.

Маъноси:

Бу жаҳонда абадий қолишнинг иложи йўқдир,
Не бахтки, яхши ном билан қолса от.

Одамдан қоладиган ёдгорлик яхши бир боғ, ҳеч бўлмаса бирон мусофирнинг кунига яраб қоладиган бир туп дарахт, жамоат фойдаланиши учун қурилган бир масжид ёки ҳаммом ва ниҳоят солиҳ фарзанддир. Тирикликда шу тўрт фарздан биронтасини қилиб кетган кишининг номи ўчмайди.

Амир Темур ҳам яхши ном қолдирган инсон. Буюк

бунёдкор деган яхши ном қолган ундан. Биринчи навбатда халқига ҳамда мамлакатига эрк, тинчлик ва фаровонлик олиб келди. У Чингизхон ҳуружидан кейин вайрон бўлиб ётган шаҳарларни қайтадан тиклади, ободу фаровон қилди, Самарқанд, Бухоро, Шош каби шаҳарларимиз жаҳонга кўз-кўз қилса арзигудек шаҳарларга айланди. Юртимиз боғ-роғларга бурканиб, жаннат тусига кирди.

Мисол учун, Самарқандни олиб кўрайлик. 1371 йилнинг боши — 1372 йилнинг иккинчи ярмида шаҳарнинг кунботар тарафида, баланд тепалик ёнбағрида Арки олий деб аталган мустаҳкам бир қалъа қад кўтарди. Шаҳарнинг девори мустаҳкам қилиб тикланди, унинг олти тарафи дарвозаси: Оҳанин, Феруза, Сўзангарон, Гозургоҳ, Бухоро ва Чорраҳа дарвозалари тикланди. Шаҳар арки ичида тўрт ашёналик иккита улкан сарой: Кўксарой ва Бўстонсарой қад кўтарди. Кўксаройга давлат хазинаси, подшоҳга қарашли корхоналар (асосан қурол-яроғ ишлаб чиқарувчи корхоналар) ва қамоқхона жойлаштирилди. Бўстон сарой эса подшоҳга асосий қароргоҳ бўлиб хизмат қилган. Шаҳар кўчаларининг баъзилари ва бозор қайта қурилиб обод қилинди. 1404 йили Самарқандга келиб кетган Испания элчиси Клавихонинг «Эсдаликлари»да мана буларни ўқиймиз: «Самарқанд шаҳарида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Татаристон (Олтин ўрда) ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек ниҳоятда бой бўлган Самарқанд салтанатининг ўзидан келтирилган мол ва матолар сотилади. Илгари шаҳарга олиб келинган мол ва матоларни бир ерда тартиб билан жойлаштириб сотадиган жой йўқ эди. Подшоҳнинг амри билан шаҳарда икки тарафида қатор дўконлар қўйилган шоҳкўча, бозорларда расталар қурилди».

Амир Темур Самарқандда ҳар бир мўмин-мусулмон учун муқаддас ҳисобланган жойларни (зиёратгоҳларни) обод қилишга алоҳида эътибор берди, кўплаб катта масжид, мадраса ва хонақоҳлар қурдирди, янги бозорлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар ва бошқа жамоат биноларини бунёд этдирди.

Самарқанднинг энг катта зиёратгоҳларидан бири Афросиёб тепалигининг жанубий ёнбағрида жойлашган Шоҳизиндадир. Бу ерда ислом аламдорларидан¹ пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг амакиваччаси Кусам ибн Аббос, Амир Темурга қариндош бўлган бир

¹ А л а м д о р — байроқдор; тарғиботчи.

неча аёл: Туман оқа, Ўлжой энага, Ширин бека, шунингдек аслзодалар: амир Ҳусайн, ҳожа Аҳмад, Амирзода амир Бурундуклар дафн этилган. Амир Темур ва Бибихонимлар тарафидан мазкур қабрлар обод қилинган. Уларнинг тепасига зиёратхона ва даҳма (гўрхона)дан иборат гумбазли муҳташам иморатлар, масжид, хонақоҳ ва чортоқлар қурилган. Шоҳизинда Мирзо Улуғбек замонида бир қадар ободонлаштирилди, хусусан Қозизода Румий мақбараси бунёд этилди. Амир Темур даврида бунёд қилинган яна икки зиёратгоҳ — Руҳобод ва Кутби чаҳордахум номи билан машҳур бўлган авлиё хожа Нуриддин басир қабрлари устига қурилган баланд мақбаралардир. Руҳобод XIV асрда ўтган йирик илоҳиёт олими шайх Бурҳониддин Сўғаржий (XIV асрнинг 80-йилларида вафот этган)нинг қабри устига қурилган юксак мақбара бўлиб, шаҳар кўркига кўрк қўшиб турган. Иккинчи мақбара (Кутби чаҳордахум) Наводон арифи соҳилида жойлашган ва шаҳарнинг тўрт тарафидан яхши кўриниб туради. Атоқли ёзувчимиз Садриддин Айнийнинг сўзларига қараганда, рус аскарлари, шаҳар ишғол қилингандан кейин, унинг пойдевори остига 40 линча қопда милтиқ дори кўмиб, уни портлатиб юборганлар; унинг томига қопланган тилло тунукасини эса олиб кетганлар.

Пойтахт шаҳарнинг яна бир олий зиёратгоҳи Темурийлар хилхонасидир. Бу олий иморат ичида Темурнинг суюкли набираси ва тахт вориси мирзо Султон Муҳаммад (1403 йили Боязид Йилдирымга қарши олиб борилган уруш пайтида Туркияда вафот этган), соҳибқироннинг ўзи ва ўғиллари Умаршайх, Мироншоҳ ва Шохруҳ, набираси Улуғбек, Темурнинг бош тарафида эса унинг пирларидан Мир Саид Бараканинг сағанаси жойлашган. Ҳазрат соҳибқирон даврида, унинг шахсан бошчилигида қурилган олий бинолардан яна бири Бибихоним жомеъ масжидидир (1399—1404 йй.) Жомеъ масжид Бухоро хони Абдуллахон II ва унинг яқин одамларидан Қулбобо кўкалтошнинг саъй-ҳаракати билан 1590—1597 йиллари таъмирланган, лекин XIX аср охирида юз берган zilзила пайтида унинг асосий қисми яна вайрон бўлди.

Мустақиллик йиллари, яъни ҳозирги пайтда, Бибихоним жомеъ масжидини қайтадан тиклаш ишлари кенг кўламда олиб борилмоқда.

Амир Темур Самарқанд теварагида бир талай чиройли шаҳарчалар ҳам қурдирди ва уларга Миср, Да-

машқ, Бағдод, Шероз, Султония деб от қўйди. Ўйлаб кўрганда, бу гоёнинг тагида катта мақсад ва сиёсат ётади. Фикримизча, бу билан Темур Самарқандни жаҳоннинг ёруғ юлдузи, унинг теварак-атрофидаги шаҳарчаларни эса унинг атрофида айланиб турган йўлдош сайёралар демоқчи, чамаси.

Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳазрат соҳибқирон 1378—1404 йиллар орасида Боғи нав, Боғи жаҳоннумо, Боғи тахти қорача, Боғи Давлатобод, Боғи дилкушо бўлди, Боғи шамол, Боғи чинор, Боғи нақши жаҳон, Боғи баланд, Боғи амирзода Шоҳруҳ, Боғи майдон деган ўн иккита катта ва хушманзара чорбоғлар бунёд этди. Чорбоғларнинг баландроқ ерида муҳташам қаср, қаср олдида фавворалар ва гулзорлар қурдирди. Қасрлар кўпинча икки қаватли бўлиб, устунлари мрамар тошдан, деворлари рангли кошинлар билан қопланган ва яна ички деворлари турли мазмундаги суратлар билан безатилган эди. Ибн Арабшоҳ бундай деб ёзади: «Ҳазрат соҳибқирон қасрларнинг қайбирига ўз мажлисларини... ўзи қилган жанглarning тасвирларини, расмий тантаналаридаги суратларни, подшоҳлар, амирлар, саййидлар, уламо ва улуғ кишилар билан қурган мажлислари тасвирини чиздирган».

Умуман, Самарқанд Амир Темур замонида муҳташам ва чиройли бир шаҳарга айланди. Замондош тарихчи ҳофиз Абрунинг ибораси билан айтганда, «ҳазрат соҳибқирон лойдан бўлган Самарқандни тошдан қайта қурди».

Амир Темур ота шаҳри Кеш (Шаҳрисабз)ни ҳам обод қилди. Юқорида айтиб ўтилди, ҳокимият тепасига келганининг дастлабки йилларидаёқ шаҳарнинг бузилиб ётган девори ва мудофаа иншоатларини қайта тиклатди.

Темур бу ерда ҳам кўплаб жамоат бинолари қурдирди. Булардан бири Дор ут-тиловат (Қуръон тиловат қилинадиган уй) деб аталади. Дастлаб, 1370 йили, бу ерга Темур отасининг пири Шамсуддин Кулолни дафн этдирган эди. Амир Темур 1374 йили қабр устига гумбазли мақбара қурдирди ва унга отасининг хокини ҳам олиб келиб қўйдирди.

Дор ут-тиловат Мирзо Улуғбек замонида, 1437—1438 йили, яна таъмирланди.

Шундай бинолар (мақбаралар)дан бири Дор уссаёдат (саййидлар уйи)дир. Мазкур мақбара 865 йили вафот этган муҳаддис (ҳадис олими) Абу Муҳаммад

Абдаа ибн Наср ал-Кешийнинг қабри устига қурилган ва иккита мақбара, бир неча ҳужра ва хонақоҳдан иборат бўлган. Манбаларда ёзилишича, унинг ичида ҳазрат соҳибқирон ўзи учун ҳам бир даҳма қурдирган. Лекин, унга 1376 йили тўсатдан вафот этган тўнғич ўғли Жаҳонгир мирзо дафн этилди.

Шаҳрисабзда Амир Темур қурдирган (1380—1404 й.) энг катта ва машҳур бино бу Оқсаройдир. Клавиҳо ва Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг гувоҳлик беришларича, Оқсарой нафақат олий ҳукмдор ва унинг оиласи истиқомат қиладиган, балки давлат муассасалари ҳам фаолият кўрсатадиган жой бўлган. У ҳам замон ҳодисаларининг имтиҳонига учраб, ярим вайронага айланган. Ҳозирда унинг жануб тарафдаги пештоқи сақланган, холос.

Ҳазрат соҳибқирон она юрти Бухорои шарифни ҳам обод қилди. Унинг сайъ-ҳаракати билан пайғамбарлар, илоҳиёт олимлари, азиз-авлиёларнинг замон имтиҳонларига дучор бўлиб бузилиб ётган мазорлари таъмирланиб, эски аслига қайтарилди.

Булардан бири улуғ илоҳиёт олими Сайфиддин Бухарзий (1190—1261)нинг мақбараси бўлиб, хонақоҳ ва даҳмадан иборат.

Яна бири Чигатой хонлардан Буёнқулихон (1348—1358) мақбараси бўлиб, юқорида тилга олинган Сайфиддин Бухарзий мақбараси ёнида жойлашган.

Яна бир зиёратгоҳ Чашмайи Айюб бўлиб, у ҳам замон ҳодисаларига дучор бўлиб, вайроналикка юз тутган эди. Ҳазрат соҳибқироннинг ҳиммати билан 1380 йили у ҳам қайтадан тикланди.

Амир Темур тариқат пешволари, шу жумладан Ясавия тариқатининг намоёндаларини ҳам кўп ҳурмат қилган. Тошкент яқинида бино этилган Занги ота (ҳақиқий исми Ойхўжа ибн Тошхўжа) ва унинг турмуш ўртоғи Анбар она мақбараларидир. Ҳар иккала мақбара ҳам XIV аср охириларида бино қилинган ва Туркистоннинг машҳур зиёратгоҳларидан бирига айланган. Шу боис кўп бор таъмирланиб, асл кўриниши ўзгариб кетган.

Ҳазрат соҳибқироннинг зўр ҳиммат ва сайъ-ҳаракати билан бунёд этилган олий иморатлардан яна бири қадимий Ясси (ҳозирги Туркистон)да машҳур тариқат етакчиси ва шоир Аҳмад Ясавий (1105—1166 й.)нинг қабри устига қурилган икки гумбазли баланд мақбарадир. Мақбара зиёратхона, даҳма (гўрхона) ва

хонақоҳдан иборат. Иморат икки йил (1397—1398) ичида гўзал ва нақшинкор қилиб қурилган. Уни қурган усталардан баъзилари (хожа Ҳасан Шерозий, Абдулваҳҳоб Шерозий, Абдулазиз ибн Шарафуддин Табризий)нинг исми шарифи бинода қайд этилган. Ҳазрат соҳибқирон зиёратчилар ва хизматкорларнинг маоши ва тирикчилиги учун унга катта ер-сувларни вақф қилган.

Замон ўтиши билан ёдгорлик нураган. Асримизнинг 60-йилларида уни таъмирлаш ишлари бошланган эди. Лекин, кейинги йилларда бу ишни мутахассис бўлмаган кишиларга ишониб топшириб қўйдилар. Ишқилиб охири хайрли бўлсин!

Эски Тошкентни Банокат (Бинкат) деб атар эдилар. У Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Оҳангарон сойининг мазкур дарёга келиб қўшиладиган ерида жойлашганди. У ҳам Чингизхон хуружи пайтида вайрон этилган. Шу бўйи ер билан яксон бўлиб ётар эди. Амир Темур 1392 йили уни қайтадан мустақкам қилиб тиклатди ва уни кенжа ўғли Шоҳруҳ (1377—1447) шарафига Шоҳрухий деб от қўйди. Вайроналари ҳозирги Оққўрғон тумани (Тошкент вилояти)га қарашли Султон Сегизбоев номли давлат хўжалиги ўрамададир. Маҳаллий халқ орасида «Шарқия» номи билан маълум.

Амир Темур нафақат Мовароуннаҳр, балки бўйсундирилган мамлакатларда: Ироқ, Озарбайжон, Афғонистон ва б. қ. мамлакатларда ҳам ободончилик ишларини олиб борди. Масалан, у Боғдодни, Дарбандни тиклаган; мўғуллар даврида бузиб ташланган жанубий Озарбайжонда, Урмия кўли бўйида жойлашган Бойлақон шаҳарини тошдан қайта тиклатган, Қорабоғ ва Муғон даштига сув келтирган. «Зафарнома» муаллифи Шарофиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, ҳазрат соҳибқирон ўзидан ёдгор бўлсин деб, ихтиёрига киритган ҳар бир мамлакат ва шаҳарда бир олий иморат бино қилдирган.

Ҳазрат соҳибқирон бобомиз шундай буюк бунёдкор бўлганлар. У эл-юрт ободончилиги йўлида борини аямаган. XV асрда ўтган тазкиранавис олим Давлатшоҳ Самарқандий бундай деб ёзган: «Шоҳруҳ султон Самарқанд тахтига ўлтиргач (1409 й. — Б. А.), Амир Темурнинг Кўк сарой ва Самарқанд аркида жойлашган хазинасига кирди. Аблахлар думоғи ақлдан холи бўлганидай, (Шоҳруҳ ҳам) ул хазинани ганждан холи

топди. Шундан кейин асоси бир нарсага теккандай бўлди. Қараса кўзи ерда, чанг орасида ётган бир динор ақчага тушди. Зудлик билан уни олиб пешига артди, сўнг кўзларига суртиб «отамиздин қолган шу динор бирлан ғаний¹ бўлдик», — деди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Амир Темур Самарқандда қурдирган Бибиҳоним жомеъ масжиди ҳақида яна нималарни биласиз?
2. Оқсарой ҳақида испан элчиси Клавихонинг «Эсдаликлари»да нималар ўқигансиз?
3. Ҳазрат соҳибқироннинг хорижий мамлакатларда қилган бунёдкорлиги ҳақида сўзлаб беринг?
4. Шоҳрухия шаҳри қаерда? У қачон бино этилган? Шаҳрнинг эски номини айтиб беринг.

Ў н и к к и н ч и д а р с :

АМИР ТЕМУР — ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ ҲОМИЙСИ

Илм-фан ва маданият салтанат учун маънавий озуқадир. Буни Амир Темур яхши биларди. Шунинг учун ҳам у олим ва фозил кишиларни ўзига дўст тутган, уларнинг иззат-хурматини ўрнига қўйган, давлатни идора қилишда уларнинг кенгаш ва маслаҳатларидан фойдаланган. Буни у авлодига ҳам васият қилиб кетган. Масалан, «Тузуқлар»да ўқиймиз: «...бахтли фарзандларим ва қудратли набираларимга маълум бўлсин-ким, мен саййидлар, уламо, машойих, оқилу донолар, муҳаддислар, тарихшуносларни сара ва эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим». Ибн Арабшоҳнинг айтишича, Темур шоирлар ва ҳазил-мутойиба аҳлидан кўра олимларни кўпроқ хуш кўрарди.

Тарихчилар (Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва б. қ.) нинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўз саройига етук олимларни, хусусан илоҳиёт олимларини, фақиҳларни, риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), тиббиёт (медицина), фалсафа, тарих, мусиқашунослик, илми аруз фанларининг етук намоёндаларини тўплаган. «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи

¹ Ғ а н и й — бой.

Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») китобининг муаллифи улардан баъзилари ҳақида қисқа, лекин ўта қимматли маълумотлар келтирган. Булар илоҳиёт олимлари Жалолуддин Аҳмад ал-Хоразмий, фикҳ олимлари Абдулмалик, Исомиддин ва шайх Шамсуддин Муҳаммад Жазоирӣ, илоҳиёт олими мавлоно Аҳмад, мусиқашунослар ота-бола Абдулқодир Мароғӣ ва Сафиуддин Мароғӣ, мусиқашунос Ардашир Чангӣ, шунингдек, файласуфлар Саъдуддин Тафтазонӣ ва Мир Саид Шариф Журжонӣ, йирик тарихчилар Низомиддин Шомӣ ва Ибн Арабшоҳ Ҳофизӣ Абру ва б. қ. Ибн Арабшоҳ қайд этилган фан ва маданият намоёндалари билан бирга моҳир мўйқалам соҳиблари (рассомлар) Пир Аҳмад Боғишамолӣ билан Абдулхай Бағдодийларнинг номини ҳам тилга олиб ўтган. Булар — Ибн Арабшоҳ таниган ва билган номлар. «Мана шулар, — деб ёзган эди олим, — мен топиб зикри ва исми хотирамга келган кишилардурлар. Аммо мен билмаган, ёхуд билган, лекин зикри ҳамда исми хотирамдан кўтарилган кишилар сон-саноксиз бўлиб, ҳисоб-китобга сиғмайдур. Хулласи қалом, Темур «ҳар бир фойдали жонни йиғиб нимаики бўлса сарасини Самарқандга келтирди. Натижада Самарқандга ҳар бир ажойиб фан аҳли намоёндасидан ва санъатларнинг ғаройиб услубидан, фазилати пешонасидан нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди».

Мавлоно Абдулмалик машҳур «ал-Ҳидоя» муаллифи Бурҳониддин Марғинонийнинг¹ авлоди бўлиб, мударрислик билан машғул бўлган. Шунингдек, мадрасадан бўш бўлган пайтларида одамларни шатранж ва нард ўйинларидан ўқитган; шеър ҳам ёзиб турган. Ҳадис олимларидан шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Жазоирӣ бўлиб, Амир Темур уни Румдан олиб келган. У Шерозда вафот этган. Амир Темур 1393 йили Шероздан олиб келган олимлардан Саъдуддин ат-Тафтазонӣ (1389 йили январ ойида Самарқандда вафот этган) ва Мир Сайид Шариф Журжонӣ (1339—1413)лар катта файласуф олимлардан бўлишган; араб ва форс тилларида ёзилган ришолалар, фикҳ, фалсафа ва астрономияга оид китоблар ёзганлар.

¹ Бурҳониддин Марғилонӣ (туғилган йили маълум эмас; 1197 йили вафот этган) — XII асрда ўтган йирик фикҳ олими.

Ибн Арабшоҳ Темур даврида ўтган тафсирчи олим, муҳаддис ва қори хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий ва мавлоно Фахруддинларнинг номларини ҳам ҳурмат билан тилга олади.

Амир Темур даврида ўтган йирик олимлардан яна бири хожа Муҳаммад Порсо эди. У Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларининг ҳаёт ва қароматлари ҳақида, умуман тасаввуфнинг назарий ва амалий масалаларига бағишланган кўплаб асарлар муаллифидир. Унинг «Рисолайи кудсия» («Кудсий калималар ҳақида рисола»), «Мақомати хожа Алоуддин Атор», «Фасл ул-хитоб» («Қатъий хитоб»), «Маҳақ ал-орифин» («Маърифатли кишиларни фарқловчи маҳақ тоши»¹), «Тахқиқот» («Ҳақиқатни излаш») ва «Рисола» каби муҳим асарлари ўз замонидаёқ илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини қозонган.

Амир Темур ва Темурийлар замонида айниқса тарих фани тараққий этди. Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»си, Гиёсиддин Али Яздийнинг «Рўзномайи ғазовоти Ҳиндистон», Ҳофизии Абрунинг «Зайли Зафарнома» («Зафарнома»га илова), Тождиддин ас-Салмонийнинг «Тарихнома»си, Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-сайъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг қўшилиш ўрни»), Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афрод ул-башар» («Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимайи ҳоли»), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарлари ўша замоннинг яхши илмий маҳсулидир.

Ўша замонларда — уруш-талашлар кучайган бир даврда табиблар ва Дор уш-шифо (шифо уйлари)га бўлган эҳтиёж катта бўлган. Шунинг учун ҳам табиблар ва шифокорларга ҳам эътибор катта бўлган. Манбаларда Темур ва Темурийлар даврида жуда кўп моҳир табиблар яшаганлиги ва тиббиётга оид муҳим асарлар ёзилганлиги ҳақида маълумотларни учратамиз. Булар орасида табиблар сардори мавлоно Фаррух, мавлоно Жалолуддинлар бўлган. Ибн Арабшоҳ ўша замонда моҳир табиблардан мавлоно Аҳмаднинг номини ало-

¹ Маҳақ тоши — қумуш ва олтинга суртиб, уларнинг соф ёки қалбакилигини аниқловчи махсус тош.

ҳида қайд қилиб ўтган «У, — деб ёзади олим, — мисгар ва юлдузларга қараб ҳисоб оладиган, инсон тақдирини белгилайдиган олим киши эди. У менга: «мен юлдузларга қараб икки юз йилга ҳукми толеъ чиқардим» деган эди».

Шу ерда, таъбир жоиз бўлса, яна бир муҳим гапни айтиб ўтмоқчимиз. Амир Темур ва Темурийлар замонида меъморчилик ҳам махсус илм даражасига кўтарилди. Муҳташам бинолар меъмор-муҳандислар тарафидан аввалдан тузилган тархлар (лойиҳалар) асосида, ҳазрат соҳибқироннинг бевосита раҳбарлиги остида қурилган. Улар нафақат бетакрор ҳусни-чиройи, балки мустаҳкамлиги билан Темурийлар давридан аввал ва кейин қурилган бинолардан ажралиб туради. Уларнинг бир қисми бизнинг замонамизгача етиб келган ва шаҳарларимизга кўрк бўлиб турибди.

Темур ва Темурийлар замонида ҳуснихат билан кўчирилган китоблар, биноларга ёзилган нақшин хатлар сақланган. Айниқса, сангтарошлар, ёғочметалл ва тошга ўйиб хат ёзувчи моҳир хаттотлар кўп бўлган. Ибн Арабшоҳ улардан ибн Бандгир, Абдулқодир, юқорида исми-шарифи тилга олинган «Тарихнома» китобининг муаллифи Тожуддин ас-Салмоний ва уста Олтунларни тилга олиб ўтарди. Муаррих, масалан, уста Олтун ҳақида бундай дейди: «У ўз ҳунарида бир мўъжиза қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшм ва ақиқга¹ Ёқут Ҳамавий² хатидан ҳам чиройлик хат билан ўйиб ёзар эди.»

Темур ва Темурийлар даврида халқ амалий ва миниатюра санъати кенг ривожланди. Шоҳи зиндадаги Ширин-бека оға (1385) ва Туман-оға (1405 й.) мақбаралари деворларига ишланган нақшлар, Гўри Амирга қўйилган чироқдан, Абулқосим Фирдавсийнинг ўлмас «Шаҳнома»си, «Эрон шоирлари антологияси» (XIV а. охири)га ишланган миниатюралар туркистонлик рассом ва наққошларнинг баланд дид ва истеъдодининг ажойиб маҳсулидир. Самарқандлик мўйқалам соҳиблари ва хаттотлари орасида уста Абдулхай, Пир Аҳмад Боғишамолий ва хожи Бандгир Табризийларнинг номи санъатимиз тарихида алоҳида ўрин тутади.

¹ Яшм ва ақиқ — қимматбаҳо тошлар.

² Ёқут Ҳамавий — 1179—1229 йиллари яшаб ўтган адиб, сайёх, география олими. Ундан кўп жилдлик «Мўъжам ул-булдан» («Мамлакатлар лугати»), «Мўъжам ул-адибо» («Адиблар лугати») номли асарлар қолган.

Туркистонлик усталар, айниқса ёғоч ва тошга ўйиб нақш солувчилар; олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлардан ишланган зеб-зийнат ва уй-рўзғор буюмларини ишлаб чиқаришда зўр шуҳрат қозонганлар. Туркистондаги хожа Аҳмад Яссавий ва Шоҳи зиндадаги мақбараларга тегишли буюмлар, уларнинг ўймакор эшиклари в. б. бунга яққол мисолдир.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрларда Мовароуннаҳр билан Хуросонда адабиёт ва адабиётшунослик ҳам кенг ривож топди. Бу ҳақда машҳур адабиётшунос олим Давлатшоҳ Самарқандий (1435—1495) ва Алишер Навоийнинг «Тазкират уш-шуаро» ва «Мажолис ун-нафоис» асарларида қимматли маълумотлар келтирилади. Мазкур тазкираларда жуда кўп адабиёт намояндalари ва адабиётшуносларининг, масалан хожа Абдулмалик Самарқандий, Бисотий Самарқандий, хожа Исматулла Бухорий, Ҳиёлий Бухорий, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Саккокий ва бошқаларнинг номлари келтирилган. Лекин, афсуски, буларнинг айримлари ҳақида, масалан, Абдулмалик Самарқандий, Бисотий Самарқандий, Ҳиёлий Бухорийлар ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Масалан, хожа Абдулмалик Самарқандий Темур замонида шайх ул-исломлик лавозимида турган, лекин етук ғазалнавис шоир ҳам бўлган; Бисотий Самарқандий билан Ҳиёлий Бухорий бўрё (бўйра) тўқувчилик билан тирикчилик қилганлигидан бошқа маълумот йўқ.

Мавлоно Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Саккокий в. б. ҳақида кўпроқ маълумотга эгамиз.

Лутфий Алишер Навойдан аввал ўтган (1360—1460) туркийзабон лирик ва дostonнавис («Гул ва наврўз» дostonини ёзган) шоир сифатида зўр шуҳрат топган.

Ҳайдар Хоразмий XIV аср охирлари — XV асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган истеъдодли шоир. Давлатшоҳ Самарқандий унинг ҳақида бундай деган: «Султон Искандар мирзо¹ замонида фозил кишилардан мавлоно Муьинуддин Натанзий (тарихчи олим — Б. А.) ва мавлоно Ҳайдарлар бордир. Мавлоно Ҳайдарнинг туркий ва форсий тилларда битган яхши шеърлари бор ва у Низомийнинг «Маҳзан ул-асро»и-

¹ Султон Искандар мирзо — Амир Темурнинг набираси (Умаршайх мирзонинг ўғли); 1384—1415 йилларда Форс мамлакатининг ҳукмдори.

га ўзбек тилида жавоб ёзиб, (уни) шаҳзода Искандарга бағишлаган».

Дурбек ҳам Темур ва Темурийлар даврининг истеъдодли шоирларидан бири ҳисобланади. Дурбек асли балхлик, асосан, «Юсуф ва Зулайҳо» достони билан шуҳрат топди.

XV асрнинг биринчи ярмида Халил султон ва Мирзо Улуғбек даврида ўтган истеъдодли туркийзабон шоирлардан яни бири Саккокийдир. Асосан ғазал ва қасида жанрларида ижод қилган. Алишер Навоийнинг сўзларига қараганда, ғазалнависликда Лутфий ва Саккокийга тенг келадиган шоир бўлмаган. Саккокий ғазалларининг асосий мавзуи муҳаббатдир.

XV аср ўзбек шеъриятининг ёрқин юлдузларидан бири сифатида ном таратган шоирлардан бирлари Гадоий билан Атоийдир.

Гадоийнинг ҳаётига оид маълумотлар жуда кам. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида унинг ҳақида бундай дейилган: «Мавлоно Гадоий — туркийгўйдир, балки машоҳирдиндур. Бобур мирзо¹ замонида шеъри шуҳрат топди. Мавлононинг ёши тўқсондин ўтибдур. Бу матлаъ унга тегишлидир:

Дилрабо, сенсиз тириклик балойи жон эмиш,
Ким, онинг дард қошида юз ўлун ҳайрон эмиш.

Шоирнинг ягона девони ҳозирда Париж миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Атоийга келсак, унинг асли Балх шаҳаридан бўлиб, Мирзо Улуғбек саройида нашъу намо топган олимлар ва шоирлар жумласидандир. Лирик шоир, ғазаллари раvon ва содда услубда ёзилган. Шу жиҳатдан у халққа жуда яқин бўлган. Девони бор.

САВОЛ ВА ВАЗИФАЛАР

1. Амир Темурнинг Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент ва Туркистонда бунёд этдирган улуғ бинолари ҳақида сўзлаб беринг.
2. Темур ва Темурийлар даврида ўтган ҳадис ва фикҳ илмлари намоёндаларидан кимларни биласиз?
3. Лутфий, Гадоий ва Атоий ҳақида сўзлаб беринг.

¹ Бобур мирзо — бу ерда Хуросон подшоши Абулқосим Бобур (1449—1457) назарда тутилади.

Ўн учинчи дарс:

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ

Амир Темур даврида мамлакатимиз билан жуда кўп давлатлар: Византия, Туркия, Ҳиндистон, Испания, Франция, Англия, Олтин ўрда, Мўғулистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар иқтисодий (савдо-сотик), сиёсий ва маданий алоқа ўрнатдилар, лекин ҳали бу муҳим масала етарли даражада ўрганилмади. Бу ҳақда анча-мунча маълумот тўпланган. Лекин улар мазкур масалани тўла ечиб бериш учун етарли эмасдир. Биринчидан Темур давлати билан хорижий мамлакатлар: Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Венеция, Испания, Франция, Англия ва б. қ. давлат бошлиқлари ўртасида олиб борилган ёзишмаларнинг ҳаммаси қўлимизда йўқ. Иккинчидан, шарқшунос олимлар (Абулхусайн Навоий, ибн Халдун, ибн Дўқмоқ, Ас-суьотий, ал-Калкошоний, Бадриддин ал-Айний, Форест, Перондини, Хингтон, Делавилли ва бошқаларнинг илмий изланишлари билан ҳам яхши таниш эмасмиз. Учинчидан, ҳеч бўлмаганда, Селвестра де Сасининг «Темур ва Мироншоҳнинг Франция қироллари билан олиб борган ёзишмалари» (1822), Марино Санудонинг «Венеция дождларининг ҳаёти» (Медиолини, 1733), Ж. Деловилланинг «Византия ва ғарб мамлакатларининг XIV аср охири ва XV аср бошларидаги ташқи сиёсати» (Париж, 1886) ҳақидаги муҳим асарлари, Ватиканлик руҳоний, архиепископ Иоаннинг 24 бобдан иборат «Темурбек ва унинг саройидаги ҳаёт» деган қимматли асари (Париж, 1894) ва шуларга ўхшаш асарларни яхши билмаймиз. Бу китобларни топмай ва синчиклаб ўрганмай туриб, Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида узил-кесил фикр айтиб бўлмаса керак.

Шундай бўлса-да, қўлимизда бор материал асосида Темур ва Темурийлар давлатининг хорижий мамлакатлар билан олиб борган алоқалари ҳақида дастлабки умумий фикрларни билдириб ўтса бўлади.

Биз ўрганган манбалар, шу қатори икки ўртада олиб борилган ёзишмаларда келтирилган маълумотлардан кўринишича, Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўйган:

1. Мамлакат хавфсизлигини таъминлаш;
2. Кўшни мамлакатларда, хусусан Мўғулистон,

Осиё, Оврупо мамлакатлари, Оқ ўрда, Олтин ўрда, Эрон ва Озарбайжонда ўз таъсирини мустақкамлаш;

3. Осиё ва Европа давлатлари: Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Венеция, Испания, Франция ва Англия билан иқтисодий (савдо-сотик), элчилик (сиёсий), маданий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш.

Мовароуннаҳр мўғуллар истибдодидан халос этилиб, мамлакатда Амир Темур ҳокимияти ўрнатилди (1370 й.), лекин унинг сарҳадлари ҳали тинч эмас эди. Мамлакатнинг шимолий-шарқий сарҳадларида жойлашган Мўғулистонда улус беклари: Қамариддин, Анқо тўра, Мир Ҳақберди ва Мир Каримбердиларнинг исёнлари ва Тошкент билан Фарғона сарҳадларига қилиб турган талончилик хуружлари давом этарди. Шимол тарафда, Оқ ўрдада Урусхон билан Тўхтамиш ўртасида Жўчи улусининг тож-тахти учун кураш кучайган, уларнинг Хоразм ҳукмдорлари билан кўшилиб, Бухоро, Чоржўй ва Қарши устига қилган талончилик юришлари давом этарди. Тўхтамишхон Олтин ўрда тахтини ҳам эгаллагандан (1376 й.) кейин Дашти қипчоқ кўчманчилари, тез-тез Озарбайжон сарҳадларига ҳам бостириб кириб, унинг шаҳар ва қишлоқларини талон-тарож қилабошладилар.

Буларни бартараф қилмай туриб, Темур ўз давлатининг хавфсизлигини таъминлай олмас эди. Манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, Амир Темур бу масалани музокаралар йўли билан ҳал қилишга уринди. Лекин, фойдаси бўлмади. Уни қурол воситаси билан ҳал қилишга мажбур бўлди. Амир Темур 1371—1389 йиллари олиб борилган етти Ҳарбий юришдан кейин Мўғулистонда тинчлик ўрнатиш ва уни ўзининг таъсир доирасига киритиб олишга муваффақ бўлди.

Хоразмни Тўхтамишхон ва Олтин ўрда таъсиридан чиқариш ва у ерда ҳам тинчлик ўрнатиш осон бўлмади. Амир Темур бунинг учун ўн саккиз йил курашди.

Гурганжга икки марта Алафа тавочи ва шайхулисом хожа Жалолуддин Кеший бошчилигида элчи юборди. Лекин Ҳусайн сўфи билан Сулаймон сўфи, Хоразмнинг илгари Чигатой улусига тегишли бўлган шарқий-жанубий қисмини қайтариб бериш ҳақидаги талабни рад этдилар, Олтин ўрда билан алоқаларни узмадилар. Амир Темур қўлига қурол олишга мажбур бўлди ва 1388 йили, бешинчи Ҳарбий юришдан кейин, Хоразмни итоатга келтирди.

Айниқса, Оқ ўрда билан Олтин ўрда Темур давла-

тига жиддий хавф туғдирар эди. Оқ ўрда хони Уруسخон (1361—1376) бутун ўрдаси ва катта қўшин билан 1376 йили Сирдарё бўйида пайдо бўлди ва Саброн билан Сигноқ шаҳарларини босиб олди. Мовароуннаҳр учун катта хавф туғилди. Фақат Амир Темурнинг жиддий ҳаракатлари билан Уруسخон Туркистоннинг шимолий сарҳадларидан қувиб юборилди.

Тўхтамиш Олтин ўрда тахтига ўлтиргандан (1376 й.) кейин нафақат Мовароуннаҳр, балки Эрон билан Озарбайжонга ҳам катта хавф туғдира бошлади. У Озарбайжон билан Мовароуннаҳр сарҳадларига қўшин тўплай бошлади.

Олтин ўрда ҳукмдорининг Мовароуннаҳр (қадимги Чигатоё улуи) ва Эрон (Ҳалоқуийлар давлати)га қарши олиб бораётган сиёсати бу янгилик эмас. Олтин ўрда бу сиёсатни XIII асрнинг ўрталаридан бери, яъни Ботухон ва Беркахон давридан бери олиб борарди. Улар, масалан, 1251 йили Мовароуннаҳрни ўз таъсирига бўйсундириб олгач, Эронга қарши Миср, Туркия, Жалоирийлар давлати, яъни Ироқ билан иттифоқ тузишга ҳаракат бошлаган эдилар. 1261—62 йиллари Беркахон Миср султони Бейбарс (1259—1278) билан алоқа ўрнатди ва Ҳалоқуийлар давлати (Эрон)га қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузиш ҳақида музокара бошлади. Шундан бошлаб икки давлат ўртасида борди-келди кучайиб кетди. Мисрлик тарихчи Амин ал-Холийнинг сўзларига қараганда, шу даврдан бошлаб икки юз йил ичида улар эллик марта бир-бирларига элчи юборганлар. Мақсад битта: агар улар, Олтин ўрда билан Миср биргалашиб Эрон устидан ғалаба қилсалар, Миср Шом (Сурия)ни, Олтин ўрда эса Эронни ўзига қаратиб оларди.

Лекин, XIV аср охирларига келиб, икки ўртадаги борди-келдининг мазмун ва мақсади ўзгарди. Биринчидан, Олтин ўрда ва Миср иттифоқига Туркия, яъни Боязид Йилдирим билан Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалоир (1382—1410) қўшилдилар. Иккинчидан, мақсад ўзгарди. Асосий зарба Амир Темурга қарши қаратиладиган бўлди. 1384 йилнинг 26 мартада Мисрга Тўхтамишхоннинг элчиси келди. Миср тарихчиси ибн Тангрибердининг сўзларига қараганда, Тўхтамиш султон Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқуқ (1382—1389)га «ҳар иккимиз бир бўлиб, исёнчи Темурни йўқ қилайлик», деб таклиф қилади. Уша йили Мисрга келган Туркия ва Сивас ҳокими Бурҳонуддин Аҳмаднинг

элчилари мамлакатлари Амир Темурга қарши бўлган ўша ҳарбий иттифоққа кўшилишини айтдилар.

Лекин Амир Темур бу ҳарбий иттифоқнинг ҳаракатга келишига йўл қўймади.

Ўша йиллари Туркия Болқон уруши билан банд, Европанинг йирик давлатлари: Испания, Франция, Англия ва Германия Боязид Йилдиримнинг Европага солган хавф-хатаридан қаттиқ ташвишга тушган, уларнинг элчилари тинмай Қорабоққа, Темур ҳузурига қатнай бошлаган эдилар. Туркия ҳам Темурнинг Европа давлатлари билан иттифоқдош бўлиб қолишидан чўчиб, у билан борди-келдини кучайтирган эди.

Қисқаси, XIV асрнинг 90-йиллари Амир Темур Туркия билан алоқаларини узмади, бор кучини Тўхтамишга қарши қаратди. Иттифоқчиларни биттадан сафдан чиқариш сиёсатини тутди. 1395 йили Тўхтамишга, 1402 йили Йилдирим Боязидга ўлим зарбасини берди.

Темур ва Темурийлар давлатининг Франция ва Англия билан 1402 йилдан кейинги элчилик муносабатлари тинч-тоғувлик, ўзаро савдо-сотиқни ривожлантиришга қаратилди. Мазкур мамлакат подшоларининг мактубларида бу ҳақда (савдогарларга, дини ва эътиқодидан қатъий назар, савдо-сотиқда, бож хирож тўлашда тенг ҳуқуқ бериш, уларни ва карвонларини кўриқлаш ва ҳ. к.) маълумотлар учратамиз.

Темур ва Темурийлар давлатининг Шарқнинг энг катта давлатларидан Хитой билан муносабатлари ҳам ўша замоннинг талаблари даражасида бўлган. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотлардан кўринишича, икки ўртадаги муносабатлар Амир Темур даврида бир қадар жиддийлашиб қолган эди. Бунга Хитой ҳукмдорларининг улуғ давлатчилик сиёсати сабаб бўлганди. Мин императорлари¹ Хитойга қўшни бўлган мамлакатларни Хитойга қарам мамлакатлар, халқини эса Хитойнинг табаалари деб ҳисоблар эдилар. Амир Темурнинг элчилари ва савдогарлари олиб келган совғасаломларини эса ўлпон деб атар эдилар. Темур ҳам Хитой элчилари билан шунга яраша муносабатда бўлди. Клавихонинг «Эсдалиқлар»ида бундай маълумотни учратамиз. Клавихо келган йили (1404 й.) Самарқандга Хитой императорининг элчилари ҳам кел-

¹ Мин императорлари — 1368—1644 йиллари Хитойни идора қилган сулола.

ган эдилар. Улар ўлпон талаб қилиб келган эканлар. Эшик оғабоши¹ бошқа мамлакат элчиларини (шулар қатори Испания элчисини ҳам) Хитой элчисидан кейин ўтқизиб қўйган экан. Амир Темур буюриб, уларнинг ўринлари алмаштириб қўйилган. Ҳазрат соҳибқирон 1395 йили келган Хитой элчилари Ан Чжи-дао билан Го Цзини икки йилдан кейин — 1397 йили қабул қилди. Мазкур элчилик Хитойга 1405 йили қайтиб борган. «Мин сулоласининг тарихи»да Хитой элчиларининг Самарқандда қарийб ўн йил қолиб кетишига «ўлпон» хусусидаги тортишувларнинг чўзилиб кетганлиги сабаб қилиб кўрсатилган.

Шоҳрух ва Улуғбек даврида ҳар икки давлат — Темурийлар давлати билан Хитой ўртасидаги элчилик муносабатлари бирмунча ривожланди. 1409 йили Хиротга, Шоҳрух хузурига Хитой элчилари келган. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзларига қараганда, улар Амир Темурнинг вафоти туфайли Хитой императорининг таъзиясини билдириш учун келишган экан.

Орадан икки-уч йил ўтиб, 1412 йили Хиротга Хитой императорининг Ду-чжи Хун ва Данг-Чин бошчилигидаги иккинчи элчилиги келган. Хитой императорининг Шоҳрух номига йўллаган мактубидан маълум бўлишича, император ҳар икки давлат ўртасида яхши қўшничилик ва савдо-алоқаларини ўрнатишни таклиф қилиб келган.

Икки давлат ўртасидаги элчилик муносабатлари 1417 йилардан кейин яна ҳам ривожланди.

Уша 1417 йили Ҳиротга Би-Бачин, Ту-Бачин ва Жот-Бачин бошчилигида катта Хитой элчилиги келди. Элчилар Шоҳрух номига махсус мактаб ва катта совғасаломлар (ов қушлари, кимхоб, фарфор ва чинни идишлар ва б. қ.) олиб келган. Императорнинг мактубида эса яхши қўшничилик ва ҳар икки мамлакат ўртасида савдо-сотиқни янада ривожлантириш таклиф этилади. Шоҳрух Хитой элчиларига зўр ҳурмат-эҳтиром кўрсатди ва қайтишларида Ардашир тавочи бошчилигида ўз элчиларини ҳам қўшиб юборди.

1419 йили Самарқанд ва Ҳиротга яна бир катта Хитой элчилиги келди. Улар билан бирга Шоҳрухнинг 1417 йили Хитойга юборган элчилари — Ардашир та-

¹ Эшик оғабоши — подшоҳ қабуллари уюштириб турган мансабдор; саройбон.

вочи ва Оқбуқо ҳам қайтиб келдилар. Абдураззоқ Самарқандийнинг китобида Хитой императори мактубининг форсча таржимаси келтирилган. Мазкур мактубда, хусусан мана буларни ўқиймиз: «Ҳар икки томондан ҳам ғайрлик ва бегоналик пардаси олиб ташланмоғи мувофиқлиги, яқдиллик эшиги очилмоғи лозим, токи одамлар ва савдогарлар ўз истак-ихтиёрлари билан бир-бирлари ҳузурига борсинлар, йўллар хавотирсиз бўлсин». Шоҳрух Хитой элчиларининг қайтишида ўз элчиси Шодихожага бошқа Темурийлар: Бойсунқур, Суюрғатмиш, Улуғбек ва Хоразмдаги нойиби амир Шоҳмаликнинг элчиларини ҳам қўшиб жўнатди. Шоҳрух ва Темурийларнинг элчилари Хитойдан 1422 йил 29 августда қайтиб келдилар. Бу элчилик Хитой билан Темурийлар давлати ўртасидаги яхши қўшничилик муносабатларини ривожлантиришда катта туртки бўлди. Икки ўртада карвонлар узлуксиз қатнаб турди, маҳаллий ҳукмдорлар уларнинг хавфсизлигига масъул бўлдилар. «Бобурнома»да бундай мисол бор. («Умаршайх мирзонинг) адолати шу мартабада эдики, Хитой карвони келадурғонда Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлик карвонни андоқ қор босдиким (ундан) икки киши қутилди, (Умаршайх мирзо) хабар топиб, муҳассиллар¹ юбориб, карвоннинг жамиъ жиҳатини забт қилди, ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бавужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруиб, молларини солим тобшурди».

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Темур ва Темурийлар давлати ташқи сиёсатининг асосий вазифалари ҳақида сўзлаб беринг. Олтин ўрда — Миср — Туркия ҳарбий-сиёсий иттифоқининг моҳияти нимада эди?
2. Амир Темур, Шоҳрух ва Улуғбек даврида Хитой билан бўлган муносабатлар ҳақида нималарни биласиз?

¹ М у ҳ а с с и л — бож олувчилар; солиқ ундирувчилар.

IV қисм.

Амир Темурнинг буюк авлоди

Ўв тўртинчи дарс:

ШОҲРУХ МИРЗО

Хитой юриши (1404 й.) пайтида ҳазрат соҳибқироннинг тўрт ўғлидан фақат иккитаси — Мироншоҳ (1366—1408) билан Шоҳрух мирзо (1377—1447) ҳаёт эдилар, холос. Лекин Мироншоҳнинг умри ҳам узоққа бормади. Отасидан кейин ҳаммаси бўлиб уч йил умр кўрди ва 1408 йил 21 апрел куни Сард руд (Озарбайжон) деган ерда Қора қўюнлу туркманларнинг сардори Қора Юсуф (1400—1420) билан бўлган жангда ҳалок бўлди.

Амир Темурнинг тирик қолган фарзанди Шоҳрух мирзо бўлиб, у ҳазрат соҳибқироннинг кенжа ўғли эди. Шоҳрух 1377 йилнинг 20 август куни таваллуд топган. 1396 йилгача, яъни Хуросонга ҳоким этиб тайинлангунга қадар, отасининг хузурида бўлган ва унинг ҳарбий юришларида иштирок этган. Отаси вафотидан (1405 йил 18 феврал) кейин ҳокимият тепасига келган. Лекин бунга қарийиб тўрт йил курашдан кейин, 1409 йили рақибни Ҳалил султонни мағлубиятга учратиб, эришган.

Шоҳрухнинг ёшлиги Сарой Мулк хоним тарбиясида кечди. Шу сабабдан бўлса керак, у ақлли-хушли ва зиёли киши бўлиб етишди. Тадқиқотчилар келтирган маълумотларга қараганда у, шу билан бирга, тақводор киши ҳам эди. У кунда «Ихлос» сурасини юз марта такрор қилар ва тез-тез шаҳзодаларнинг ертўлаларини тафтиш қилиб, у ердаги спиртли ичимлик захираларини йўқ қилар эди.

Шоҳрух гарчи отаси ва оғалари: Умар Шайх ва Мироншоҳларга ўхшаб ҳарбий салоҳиятга эга бўлмасда, доно ва гадбиркор давлат арбоби сифатида тарихда қолди. Отасидан кейин мамлакатда бошланиб кетган уруш-таллошларга барҳам бериб, маълум даражада Амир Темур давлатининг бирлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Шоҳрух мирзо оғир кураш ва бошқа йўллар билан Мовароуннаҳр, Ироқ, Озарбайжон, Хуросон, Фазни ва Кобилни, Фарғона ва Туркистонни итоатда тутди. Шунингдек, Шимолий Афғонистон устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Бу амирзода Шоҳ-

рухнинг Темурийлар салтанати олдида қилган катта хизмати бўлди.

Шоҳрух тинчлик, эл-юрт осойишталиги, юрт ободонлиги ва илм-фан ҳамда маданият тараққиётига ҳам маълум ҳисса қўшди. Унинг даврида пойтахт шаҳар Хирот, Балх, Марв ва мамлакатнинг бошқа катта шаҳарларида ҳарбий истеҳкомлар, масжид, мадраса, хонақоҳ ва бозорлар қурилиб ишга туширилди. Муҳими, у Исфаҳонни тиклади.

Шоҳрух даврида илм-фан ривож топди, илоҳиёт, фикҳ ва тиббиёт билан бир қаторда тарихшунослик илми ҳам тараққий топди. Бу даврда Ҳофиз Абру, Шарафиддин Али Яздий, Хожа Тожиддин ас-Салмоний каби йирик тарихшунос олимлар етишиб чиқдилар.

Ҳофиз Абру (туғилган йили номаълум — 1430 йили Занжонда вафот этган) дастлаб Амир Темур, сўнгра Шоҳрух саройида хизматда бўлган ва ҳар иккала ҳукмдор билан ҳам яқин муносабатда бўлган; Шоҳрухнинг ҳарбий юришларида иштирок этган.

Олим амирзода Шоҳрухнинг топшириғи билан иккита йирик тарихий асар ёзган. Булардан бири тарихий-географик мазмунда бўлиб, 1414—1420 йиллар орасида ёзилган, олимнинг бу асари X асрда араб тилида ёзилган номи номаълум бир китоб асосида ёзилган бўлиб, Санкт-Петербурглик шарқшунос олим Ю. Е. Боршчевскийнинг сўзларига қараганда, «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» деб аталган ва Ҳасан ибн Аҳмад Муҳаллабийнинг қаламига мансуб бўлган. Асарда ўта қимматли географик маълумотларни учратиш мумкин. Амударёнинг Каспий денгизига бориб қуйилиши, Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳар ва вилоятлари ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидандир.

Ҳофиз Абру яна ўша Шоҳрухнинг амри билан ўзидан аввал ўтган машҳур тарихчилар: Табарий, Рашидуддин, Низомиддин Шомийларнинг «Тарихи расул ул-мулк ва-л-ҳулафо», «Жомий ут-таворих» ва «Зафарнома» асарларига қўшимчалар (зайл) ёзган.

Низомиддин Шомий асарига ёзилган қўшимчада воқеалар 1405—1416 йилларгача давом этдирилган. Бошқа сўз билан айтганда, Шоҳрух тарихи 1416 йилгача давом этдирилган.

Ҳофиз Абрунинг яна бир катта тарихий асари

«Зубдат ут-тавориhi Бойсунғурий» деб аталади. Асар умумий тарих типида ёзилган бўлиб, Муҳаммад пайгамбар замонидан то 1427 йилларгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади.

Шоҳрух замонида яна бир муҳим асар — «Мунтахаб ут-тавориhi Муъиний» (кўпроқ «Аноним Искандара» номи билан машхур) отли яхши бир тарихий асар яратилди. Бу асар ҳам умумий тарих типида ёзилган бўлиб, унда Оқ ўрда хонлари ва Мовароуннахрнинг 1346—1370 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида ўта қимматли маълумотлар келтирилади.

Асар Форс вилоятининг ҳокими Искандар мирзо (1384—1415) саройида хизматда бўлган Муъиниддин Натанзий тарафидан ёзилган ва у мазкур китобини унинг рағбати билан ёзиб тамомлаган.

Шоҳрух султон даврида ёзилган яна бир асар Амир Темур тарихига бағишланган ва «Зафарнома» деб аталади. Асар муаллифи йирик тарихчи олим, шоир ва фалакиёт илми билимдони Шарафиддин Али Яздийдир. Олим Форс вилоятининг ҳокими Улуғбек мирзонинг иниси Иброҳим султон (1394—1435) саройида истиқомат қилган ва мазкур асарини унинг ҳомийлиги остида ёзган.

Санкт-Петербурглик таниқли шарқшунос олим Абдурахмон Тоҳиржоновнинг сўзларига қараганда, Шарафиддин Али Яздий 10 дан ортиқ қимматли асарлар ёзиб қолдирган. Илмий ҳайъат (астрономия)га оид «Ал-китоб фи илм ул-устурлоб» («Астролябия илмига оид китоб»), муаммо илмидан баҳс юритувчи «Мавотан, ё манозир дар муаммо» («Муаммо илмида макон ва манзаралар»), «Девони Шараф Яздий» («Шарафиддин Али Яздийнинг шеърӣ девони») шулар жумласидандир.

Олимнинг ҳаёти оғир кечган. 1446 йили Шоҳрух марказий ҳукуматга қарши кўзғолон кўтарган Султония, Қазвин, Рай ва Кум ҳокими Султон Муҳаммад (1442—1446) кўзғолонида қатнашганликда айбланган бир гуруҳ одамларга қўшиб Шарафиддин Али Яздийни ҳам ҳибсга олади. Олим фақат Шоҳрух мирзонинг суюкли набираси Мирзо Абдуллатиф (1428—1449)нинг аралашуви билан жазодан қутилиб қолади. Абдуллатиф мирзо олимни бобосидан тилаб олади ва Самарқандга, отаси ҳузурига жўнатиб юборади. Шарафиддин Али Яздий Самарқандда бир йил чамаси истиқомат

қилди ва кўпчилик тадқиқотчиларнинг тахминига кўра, Мирзо Улуғбекнинг астрономик кузатишларида иштирок этган.

«Зафарнома» — катта ва зўр илмий қимматга эга бўлган асар. Унда Амир Темур ва унинг улуғ аждоди тарихи баён этилган. Асарда мўғул империясининг таркибида ташкил топган Олтин ўрда, Чигатой улуси, Элхонийлар давлати, шунингдек Мовароуннахрнинг то Амир Темур давлатининг барпо этилишигача бўлган тарихи (бу қисм «Муқаддима» «Зафарнома» деб аталади) ва Амир Темур тарихи кенг баён этилган.

Шоҳрух мирзо замонида яратилган яна бир муҳим тарихий асар «Тарихнома» деб номланган ва юқорида тилга олинган хожа Тожиддин ас-Салмоний қаламига мансубдир. Муаллиф ўз замонасининг машҳур хаттотларидан бўлган ва дастлаб Форс ва Фарбий Эронни идора қилган Музаффарийларнинг девони иншосида хизмат қилган. 1393—1405 йиллари Самарқандда Амир Темурнинг девони расоилида ишлаган. 1409 йили Шоҳрух уни ўзи билан бирга Хуросонга олиб келган, 1410 йили унинг топшириғи билан Шоҳрух тарихини ёзишга киришган. Лекин, кўп ўтмай саройда вазир саййид Фахриддинга қарши уюштирилган фитнада иштирок этгани учун қамалиб қолади ва шу билан Шоҳрух тарихи тўлиғича ёзилмай қолган. «Тарихнома»да воқеалар баёни 1405—1409 йиллар тарихи билан чекланиб қолган.

Шоҳрух даврида илм-фан ва маданият тараққиётига катта ҳисса қўшган яна бир шахс — у Шоҳрухнинг ажойиб фарзанди, унинг учинчи ўғли Бойсунғур мирзо (1397—1433) бўлган. У отаси даврида Мозандарон, Ас-тробод ва Журжон вилоятларига ҳокимлик қилган (1414 й.), кейин отасининг вазири бўлиб хизмат қилган (1416—1420). Бойсунғур мирзо вазирлик даврида Ҳиротда ўзининг жаҳонга машҳур кутубхонасини ташкил этади. Замондош тарихчиларнинг сўзларига қараганда, мазкур кутубхонада ўз даврининг машҳур хаттотлари, наққош ва мусаввирлари, саҳхоф ва заркорлардан 40 нафари хизмат қилган. 1425—26 йиллари кутубхона қошидаги котиблар Бойсунғур мирзо раҳбарлигида Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг 40 га яқин қўлёзма нусхалари мукамал танқидий матнини яратганлар. Танқидий матнга илова қилинган муфассал муқаддимани ҳам Бойсунғур мирзонинг ўзи

ёзган. Нусхалар турли сюжетлардаги расмлар билан безатилган.

Бойсунғур мирзо ўзининг ақл-заковати, хунарпарварлиги, тарих ва адабиётни суйиши билан шуҳрат топади. У жаҳонга машҳур Ҳирот тасвирий санъат мактабига ҳам асос солган шахс ҳисобланади. Унинг топшириғи билан Гавҳаршод бегим масжиди деворларига чизилган суратларнинг сақланиб қолган қисмлари кўрган кишини ҳайратга солади.

У деҳқонларнинг ҳаётини яхшилашга ҳаракат қилди, лекин кўзлаган тadbирлари охирига етмай қолди.

Амирзода Шоҳрухнинг ҳам кўп вақт, айниқса ҳаётининг сўнгги йиллари мамлакат вилоятларини идора қилиб турган фарзандлари ва қариндошлари билан курашда ўтди.

Шоҳрух ана шундай юришлардан бири — 1446 йилдан бошланган Султон Муҳаммадга қарши юриш вақтида — 1447 йили Тафт шаҳарида вафот этган.

Шоҳрух даврида Темурийлар давлатининг Ҳиндистон, Миср ва Хитой билан савдо-сотик, элчилик ва маданий алоқалари бирмунча ривожланди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Шоҳрухнинг Темур давлатини тиклаш йўлида олиб борган кураши ҳақида сўзлаб беринг.
- 2) Шоҳрухнинг хориқ одатлари ҳақида нималарни биласиз?
- 3) Шоҳрух замонида тарих фани тараққиёти ҳақида гапириб беринг.

Ў н б е ш и н ч и д а р с :

УЛУҒБЕК МИРЗО

Мовароуннаҳр, Хуросон, қўйинги, бутун Шарқ мамлакатларининг илм-фан ва маданият тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган яна бир Темурийзода Мирзо Улуғбек (1394—1449)дир. Мирзо Улуғбекнинг ҳақиқий исми Муҳаммад Тарағай бўлиб, бу исми унга бобоси ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг ўзлари қўйган. Бу аслида Темур отасининг исми. Одамлар одатда отасининг исмини боласига яхши ният билан «отамдай

умри дароз ва улуғ бўлсин», деб қўядилар. Амир Темур ҳам чамаси набирасига отасининг исмини шу ният билан қўйган. Лекин у саройда ва мамлакатда Улуғбек номи билан машҳур бўлди.

Улуғбек 1394 йилнинг 22 март куни Темурнинг Эрон ва Озарбайжон устига қилган беш йиллик (1392—1396) ҳарбий юришлари пайтида, Султония (Эрон Озарбайжони)да туғилди. 1395—1938 йиллари Улуғбек Самарқандда истиқомат қилди ва Бибихонимнинг тарбиясида бўлди.

Амир Темур ва Бибихоним табиатан зийрак ва билимга чанқоқ набирасининг тарбиясига алоҳида эътибор бердилар: кенг маълумотли ва тажрибали муаллимлар боланинг хат-саводини чиқардилар, унга керакли илмларни ўргатдилар, соҳибқирон қиссахонининг жияни Ҳамза (кейинча Шайх Ориф Озарий номи билан шуҳрат топган йирик олим) унга қиссахонлик қилиб, унинг ақли ва зеҳнини пешлади.

Улуғбек 9 ёшлигидан бошлаб бобосининг ҳарбий юришларида иштирок этди. Амир Темур ўзининг Туркия, Ироқ ва Шом (Сурия) устига қилган етти йиллик уруши пайтида (1399—1404) Улуғбекни ўзи билан бирга олиб кетди. Ҳазрат соҳибқирон набирасини 1404 йилнинг ноябр ойида бошланган Хитой юришига ҳам бирга олиб кетди. Лекин бу юриш, ҳаммага маълум, ҳазрат соҳибқироннинг юриш пайтида тўсатдан вафот этиши (1405 йил 18 февралда) муносабати билан ярим йўлда тўхтатилди.

1405—1409 йиллари, яъни тож-тахт учун Шоҳрух билан Ҳалил султон ўртасида куrollи кураш борган йиллари, Мирзо Улуғбек отасининг тарафида турди, лекин мағлубиятга учраб, Хуросонга, отасининг олдига қочиб борди ва 1409 йилгача унинг ҳузурида кун кечирди.

1409 йил 4 март куни, Самарқанд Шоҳрух қўшинлари тарафидан ишғол қилингандан кейин, Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳр ҳукмдори, деб эълон қилинди.

Шундан кейин Мирзо Улуғбек Самарқанд билан Мовароуннаҳрни қарийб 40 йил мустақил идора қилди. Шу давр ичида у фақат икки марта — 1425 йили Мўғулистон билан, 1427 йили Оқ ўрда хони Бароқхон (1422—1427) билан уруш олиб борди. Биринчи урушдан Мирзо Улуғбек ғалаба билан қайтган бўлса, иккинчисида мағлубиятга учради.

Улуғбекнинг Самарқанд билан Мовароуннаҳр ус-тидан қилган ҳукмронлик даври тинч кечди. Натижада мамлакатда зироатчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик, илм-фан ва маданият гуркираб ривожланди.

Мирзо Улуғбек даврида жуда кўп бинолар: масжиду мадрасалар, хонақоҳ ва карвон саройлар, ҳаммом ва боғлар бунёд этилди. Улуғбек Шоҳизинда ва Ғўри Амирни ободонлаштирди. Улуғбек қурдирган бинолардан катталари Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда 1417—1433 йиллари қурдирилган мадрасалар, 1424—1428 йиллари бунёд этилган уч қаватлик расадхонадир. Агар мадрасалар мамлакатда кўплаб зиёлиларни етиштиришга хизмат қилган бўлса, регистонда бунёд этилган масжид, расадхона битгунга қадар, ўзининг асосий вазифасидан ташқари, осмон жисмларини кузатиш, яъни астрономик кузатув ишларига хизмат қилди.

Улуғбек даврида Самарқанд турли илмларнинг етук мутасаддийлари бўлган олимлар маконига айланди. Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи, Саид Имомиддин, мавлоно Муҳаммад Хавофий, Бурҳониддин Нафис, Мирзо Улуғбекнинг ўзи ана шундай йирик олимлар жумласига киради.

Мадрасаларда, хусусан Улуғбек мадрасаларида, диний илмлар билан бир қаторда, дунёвий илмлар: математика, астрономия, география каби илмлар ҳам ўқитиларди.

Мирзо Улуғбек, Самарқанддан ташқари, бобосининг юрти Шаҳрисабзни ҳам обод қилди. Шаҳар марказида бунёд этилган Кўк гумбаз масжиди у мазкур шаҳарда қурдирган бинолар жумласидандир.

Лекин, Улуғбек қурдирган бинолар ичида энг олийси Кўҳак тепалигида бунёд этилган расадхонадир. Унинг қолдиқларини биринчи бўлиб (1908 й.) топган олим В. Л. Вяткин келтирган маълумотларга кўра, бинонинг айланаси 46, 40, баландлиги 30 метрга яқин бўлган. Расадхонадан секстант деб аталган кузатиш асбобининг бир қисми топилган. Секстант пишиқ гиштдан қурилиб, усти ганч билан шувалган, сирти эса мрамар тош билан қопланган астрономик кузатиш асбоби бўлган. Секстант бир-биридан 70,2 см масофада жойлашган даражаларга бўлинган. Расадхона биноси цилиндр шаклидаги уч ошёналик бино бўлган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Абдураззоқ Самарқандийлар қолдирган маълумотларга кўра, унинг ички деворлари ва шипи тенги йўқ нақшлар билан безатилган. Расмларда тўққиз осмон, градуслари, минутлари ва ҳатто сонияларигача ҳисоблаб, етти сайёра ҳамда собита (ҳаракатсиз) юлдузлар, шунингдек ер курраси, етти иқлим, тоғу тошлари, чўлу биёбонлари, дарёю денгизлари билан тасвирга туширилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, Улуғбек расадхонасида 100 дан ортиқ мунажжим, ҳисобчи ва жуғрофия олимлари хизмат қилишган. Расадхонада бир бой кутубхона ҳам бўлиб, унда 15 мингдан ортиқ илмий китоблар сақланган.

Мирзо Улуғбек бош бўлган Самарқанд мунажжимларининг кўп йиллик кузатишлари натижасида сайёралар ва юлдузларнинг ҳолати, ҳаракати ва уларнинг орасидаги масофани аниқлаб берган бир йирик асар яратилди. Асар «Зичи жадиди кўрагоний» («[Улуғбек] кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») деб шуҳрат топган ва 1994 йили ўзбек тилида чоп этилди (асар 1437 й. ёзиб тамомланган). Мирзо Улуғбек нафақат математик ва астроном олим сифатида, балки йирик тарихчи олим сифатида ҳам шуҳрат қозонган. У «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли йирик бир асар ҳам ёзиб қолдирган (тахм. 1425 й.). Асарда туркларнинг афсонавий бобоси Туркхон ибн Ёфасдан то ҳазрат соҳибқирон Амир Темур вафотигача шарқ мамлакатларида, хусусан Жўчи улуси (Дашти қипчоқ, Сибир, Волга бўйи ерлари), Ҳалокуийлар улуси, Мовароуннаҳрда, яъни Чигатой улусида бўлиб ўтган воқеалар баён этилади. Асарнинг қиммати шундаки, унда Чигатой улусида ҳукмдорлик қилган хонлар, Чигатой улуси билан Ҳалокуийлар давлати ўртасидаги сиёсий муносабатлар, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихига оид қимматли маълумотлар бор.

«Тарихи арбаъ улус» 1838 йили полковник Майлс тарафидан инглиз тилида ва 1994 йили Б. Аҳмедов, Н. Норқулов ва М. Хасановлар тарафидан ўзбек тилида чоп этилган.

Улуғбек кенг маълумотли киши эди. Унинг мусиқа, шеърят ва адабиёт илмларидан ҳам хабардор бўлганлиги ҳақида манбаларда маълумотлар учратамиз.

Мирзо Улуғбекнинг саройида ўнлаб фақиҳлар, адабиётшунослар, шоирлар, мусиқашунослар хизмат

қилишган. Таржимонлар туркий тилларда, форс ва араб тилларида ёзилган асарларни ўзбек тилига таржима қилиш билан машғул бўлганлар. Масалан, 1444 йилда XI—XII асрда ёзилган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») номли асарларидан нусхалар кўчирилгани ҳақида маълумотлар бор.

«Муҳит ут-таворих» («Тарихлар денгизи») деган қимматли бир асарда Мирзо Улуғбек муסיқа илми билан ҳам машғул бўлгани ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз. Китоб муаллифи Мирзо Улуғбек кўпинча катта ва кичик нақоратлар билан ижро этиладиган тантанавор маршлар (ҳарбий маршлар) ихтиро этганлигини айтади. Китобда ҳатто Улуғбек ихтиро қилган бу мусиқаларнинг номлари ҳам келтирилган. Улар булужий, шодиёна, ахлоқий, улусий, усули равон деб аталган.

Буюк олимнинг шеърят илмига қизиққани, ўзи ҳам шеърлар битгани ҳақида маълумотлар учрайди. Масалан, XIX асрда ўтган Самарқандлик йирик адабиётшунос олим Абу Тоҳирхожанинг «Самария» асарида Улуғбекнинг бир форсча байти сақланиб қолган.

Эй он-ки, мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўҳи нақун-ки, чашми бадон дар камини туст.

Таржимася:

Э, ҳусн мулки сенинг муҳринг остида бўлган зот,
Шўҳлик қилма, ёмонларнинг кўзлари сенга тузоқ қўйган.

Улуғбек ҳаётда учраши мумкин бўлган хавф-хатардан бошқаларни огоҳлантиришга улгурибди-ю, лекин ўзининг оёғи остига қўйилган тузоқдан ғафлатда қолибди! Буюк олим ва давлат арбоби ижоди барқ уриб гуллаб турган бир пайтда ёмон кўздилар қўйган тузоққа илинди. 1449 йилнинг 25 октябрида Самарқанд атрофида ноқобил ўғил Мирзо Абдуллатифнинг буйруғи билан бир гуруҳ фитначилар тарафидан хоинона ўлдирилди.

Улуғбек бу дунёдан кўз юмди. Лекин унинг мамлакат ва халқ фаровонлиги йўлида қилган хизматлари, ёзиб қолдирган китоблари абадиятга дахлдор бўлиб қолди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Улуғбекнинг мамлакат ва халқи олдидаги хизматлари ҳақида сўзлаб беринг.
- 2) Олимнинг астрономия илми равнақиға қўшган ҳисса-си тўғрисида гапиринг.
- 3) Улуғбек ёзиб қолдирган тарихий асарнинг номи нима ва унда нималар ҳақида ҳикоя қилинади?
- 4) Олимнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида кичик бир иншо ёзиб келинг.

Ў н о л т и н ч и д а р с :

СУЛТОН ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Йирик давлат арбоби, саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида исми тарихда қолган темурийзода Султон Ҳусайн мирзо Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх мирзонинг авлоди. Унинг шажараси мана бу тартибда келтирилган: Султон Ҳусайн Бойқаро — Фиёсиддин Мансур — Бойқаро мирзо — Умар Шайх мирзо.

Султон Ҳусайн Бойқаро 1478 йилнинг июл ойида Ҳиротда туғилган. 7 ёшга кирганда отаси Фиёсиддин Мансур вафот этади. Султон Ҳусайннинг ёшлиги ҳар хил темурий мирзолар: Хуросон ҳукмдори Абулқосим Бобур, Самарқанд ҳукмдори Султон Абу Саид, Марв, Жом ва Моҳон ҳокими Санжар мирзоларнинг хизматида кечади. 1457 йили Санжар мирзо куёви Султон Ҳусайнни Марвга ҳоким қилиб тайинлайди. Лекин унга қарши фитна уюштирадилар ва натижада Султон Ҳусайн мағлубиятга учраб, шаҳарни (Марвни) ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Шундан кейин у кўп вақт Марв билан Хива ўрта-сидаги ерларда (Тажан, Нисо, Астробод) кезиб юради. Бу вақтда Султон Ҳусайннинг Машҳадда ўлтирган қайнотаси Санжар мирзо билан оралари бир қадар бузилиб қолган эди.

1460 йили Султон Ҳусайн мирзо Астрободни эгаллайди. Шундан кейин, бир неча йил илгари Ҳиротда ўрнашиб олган Султон Абу Саид билан ўрталарида кураш бошланади. Султон Ҳусайн Бойқаро тез орада Хуросон ҳудудига бостириб кириб, унинг шаҳар ва

қишлоқларини талон-тарож қила бошлайди. Султон Абу Саид унга қарши қўшин йўллайди. Султон Ҳусайн Амударёдан ўтиб Хоразм ҳудудига кириб жойлашади. Кўп курашлардан кейин у Хоразмни ўзига қаратиб олади. 1464 йили Султон Ҳусайн Хуросон учун яна кураш бошлайди, лекин муваффақиятсизликка учрайди. Шундан кейин у Хоразмни яна эгаллаб олади. Лекин, яна дарбадарлик кунлари бошланади ва кўп вақт Хоразм билан Бухоро орасидаги ерларда кезиб юришга мажбур бўлади. Ва, ниҳоят, 1468 йили Дашти қипчоқлик ўзбеклар ҳукмдори Абдулхайрхон (1428—1468) ҳузурига ёрдам сўраб боради, лекин Абулхайрхоннинг тўсатдан вафот этиши туфайли кўзланган ёрдамини ололмай Хуросонга қайтади.

1469 йилнинг баҳорида Султон Абу Саид Ироқда Оқ кўюнлу сулоласидан бўлган Узун Ҳасан (1453—1478) билан бўлган жангда ўлдирилди.

Уша кунлари Ҳирот уч ўртада талошга қолди. Султон Абу Саиднинг ўртанча ўғли Султон Маҳмуд мирзо Қорабоғ (Озарбайжон)дан катта қўшин билан Хуросонга қараб юради. Султон Абу Саиднинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад мирзо эса 50 минг кишилик қўшин билан Самарқанддан чиқиб, Ҳирот устига қараб юради. Учинчи тарафдан Ҳирот устига Султон Ҳусайн мирзо юриш бошлайди. Охир-оқибат Хуросон тахти Султон Ҳусайнга насиб этди. 1469 йилнинг 24 март куни Ҳиротнинг жомеъ масжидида Султон Ҳусайн номига хутба ўқилади.

Лекин, шундан кейин ҳам мамлакатдаги аҳвол изга тушиб кетмади. Султон Ҳусайн Бойқаро номига хутба ўқитилгандан кўп вақт ўтмай, яна бир тожтахт давоғари пайдо бўлди. Бу Шоҳрух мирзонинг авлоди (унинг ўғли Бойсунғур мирзонинг набираси) Ёдгор Муҳаммад мирзо эди. У қора кўюнлу туркман шаҳзодаларидан Жаҳоншоҳ (1438—1468)нинг ёрдами билан 1469 йилнинг кузида Журжон вилоятига бос-тириб киради. Султон Ҳусайн Бойқаро бундан хабар топиб, амир Абдухолиқ ва амир Валибек бошчилигида унга қарши қўшин юборади, ўзи эса бор қўшинини олиб Ҳиротни ташлаб чиқади ва Астро-бод тарафга қараб юради. Чинорон деган ерда икки ўртада бўлган урушда Султон Ҳусайн Бойқаро галаба қозонади. Лекин иккала тараф ҳам кўп талофат

кўради. Султон Ҳусайн мирзо ўша йилги қишни (1469—1470 йил қишини) Ҳирот атрофидаги Боғи Сафедда ўтқзади. Лекин у ўша йили пойтахтда ўз мавқеини ўнглаб ололмади. Ёдгор Муҳаммад мирзо шаҳарда бошланган кўзғолондан фойдаланиб ва туркманлар ёрдамида 1470 йил июл ойининг бошида шаҳарни эгаллашга муваффақ бўлади.

Бунинг устига Султон Абу Саиднинг ўғиллари Улугбек Қобулий билан Султон Маҳмуд мирзолар Султон Ҳусайнга қарши қурол кўтардилар. Бунинг устига Мирзо Умар (Амир Темурнинг тўнгич ўғли Жаҳонгирнинг авлоди) Султон Ҳусайн Бойқаронинг саройини ташлаб, Гармсир ва Қандаҳор тарафларга қочиб кетади.

Султон Ҳусайн Бойқаро бу исёнларни ҳам бостиришга муваффақ бўлади. 1470 йилнинг 22 августида Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини иккинчи марта эгаллайди.

Султон Ҳусайн мирзонинг подшоҳлиги (1470—1506) даври нисбатан осуда кечди. Эл-юрт обод бўлди, Хуросон шаҳарларида: Ҳиротда, Балхда, Машҳадда ва бошқа шаҳарларда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, ийдгоҳлар, карвонсаройлар ва кўплаб бошқа олий иморатлар қурилди. Ижод аҳлининг (шоирлар, олимлар ва б.қ.) аҳволи яхшиланди, уларнинг ижодий фаолияти равнақ топди. Бунга султоннинг яқин маслаҳатчиси ва донишманд вазири Низомиддин Алишер Навоийдек улуг инсоннинг давлат тепасида туриши сабаб бўлди, албатта.

Султон Ҳусайннинг адолатли ва маърифатпарвар подшоҳ бўлганлиги мамлакатда деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланишига олиб келди. Иқтисодий тараққиёт, ўз навбатида, мамлакатда илм-фан ва маданиятнинг барқ уриб яшнашига олиб келди. Бу тараққиётнинг тепасида подшоҳнинг ўзи, Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийдек маърифатпарвар даҳолар турдилар. Мирхонд, Хондамир ва Биноийдек улкан тарихчилар, Жомий, Муҳаммад Солиҳ каби забардаст шоирлар, Камолиддин Беҳзоддек моҳир мўйқалам соҳиблари, кўплаб моҳир хаттотлар ва саҳфофлар етишди.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг турли хотинлари ва канизаклардан 11 қизи ва 14 ўғли бор эди. Ўғиллари-

нинг исмлари: Бадиуззамон мирзо, Шоҳ Фариб мирзо, Абу Туроб мирзо, Абулмуҳсин мирзо, Муҳаммад Мухсир мирзо (у Кепак мирзо номи билан ҳам машҳур бўлган), Музаффар Ҳусайн мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо, Фаридун Ҳусайн мирзо, Ҳайдар Муҳаммад мирзо, Муҳаммад Маъсум мирзо, Иброҳим Ҳусайн мирзо, Фарруҳ Ҳусайн мирзо, Ибн Ҳусайн мирзо, Муҳаммад Қосим мирзо. Уларнинг ҳар бири, отасининг амри-фармони билан, Хуросоннинг бир вилояти тепасига қўйилди. Лекин, ота бир, она бошқа бўлган бу фарзандлар, султон қартайиб қолган кезлари марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйдилар. Мамлакат исёнлар ва ўзаро урушлар гирдобига қолди.

Мовароуннаҳрни (Султон Аҳмад давлатини) 1500 йили қўлга киритиб олган Шайбонихон, Хуросондаги беқарорликдан усталик билан фойдаланди ва 1506 йили Султон Ҳусайн давлатига барҳам берди.

Султон Ҳусайн Бойқаро адолатли подшоҳлиги, етук шоирлиги ва илм-фан, маданият ҳомийси сифатида тарихда қолди.

Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг латиф таъби, ҳусни жамоли, юксак қобилияти ва салоҳияти ҳақида ёзган бир мақоласида (мақола улуғ шоир ва олимнинг «Мажолис ун-нафоис» асарига илова қилинган) мана буларни ёзади: «Султон ус-салотин Абулғози Султон Ҳусайн баҳодирхон салтанат баҳрининг дурри яктоси ва хилофат сипеҳрининг хуршеди жаҳонороси, саҳоват ҳавосининг абри гуҳарбори ва шижоат бешасининг ҳузабр шикори, адолат чаманининг сарви сарбаланди ва мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, кўшиш размгоҳининг Рустами достони ва бахш базмгоҳининг хотами замони, фасоҳат илмининг нуқта бирлан сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат била мўъжиза парвози [эрур]».

Навоий султоннинг жуда кўп яхши шеърлар ёзгани ва девон тартиб қилганини ҳам айтади: «Ул ҳазратнинг хуб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўпдир. Девон ҳам мураттаб бўлубтур». Улуғ шоир султон девонидан парчалар келтиради:

«Эврулуб гул бошига булбул висол ўлғай анго,
Гул унинг бошига эврулса на ҳол ўлғай анго.

* * *

Бўлди гул вақти-ю мен хор ғамидин мубтало,
Ҳажр ўтидин лоладек бағримда юз доғи бало.
Фурқатингдан йўқ эди жисмимда жон, кўнглумда тоб,
Кўзда хуноб эрди-ю, ғамгин кўнгулда изтироб.

* * *

Зарра янглиғ, айб эмас, кўнглимга тушса изтироб,
Меҳри рухсориға ҳардам чун эрур кўзгу ҳижоб.

* * *

Эй дудогинг шарбати шармандаси оби ҳаёт,
Нутқунг олдида эрур Исоға дам урмоқ уёт.

* * *

Ваҳки, ҳижрон барқидин тушти шабистонимға ўт,
Учқуни бирла туташти байт ул-эҳзонимға ўт.

* * *

Маҳваше йўқ сўрғали бу зори ҳайрондин хабар,
Ғамкаше йўқ топқали бу рози пинҳондин хабар.

* * *

Айлади лаъли табассум, ғунчаи хандон эмас,
Доғини кўнглум қанотти, лолайи нўъмон эмас.

* * *

Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душмон бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Султон Ҳусайн Бойқаронинг наслу насабини айтиб беринг.
- 2) У қандай қилиб ҳокимият тепасига келган?
- 3) Навоий унинг ҳақида нима деган?
- 4) Муаллимингиз ёрдамида Султон Ҳусайн Бойқаро девонидан келтирилган мисраларнинг маъносини ечинг.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Заҳириддин Муҳаммад Бобур нафақат ўзбек халқининг, балки Ҳиндистон халқлари тарихида ҳам йирик давлат арбоби, саркарда ва олим, ҳассос шоир ва ёзувчи сифатида, шунингдек илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида қолган. Бобур Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳнинг авлодидир. Унинг шажарасини куйидагича белгилаганлар: Заҳириддин Муҳаммад Бобур — Умар Шайх — Султон Абу Саид мирзо — Султон Муҳаммад мирзо — Мироншоҳ мирзо.

Бобур Фарғона ҳукмдори temuрийзода Умар Шайх мирзонинг ўғли бўлиб, 1483 йилнинг 14 феврал куни Андижонда туғилган.

Унинг болалиги асосан Андижон ва Аҳси шаҳарларида кечган, хат-саводи ва бошланғич маълумотни ўша ерда, отасининг илм-фан ва фазл эгалари билан тўла саройида олган.

Отасининг фожиали вафотидан кейин (1494 йили) энди 12 ёшга чиққан Бобур мирзони Фарғона мулкисининг тахтига ўтказадилар. Лекин у сиёсат майдонига кирган пайтлар фитна-фасод уйғонган, ўзаро уруш-талашлар кучайган нотинч йиллар эди. Тўғри-си temuрийлар ўртасида Самарқанд тахти учун кураш авжига чиққан бир замон эди. Ўзаро ички зиддиятлар ва курашлар етмагандай, 1494 йили Фарғона мулкисини уч тарафдан ғанимлар ўраб олдилар. Умар Шайхнинг тўнғич оғаси Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад мирзо лашкар билан келиб Қувани босди, Юнусхоннинг катта ўғли Султон Маҳмудхон Тошкентдан келиб Аҳсини қамал қилди, Кошғар ҳукмдори Абубакр дуғлот келиб Ўзгандни чор атрофдан қуршаб олди.

Андижон саройидаги ички вазият ҳам яхши эмас эди. Беклар икки гуруҳга бўлиниб олиб, бирлари (хожа Абулмакорим, Худойберди Темуртош) Бобур мирзони қўллаб-қўлтиқладилар; бошқалар (Султон Аҳмад Танбал ва унинг гумашталари) Бобурнинг ота бир, она бошқа иниси Жаҳонгир мирзони тахтга ўтказиш тараддудида бўлдилар.

Мовароуннаҳр билан Самарқанддаги аҳвол ҳам оғир эди. Султон Маҳмуд мирзо (1494—1495) вафоти-

дан кейин унинг ўғли Бойсунғур мирзони Самарқанд тахтига ўтказдилар. Лекин ога-ини — Бойсунғур мирзо билан Султон Али мирзо ўртасида Самарқанд учун зимдан кураш борар эди. Бунинг устига 1496 йилнинг баҳорида тархонлар исёни бошланди. Бунга Бойсунғур мирзонинг Ҳисор беклари билан тил бириктириб иш тутиши сабаб бўлди. Хуллас, тархонлар икки гуруҳга бўлиниб, бирлари Бойсунғур мирзони, иккинчилари Султон Али мирзони қўллаб-қўлтиқладилар.

Сиёсий ва ҳарб ишларида тажрибаси бўлмаган ёш Заҳириддин Муҳаммад Бобур мана шу курашларга аралашиб қолди ва пиروвардида у ҳам Амир Темурнинг меросий мулки ва тож-тахти учун курашувчилар сафига қўшилиб қолди.

Шуни ҳам айтиш керакки, мирзоларнинг — Бойсунғур мирзо билан Султон Али мирзоларнинг курашига Хожа Убайдулла Аҳрорнинг ўғиллари Хожа Закариё билан Хожа Муҳаммад Яҳъёлар ҳам аралашиб қолдилар. Хожа Закариё Бойсунғур мирзога, Хожа Муҳаммад Яҳъё эса Султон Али мирзога тарафгузарлик қилдилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур бундан хабар топиб, 1496 йилнинг ёзида Самарқанд устига қўшин тортади. Шу аснода Хисордан Султон Масъуд мирзо (Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли) ҳам Самарқанд устига қўшин тортиб, Шаҳрисабзга келиб тушади.

Сўнг уччала шаҳзода (Султон Али мирзо, Султон Масъуд мирзо ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур) Самарқанд устига келиб, уни уч тарафдан қамал қиладилар. Қамал жанглари тўрт ой давом этади. Лекин қиш яқинлашиб қолгани сабабли улар келишиб, Самарқанд учун курашнинг давомини 1497 йилнинг ёзига қолдирадилар.

1497 йилнинг май ойида Бобур яна Самарқанд устига юриш бошлайди. Самарқанд ҳукмдори Бойсунғур мирзо бу сафар Туркистонга элчи юбориб, Шайбони-хонни ёрдамга чақиради. Шайбони-хон зудлик билан, қўл остидаги бор аскарини олиб, Самарқандга етиб келади, лекин мақсади ушалмай яна Туркистонга қайтиб кетади. Бобур мирзо етти ой қамалдан кейин Самарқандни эгаллайди, Бойсунғур мирзо эса Қундузга, Хисравшоҳ хузурига қочиб кетади.

Бойсунғур мирзо билан Хисравшоҳ тил топишиб кетдилар ва 1498 йили Чағониён ва унинг бош қалъаси Ҳисорни босиб оладилар. Вилоят ҳокими

Султон Масъуд мирзо аҳлу аёли ва яқинларини олиб Хуросонга, Султон Ҳусайн Бойқаро хузурига қочиб боради.

1499 йили Бойсунғур мирзо Хисравшоҳ билан биргаликда Балх устига қўшин тортади. Лекин, йўлда Убож кечувига етганларида, Хисравшоҳ Бойсунғур мирзони хоинона ўлдиради.

Лекин, Бобур Самарқандни қўлда сақлаб қололмади. Бир томондан Самарқандда бошланган қаҳатчилик, иккинчи томондан Андижоннинг ғанимлар қўлига ўтиб қолиш хавфи уни Самарқандни ташлаб, бор аскарлари билан Андижонга қайтишга мажбур қилади. Шундан кейин оғир иқтисодий ва сиёсий аҳволда қолган Самарқандни 1498 йилнинг баҳорида Султон Али мирзо (Султон Маҳмуд мирзонинг учинчи ўғли) келиб эгаллайди. Лекин у ҳам Самарқандда ўрнашиб қоломайди ва 1500 йили пойтахтни Шайбонийхонга топширишга мажбур бўлади.

Бобур бўлса ўшанда Андижонга етолмади. Хўжандга етганда Андижон қўлдан кетганлиги маълум бўлди. Фарғона мулкининг пойтахти Узун Ҳасаннинг қўлига ўтиб қолган эди. У Бобур мирзонинг тарафдорларидан аёвсиз ўч олди. Лекин Узун Ҳасаннинг ҳокимияти узоққа бормади. Бобурнинг кенжа иниси Носир мирзо Узун Ҳасанни суриб ташлаб, Андижонда ҳокимиятни ўз қўлига олди ва уни оғаси Бобурга топширди. Бу воқеа, замондош тарихчиларнинг тахминига қараганда, 1499 йилнинг ёзида содир бўлди.

Афсуски Бобур бу сафар ҳам Андижонда ўрнашиб қололмади. Султон Аҳмад танбалнинг иғвоси билан оға-ини ўртасида — Бобур билан Жаҳонгир мирзо ўрталарида ҳокимият учун кураш бошланди. Натижада Бобур Андижонни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

1500 йили Султон Али мирзо билан Кониғилда турган Шайбонийхон ўртасида борди-келди кучайиб кетганидан норози бўлган Самарқанд боёнлари (Шайх Абулмакорим ва б.қ.) Феруза дарвозасини Бобурга очиб, шаҳарни унга топширадилар. У тўсатдан хужум қилиб, Шайбонийхоннинг шаҳар ичида турган аскарларини қириб ташлайди ва шаҳарни эгаллайди. Бу Бобурнинг Самарқанд тахтини иккинчи марта эгаллаши эди.

Бахтга қарши Бобур мирзо бу сафар ҳам Самарқандни қўлда сақлаб қололмади. Биринчидан, у халқ-

нинг оғир иқтисодий аҳволини тузатолмади. У Шайбонийхон билан сулҳ тузиб, шаҳарни унга топширишга мажбур бўлди.

Бобур тоғаси Султон Маҳмудхон (Тошкент ҳокими)-дан илинж тортиб кўп вақт Тошкент, Хўжанд ва Ўратепа атрофларида дарбадарликда юрди. Мақсади у бир парча ер берса кифояланиб, тирикчилик ўтказишга ҳам рози эди. Охири 1503 йили у тоғаларини — Султон Маҳмудхон билан Кошғар ҳокими Султон Аҳмадхонни иттифоққа рози қилиб, Андижон билан Фарғонани Султон Аҳмад Танбалдан қайтариб олмоқчи бўлди. Лекин, муродига етмади. Султон Аҳмад Танбал Шайбонийхон ёрдамида Тошкент атрофида уларни (Бобур мирзо ва унинг тоғаларини) тор-мор келтиради.

Бобурнинг 1504—1506 йиллари аввал Хисравшоҳ билан, кейин Султон Ҳусайн ва унинг тўнғич ўғли Бадиуззамон мирзо билан қўшилиб, умумий душманга қарши курашиш ҳақидаги уринишлари ҳам беҳуда кетди.

1506 йили Бобур Афғонистондаги нотинчликлардан фойдаланиб, Қобул билан Кандаҳорни ўзига қаратиб олди ва яна бир мунча вақт Мовароуннаҳр ва Самарқанд илинжида юрди ва Эрон подшоси Исмоил Сафавий билан келишиб, 1510 йили Самарқандни қўлга киритади. Лекин, 1512 йили Шайбонийхоннинг қариндошлари, Убайдуллахон бошчилигида, Бобур ва унинг иттифоқчиларини Ҳайробод билан Қоракўл оралигида жойлашган Работи маликда тор-мор келтиради. Бобур қолган-қутган аскарлари ва яқинларини олиб, Ҳисор орқали Афғонистонга ўтиб кетди.

Шундан кейин Бобур мирзо Мовароуннаҳрни қўлга киритиб олиш ниятидан томом воз кечади. У энди Ҳиндистонни қўлга киритиш орқасидан тушади. У Ҳиндистонга беш марта юриш уюштиради. Ва, ниҳоят, бешинчи юриш (1526 й.)дан кейин уни қўлга киритади. 1526 йил 27 апрел куни Деҳлида унинг номига хутба ўқилади. Бобур Шимолий Ҳиндистон билан Афғонистонда ўз давлатини барпо этади. Бу давлат тарихда Бобурийлар давлати номи билан машҳур бўлди. Бобур 1530 йил 25 декабрда вафот этди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур тарихда шундай катта давлат асосчиси сифатидагина эмас, балки забардаст шоир ва олим сифатида қолди. У «Бобурнома», «Мубаййин», «Мухтасар» каби асарлар ёзиб қолдирди.

Хожа Убайдулло Аҳрорнинг «Воладия» асарини назмга солиб эски ўзбек тилида баён қилди. Лирик шеърлар девонини ёзиб қолдирди.

«Бобурнома» мемуар асар бўлиб, унда келтирилган маълумотлар тарихшунос, географ, ботаник ва этнограф олимлар учун ўта зарур манба ҳисобланади.

«Мубаййин»да ўша даврда амалда бўлган солиқ тизими ҳақида фикр юритилади.

«Мухтасар» аруз илмига бағишланган.

Улардан ташқари, Бобур ҳарб санъати, муסיқа илмини ҳам яхши билган кишидир.

Бобур ўз хизмати билан кўпчиликнинг ҳурматини қозонди. Ҳиндистоннинг машҳур давлат ва жамоат арбобларидан Жавоҳарлал Неру унинг ҳақида бундай дейди: «Бобур дилбар шахс, уйғониш даврига хос ҳукмдор, довюрак, серғайрат ва эпчил инсон... Бобурнинг Ҳиндистонга келиши билан у ерда янги давр ва янги салтанат бошланди. Мамлакат қудрати ва шуҳрати ошиб, Бобурийлар салтанатининг шуҳрати бутун Осиё ва Европага тарқалди».

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Бобурнинг Фарғона тахтида ўрнашиб қололмаганининг сабаби нимада?
- 2) Бобур нимаси билан тарихда қолди?
- 3) Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қайси асарларини ўқигансиз?
- 4) Жавоҳарлал Неру Бобурга қандай баҳо берган?

Ў н с а к к и з и н ч и д а р с :

ГУЛБАДАН БЕГИМ

Гулбадан бегим машҳур давлат арбоби, саркарда, олим, адиб ва лирик шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қизи. У 1523 йили Кобулда туғилган. Гулбадан бегимнинг онаси Солиҳа бегим (кўпроқ Дилдор бегим номи билан машҳур бўлган) Бобурнинг амакиси Султон Маҳмуд мирзонинг қизи бўлган. Гулбадан бегим 1529 йилгача, яъни Бобур Ҳиндистонда ўз ҳокимиятини ўрнатгунга қадар, Кобулда истиқомат қилди. Сўнг Аграга келиб аввал отаси саройида яшади, сўнг,

унинг вафотидан кейин, оғаси Ҳумоюн билан бирга бўлди. Акбаршоҳ тахтга ўтиргандан кейин (1555 й.) подшоҳнинг онаси Ҳамида бегим билан бирга Деҳлига келади ва умрининг охиригача (1603 йилгача) шу ерда истиқомат қилади.

Гулбадан бегим кенг маълумотли зиёли аёл сифатида тарих саҳифасида қолган. У Ҳумоюн подшоҳ (1530—1556)нинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фаолияти ва унинг даврида Ҳиндистонда бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи «Ҳумоюннома» асари муаллифидир.

Асар форс тилида ёзилган ва унинг ягона нусхаси Англиянинг машҳур Британия музейида сақланиб қолган. Мазкур музей каталогига қайд этилишича, «Ҳумоюннома»нинг мазкур қўлёзма нусхаси 83 варақдан иборат бўлиб, воқеа Ҳиндол мирзонинг 1551 йили Кобул ёнида ўлдирилиши ва Комрон мирзонинг кўр қилиниши воқеалари билан узилиб қолади.

«Ҳумоюннома»нинг қиммати шундаки, унда воқеалар содда услубда, лекин батафсил ёритилган. Унда Бобур подшоҳнинг Ҳиндистон тахтига ўлтирганидан кейинги ҳаёти, айниқса Ҳумоюн подшоҳлик қилган давр ҳақида ўта қимматли маълумотлар учратамиз. Масалан, Бобур Ҳиндистонни жуда қисқа фурсат (тахминан тўрт йил) идора қилишига қарамай, мамлакатда, хусусан пойтахт шаҳар Аграда, анча-мунча иморатлар қурдирди. «Ҳумоюннома» муаллифи ҳикоя қилади: «Аграда дарё бўйига иморатлар қурдиришни буюрдилар. Тошдан қурилган бир иморатни ўзларининг хилватхонаси ва ҳарамини боғ ўртасига солишни буюрдилар. Девонхонада ҳам тошдан ясалган бир бино солинди. Бу бинонинг ўртасига ҳовуз, бинонинг тўрт бурчагига ҳужралар қурдирди. Дарё соҳилига бир чавгандий (шийпон) ҳам солинди. Дибалпур шаҳарида ҳам бўлак тошлардан (катталиги) тахминан 10 газ келадиган ҳовуз қуришни буюрдилар».

Асарда Бобурийлар (хусусан Бобур ва Ҳумоюн) даврида Ҳиндистонда жорий этилган ойин банди, яъни бирон тантана муносабати билан бозорларни безатиш тартиби жорий этилган одат ҳақида келтирилган маълумот диққатга сазовордир. Гулбадан бегим ёзади: «Подшоҳ (Ҳумоюн подшоҳ) Чанада тарафга кетган эдилар, соғу саломат ва бахту саодат билан қайтиб келдилар. [Шу муносабат билан] онам Моҳим бе-

гим катта тўй бердилар, бозорларни безатдилар. Илгари бозорни бозор аҳлининг ўзи безатар эди. Бу сафар ул киши [Моҳим бегим] шу юмушни бажариш учун [махсус] одамлар ва сипоҳийларга яхши ва чиройли жойлар тайёрлашни буюрдилар. Шундан бошлаб Ҳиндистонда ойин банди расм бўлиб қолди».

«Ҳумоюннома»да Аграда, дарё бўйида солинган Тилсим отлиқ бир тўйхона ҳақида келтирилган маълумот ҳам диққатга моликдир. Унинг ҳақида, масалан, асарда мана буларни ўқиймиз: «Дарё соҳилига бир тўйхона солиниб, унга «Тилсим» деб ном берилган эди. Дастлаб саккиз бурчаклик катта уй солиниб, унинг ўртасида саккиз бурчаклик ҳовуз қазилган. Ҳовузнинг ўртасига саккиз бурчаклик супа солинган. Супага вилоятларда тўқилган гиламлар тўшалган. [Супанинг устига] «кўп йигитлар ва соҳиб жамол қизлар, хушовоз созанда ва гўяндалар ўтқазилсин», деб буюрилган эди. Уйнинг олдида «Тилсим тўйи» учун онам тақдим қилган олтин тахт ўрнатилиб, тахт олдида зардўзий кўрпачалар тўшалганди. Подшоҳ ҳазратлари билан онажоним тахт қаршисидаги кўрпачага ўлтиришди... [Подшоҳнинг ўнгу сўл тарафидан бошқа бегимлар жой олдилар].

Тилсим учун солинган қасрнинг жойлашиши бундай эди: У саккиз бурчакли энг катта уй бўлиб, ушбу хонада тўй берилган. Бошқа кичик хона ҳам худди шунга ўхшаш саккиз бурчакли бўлиб, ҳар иккала саккиз бурчак турли бўёқлар билан безатилган. Катта уй тўйхона бўлиб, унга олтин тахт ўрнатилоганди. Тахтнинг ости ва устига зардўзий деворлар ташланган. Зардеворларга узунлиги бир ярим газлик марварид шода уқалари осилган эди. Зардеворнинг ҳар бир газига икки дўнгалак ойна ўрнатилоган. Тахтнинг бағрига осилган зардеворнинг узунлиги 30-40 газга яқин бўлиб, унга ҳам марварид шодалари осилган.

Кичик хонада олтин сўри, токчаларга пондон шишалар (хушбўй ҳидли сандал дарахти қириндилари солинган шишалар), шароб ичиш учун олтин ва кумушдан ясалган қадаҳлар қўйилган. Токчаларнинг бири девонхона тарафда, қиблага қаратилган, иккинчиси боғ тарафда, кун чиқишга қаратилган, учинчиси саккиз бурчакли катта хона тарафида, жануб тарафда, тўртинчиси саккиз бурчакли кичик хона қаршисида, шимол тарафдадир. Юқорида эслатилоган уч уйнинг

тепасида учта болохона жойлашган. Уларнинг бири «Давлат уйи» деб аталади. Бу болохонада тўққизта уруш аслаҳаси: олтин қилич, олтин аслаҳа, олтин камар ва ханжар, олтин жомудхар (учи эгик ханжарлар) ва ўқдон бўлиб, устига зарбоф курпуш (ёпғич) ташланганди. Иккинчи хонани «Саодат уйи» дейилган. Бу уйда жойнамоз, китоблар, олтин суви юритилган қаламдон, чиройли жуздон (қоғоз солиш учун чармдан гул солиб ясалган махсус муқова), нозик расмлар солинган альбом ва хуснихатлар сақланар эди. Учинчи хонани «Мурод уйи» деб аталарди. Унда қимматбаҳо тошлар қадаб ясалган олтин сўри, хушбўй сандал солинган идиш қўйилган ва кўрпачалар ва унинг олдига зарбоф дастурхонлар ёзилган эди. Дастурхонга анвойи мевалар, хилма-хил ширинликлар қўйилган.

Тилсим тўйхонаси битган куни «барча мирзолар, бегимлар амирларга сочқи тайёрласинлар», деб буюрдилар. Буюрилган сочқиларни келтиришди. «Сочқиларни уч тўплам қилиб тўплансин», деган яна [бир] ҳукм бўлди. Уч хон ашрафий ва олти хон шоҳрухий тўпланди. «[Улардан] бир бўлаги давлат ҳиссаси бўлиб, мирзолар, амирлар: вазирлар ва аскар бошлиқларини мукофотланиши учун, яна бир хон ашрафий ва икки хон шоҳрухий саодат ҳиссаси деб аталди ва акобирлар, ашрафлар, уламо, солиҳлар, зоҳидлар, дарвешлар, шайхлар, фуқаро ва мискинларга аталди. Ва яна бир хон ашрафий ва икки хон шоҳрухий мурод ҳиссаси деб номланди ва у подшоҳнинг туҳфаси бўлди...»

Хумоюн Аграда бир йилга яқин туриб қолганида Динпаноҳ номли қалъа қурдирган. Ҳинд олими Р. П. Трипатхининг сўзларига қараганда, Хумоюн уни иниси Комрон ва Гужорат ҳокими Боҳодиршоҳдан ўзини ҳимоя қилиш учун қурдирган. Динпаноҳ қалъаси ҳақида Хондамирнинг «Хумоюннома» асарида батафсил маълумотлар келтирилган.

Ҳозиргача Гулбадан бегимнинг «Хумоюннома» асарининг иккита нашри амалга оширилган. Биринчиси унинг инглизча нашри, форсча матни билан кўшиб, 1902 йили инглиз шарқшуноси А. Бевериж томонидан амалга оширилган. Иккинчи нашри, ўзбекча таржимаси ва форсча матни билан, 1959 йили ватандошимиз Сабоҳат Азимжонованинг саъй-ҳаракати билан амалга оширилган.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Гулбадан бегимнинг ҳаёти ҳақида сўзланг.
- 2) Олиманинг «Ҳумоюннома» асари қайси масалалар ҳақида ҳикоя қилади?
- 3) Ҳумоюн подшоҳ даврида қурилган «Динпаноҳ» қалъаси ва «Тилсим қасри» ҳақида гапириб беринг.

Ў н т ў қ қ и з и н ч и д а р с :

ЖАЛОЛИДДИН АКБАРШОҲ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг набираси; йирик давлат арбоби, саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси. «Акбар, — деб ёзади таниқли, ҳинд тарихчиси Л. П. Шарма, — буюк салтанат соҳиби эди. У ўз салтанатини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш мақсадини очиқдан-очиқ ошкор қилар эди... Шунинг учун ҳам у бутун умри давомида фотиҳлик урушлари олиб бориб, ўзига қарашли ерларни муваффақият билан кенгайтира борди. Унинг салтанати ғарбда Кобулдан тортиб шарқда Бенгалиягача, шимолда эса Кашмирдан тортиб жанубда Виндягача чўзилган эди. У ўз фаолиятини Жанубий Ҳиндистонни фатҳ этишдан бошлаб, шу орада Шимоллий Ҳиндистонни тўла равишда эгаллади».

Жалолиддин Акбаршоҳ отаси Ҳумоюн афғон тескоричилари билан оғир уруш олиб бораётган пайтда, 1542 йилнинг 15 октябрида Амаркот ҳокими рожа Вирсалнинг хонадонида (Ҳумоюн чекиниш пайтида ҳомиладор хотини Ҳамида бегимни шу ерда қолдирган эди) таваллуд топди. Кейин, Эронга ўтиб кетаётиб, болани Қандаҳор ҳокими иниси Ҳиндол мирзо қўлида қолдиради. 1545 йили Ҳумоюн Ҳиндол ва Кобул ҳукмдори Комрон устидан ғалаба қозонгандан кейин, Акбаршоҳ беш ёшга етганда, ота-бола учрашадилар.

Хулоса қилиб айтганда Акбаршоҳнинг болалиги оғир кечди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Акбаршоҳнинг тарбиясида ва салтанат тахтига ўлтиришида доно вазир Байрамхоннинг хизмати бениҳоят катта бўлди. Жалолиддин Акбаршоҳ ана шу доно ва ишнинг кўзини билган одамнинг ёрдами билан 1556 йилнинг 14 феввалида Панжобдаги Калнавр шаҳарида тахтга ўтқазилди.

Жалолоддин Акбаршоҳнинг бутун умри жангу жадалларда ўтди.

Лекин унинг Ҳиндистон тарихига қилган катта хизматлари шунда бўлдики, у мамлакатни бирлаштирди, турли дин ва мазҳаблардаги кишиларнинг бошини қовуштиришга ҳаракат қилди, меҳнаткаш халқ аҳволини бир оз бўлса-да, енгиллаштиришга ҳаракат қилди. Акбаршоҳ мамлакатни обод қилди, илм-фан ва маданият равнақиға катта ҳисса қўшди.

Акбаршоҳ ҳокимиятни марказлаштиришга қарши чиққан маҳаллий ҳокимлар (масалан, Жонпур, Малва ҳокимлари)нинг исёнларини бостирди ва Бенгалиядаги фитналарни, балужлар ва афғонлар исёнини баргараф қилишга муваффақ бўлди. Шу йўл билан у қарийб 50 йил мобайнида Бобурийлар империясининг бирлиги ва яхлитлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Жалолоддин Акбар мамлакатда истиқомат қилиб турган турли тилларда сўзлашувчи ва ҳар хил дин ва мазҳабдаги кишиларни иттифоққа келтириш, меҳнаткаш халқнинг аҳволини яхшилаш йўлида хайрли ишларни амалга оширди, мамлакатда илм-фан ва маданият ривожига ҳомийлик қилди.

Акбарнинг Ҳиндистон халқларини бир-бири билан яқинлаштириш йўлида қилган катта иши ўзи кашф этган «дини илоҳий» бўлди. Бу дин таълимотига кўра, ўша замонларда Ҳиндистонда истиқомат қилиб турган халқлар: ҳиндлар, афғонлар, форслар қадимда бу ерларга келиб қолган туркийзабон халқларнинг, қайси дин ва мазҳабга мансублигидан қатъий назар, ҳақ-ҳуқуқ жиҳатдан тенг деб топилди. Акбаршоҳ ўтказган ислоҳотларнинг моҳияти шунда бўлдики, биринчидан, илгари ислом динини қабул қилмаган кишилар «жизя» (жон солиғи) деб аталувчи солиқ тўлашлари мажбур эди. Энди, Акбаршоҳнинг мазкур ислоҳотидан кейин, бу солиқ бекор қилинди. Иккинчидан, илгари олий давлат лавозимларига фақат мусулмонлар тайинланар эдилар. Акбаршоҳнинг ушбу ислоҳотидан кейин бу камситиш ҳам бекор қилинди. Масъул давлат лавозимларига марказда ҳам, вилоятларда ҳам, билими ва истеъдодига қараб тайинланадиган бўлди. Учинчидан, ҳар бир миллатга ўз дини ва мазҳаби билан яшаш ҳуқуқи берилди. Тўртинчидан, Ҳиндистонда истиқомат қилиб турган барча халқлар яратган асарлар

(«Махабхарата» ва б.қ.) форс тилига таржима қилинди. Ва яна кўп асарлар араб, туркий ва юнон тилларидан таржима қилиниб, Ҳиндистон халқларига тортиқ қилинди.

Акбаршоҳнинг амри билан пойтахтда махсус наққошхона ташкил этилиб, Ҳирот ва Мовароуннаҳр шаҳарларида ўтган атоқли наққошларнинг тасвирий санъат асарлари тўпланди. Хуросон ва Мовароуннаҳрдан келган наққошлар ўша асарлар асосида шогирдларни ўқитдилар. Тарихий маълумотларга қараганда бу устахонада 100 дан ортиқ рассомлар меҳнат қилган.

Ҳиндистонлик наққошлар бу ерда «Калила ва Димна», «Хамзанома», «Махабхарата», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си, Низомий Ганжавийнинг «Хамса»си, Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон»и, шунингдек «Бобурнома», «Темурнома» асарларини ажойиб нақшин асарлари билан безатдилар.

Акбаршоҳ даврида тарих илми бениҳоят ривожланди. Хусусан, бир қатор йирик ва зўр илмий қимматга эга бўлган асарлар яратилди.

Булардан бири «Табақоти Акбаршоҳий» деб аталиб, хожа Низомиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳаравий (1594 йили вафот этган) тарафидан 1593 йили ёзиб тамомланган. Муаллиф аввал Гужорат вилоятида, кейин Акбаршоҳнинг марказий ҳукуматида юксак давлат лавозимини эгаллаб турган.

Асарда Ҳиндистоннинг Ғазнавийлар даври (977—1186)дан то, Акбаршоҳ ҳокимиятининг 38-йилигача бўлган тарихини баён этади. Асарнинг сўнгги қисмида Акбаршоҳга тобеъ бўлган вилоят ва ерларнинг тафсилоти келтирилади. «Табақоти Акбаршоҳий»нинг кўлёма нусхаларидан бири Ўзбекистонда, Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти кўлёмалар хазинасида сақланмоқда (тартиб рақами 1535).

Жалолиддин Акбар замонида яратилган яна бир йирик тарихий асар «Акбарнома» («Тарихи Акбарий» ва «Тарихи Акбаршоҳий» номи билан машҳур)дир.

Асар марказий ҳукуматда олий мансабда (вазир) бўлиб хизмат қилган ва Акбаршоҳга энг яқин бўлган йирик олим ва давлат арбоби Абулфазл ибн Муборак Алломий тарафидан ёзилган. Муаллиф Де-

кан юришидан қайтаётганда 1602 йили йўлда ўлдирилган.

Асарда Акбаршоҳ тарихи баён этилади.

«Акбарнома» уч жилддан иборат бўлиб, унинг учинчи жилди «Ойини Акбарий» («Акбарнинг йўриқлари») деб аталади. Унда мамлакатнинг маъмурий тизими, олиқ-солиқлар, мамлакатнинг даромади ва буромади ҳақида ўта қимматли маълумотлар келтирилади. Асарнинг I—II жилдларида Бобур ва Ҳумоюн тарихи қисқача баён қилиниб, Акбаршоҳ тарихи 1601 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади.

«Акбарнома» расмий ҳужжатлар: подшоҳнинг фармонлари ва мансабдор кишиларнинг кундалик дафтари ва мактублар ва бошқа ҳужжатлар асосида ёзилган.

Асарнинг яхши қўлёзма нусхалари юқорида тилга олинган институтнинг қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда.

Акбаршоҳ замонида ёзилган асарлардан яна бири Абдулқодир Мулукшоҳ Бадауний (1615 йили вафот этган)нинг «Мунтахаб ут-таворих» («Сайланган тарихлар») асари бўлиб, унда Ҳиндистоннинг араблар истилосидан то 1595 йилгача бўлган тарихи баён этилган.

Акбаршоҳ давлат аппарати, олиқ-солиқлар тизмини ҳам маълум даражада ислоҳ қилди, жамиятдаги баъзибир ноҳақликларга чек қўйди.

Юқорида эсга солганимиздек, Акбаршоҳ юқори давлат лавозимларига тайинлашда диний ва миллий чекланишларга барҳам берди, марказий ҳукуматда ҳам, маҳаллий ҳокимият тизимида ҳам биринчи навбатда бўлғуси мансабдорнинг шахсий сифатлари, билими, иқтидори ва қобилияти эътиборга олинадиган бўлди. Масалан, Акбаршоҳ ҳукуматида олий лавозимларга тайинланган мусулмон Абулфазл Муборак, ҳиндлар: Бирбол, Тодар Мал, Жайпурлик Рожа Ман Сингх ана шундай кишилардан эдилар. Масалан, Тодар Мал молия вазири, Рожа Ман Сингх ҳарб ишларига бошчи эди.

Жалолоддин Акбар армияда ҳам қатор ислоҳотлар ўтказди. У қўшинларни қайтадан тузди, армия устидан назоратини кучайтирди, уни қайтадан қуроллантирди.

Акбаршоҳ деҳқонларга солиқ солиш тизимини ҳам такомиллаштирди, пул муомаласини тартибга солди, узунлик ва оғирлик ўлчовларини жорий қилди. Шунингдек қул савдосини, хусусан асирга тушиб қолган сипоҳийларни қулга айлантириб сотишни маън қилди, жисмоний заиф туғилган болаларни ўлдириш, балоғатга етмаганларнинг турмуш қуриши каби ёмон урф-одатларни бекор қилди.

Шунинг учун ҳам Жалолиддин Акбар тарихда улук подшоҳ номи билан қолди. Таниқли ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг сўзлари билан айтганда, «Акбарнинг бутун Ҳиндистонни ягона бир подшоҳ қўл остига бирлаштириш, уни умумий идора қилиш услуби, солиқлар тизимини такомиллаштириш, мансабга тайинлаш тартибининг такомиллашуви, ражпутлар хусусида олиб борган беғараз сиёсати, диний эътиқодларга бетарафлик билан қараши, турли табақа ва мазҳабдаги кишиларни яраштиришга интилиши, форс тилига давлат тили мақоми берилганига қарамай, бошқа барча тилларнинг эркин ривожланиши ва у тиллардаги адабиётнинг ривожланишига кўрсатган гамхўрлиги, тасвирий санъатдаги услубларнинг ўзаро уйғунлашуви натижа-сида алоҳида ҳиндча услубнинг яратилишига интилиши, турли халқлар маданиятининг уйғунлашишига эришуви — буларнинг ҳаммаси Акбаршоҳнинг умр бўйи бутун халқ ташвиши билан яшаганидан далолат беради».

Акбаршоҳнинг мамлакат шаҳарларини ободонлаштириш, янги шаҳарлар бунёд этишдаги хизмати ҳам каттадир. У пойтахт шаҳар Аградан 15 миль нарида Фатхпур-Секридек янги бир шаҳарни бунёд этди. Агра, Фатхпур-Секри каби шаҳарларда кўп ўқув масканларини бунёд этди. Аҳолининг болаларини ўқитиш учун етарли шароит яратди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Акбаршоҳнинг болалиги ҳақида сўзлаб беринг.
- 2) Акбаршоҳнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий жабҳаларда ўтказган ислохотлари ҳақида сўзлаб беринг.
- 3) Жалолиддин Акбар даврида ёзилган тарихий асарлар ҳақида гапириб беринг.

Й и г и р м а н ч и д а р с:

НУРИДДИН ЖАҲОНГИР

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир Акбаршоҳнинг тўнғич ўғли.

1569 йилнинг 30 августида Фатхпур-Секрида туғилган. Онаси Ражпут рожаси Удий Сингхнинг қизи эди. Отаси яхши ният билан ўғлига шу ерлик бообрў авлиё шайх Салим Чиштийнинг номини қўйган.

Шаҳзода Салим отасининг эркатойи эди. У ёшликдан яхши таълим олди. Унга саройда йирик ва тажрибали олимлар турли фанлардан таълим бердилар. У хусусан, Абдураҳим хони хонон таъсирида вояга етди.

Ҳинд тарихчиларининг сўзларига қараганда, 1601—1605 йилларда унинг отаси билан муросаси келишмай қолган. «Отаси ҳаётининг охириги йилларидаёқ, — деб ёзади Л. П. Шарма, — бесабр Салим отаси ўрнига тахтга ўлтириш иштиёқи билан ёнар эди. Акбаршоҳ ўғлининг бундай ниятда юрганидан воқиф бўлгач, унинг тарафидан бирон ножўя хатти-ҳаракат содир бўлмасин, деб ўйлаган бўлса керак, 1603 йили уни расмий равишда валиаҳд, яъни тож-тахт вориси деб эълон қилди».

Отаси вафотидан (1605 йил 17 октябр куни) кейин шаҳзода Салим «Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳи Ғози» номи билан Аграда салтанат тахтига ўтирди.

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир отасига ўхшаб Жанубий Ҳиндистондаги кичик-кичик мустақил давлатларни бўйсундириш йўлида урушлар олиб борди. 1613 йили Мевар вилояти, 1615 йили Сухар, 1616 йили Аҳмаднагар ва Ориссани бўйсундирди. 1620 йили Панжобнинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган мустақкам ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган Кангра қалъаси ҳам ўшанда бўйсундирилди.

Жаҳонгир отасига ўхшаб мамлакатнинг ички аҳволини барқарорлаштиришга, халқнинг турмушини яхшилашга, бозор муносабатларини тартибга солишга ҳаракат қилди. У, масалан, 1) деҳқонларга солинадиган закот солиғини бекор қилиш; 2) йўлларда савдо карвонларини ҳимоя қилиш; 3) солиқ ва жарималарни тўлай олмаганларнинг болаларини тортиб олишни бекор қилиш; 4) айбдор қилинганларнинг мол-мулкани

зўрлик билан тортиб олиш одатини бекор қилиш; 5) катта шаҳар ва қишлоқларда давлат ҳисобидан шифоналар қуриш ҳақида махсус дастур туздирди. Лекин, бу дастурларнинг кўпчилиги амалга ошмай қолди. Жаҳонгир ўтказган ислоҳотлардан энг муҳими пул ислоҳоти бўлди. Бунга кўра, пул олтин, кумуш ва жез (бронза)дан зарб қилинадиган бўлди. Олтиндан зарб қилинган тангалар — мухр, кумуш тангалар — рупия деб аталадиган бўлди. Жездан зарб этилган пуллар (чақалар) ҳам муомалага киритилди.

Лекин, Жаҳонгир подшоҳ ҳукмронлиги йилларида (1605—1627) Ҳиндистоннинг ғарбий тарафидаги бандаларни Португалиялик мустамлакачилар эгаллаб олдилар. Оқибатда мамлакатнинг денгиз орқали савдо қилиши қийинлаша борди. Мустамлакачилар ҳатто подшоҳнинг бу ерда турган кемаларига ҳам хужум уюштира бошладилар. Кўп ўтмай мамлакат ҳудудларида Англия ва Голландия кемалари ҳам пайдо бўлдилар. Мустамлакачилар аста-секин мамлакатнинг ички ҳудудларига ҳам кириб кела бошладилар. Улар Дакка, Патна, Агра ва бошқа шаҳарларда ўзларининг савдо факторияларини ташкил қилиб олдилар. Хуллас, Ҳиндистонни бу давлатларнинг мустамлакасига айлантириш подшоҳ Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир давридан бошланди.

Жаҳонгир подшоҳ ҳукмронлигининг охириги йилларида мамлакат бошига тушган яна бир оғир ташвиш шу бўлдики, 1622 йили Қандаҳорни Эрон шоҳи Аббос I (1587—1629) қўшинлари босиб олдилар.

Бу ҳам етмагандай, ўша йиллари ҳукмрон доирадагилар ўртасидаги келишмовчиликлар ва исёнлар кучайиб кетди. Исёнларнинг каттаси тахт вориси Шоҳ Жаҳон ва саркарда Маҳобатхон тарафидан уюштирилди.

Валиаҳд Шоҳ Жаҳон подшоҳнинг ақлли ва сеvimли хотини Нур Жаҳон ва унинг арзандаси шаҳзода Шаҳриёрнинг (подшоҳнинг тўртинчи ўғли) саройдаги нуфузи тобора ортиб бораётганини кўргандан кейин, 1620 йил бошларида подшоҳга итоат қилмай қўйди ва 1622 йили отасининг Қандаҳорни қамал қилиб турган Эрон аскарларига қарши бориш ҳақидаги буйруғини бажаришдан бош тортди ва қўл остидаги қўшинларини олиб, 1623 йили Аграга ху-

жум қилди. Подшоҳ унга қарши атоқли саркарда Маҳобатхон бошчилигида кўшин юборди. Тўғри, шоҳ кўшинлари Шоҳ Жаҳонни тор-мор келтирдилар, лекин Шоҳ Жаҳон кўзғолони давом этди ва Гужорат, Ориса ва Бенгалиягача ёйилди.

Тўғри, кўзғолон охир-оқибат муваффақиятсизликка учради. Шоҳ Жаҳон отасидан узр сўраб таслим бўлишдан бошқа илож тополмади. Лекин бу исён икки йил мобайнида мамлакатни таҳлика остида тутди.

Иккинчи исён (уни кўп тарихчилар давлат тўнтариши учун қилинган ҳаракат деб атадилар) Маҳобатхон исёни бўлди.

Маҳобатхон подшоҳнинг нуфузли ва яқин саркардаларидан эди. Шоҳ Жаҳон исёнини бостиргандан кейин унинг саройдаги обрў-эътибори янада ортди. Нур Жаҳон бегим бундан, айниқса, Маҳобатхон билан шаҳзода Парвез (подшоҳнинг учинчи ўғли)нинг яқинлашиб қолганидан чўчиб турган эди. Нима бўлганда ҳам Шаҳриёр билан Парвез тож-тахт даъвогарлари эдилар-да. Шунинг учун ҳам Нур Жаҳон бегим саройдаги яна бир нуфузли мансабдор шахс — Асафхон билан яқинлашди ва улар тил бириктириб, Маҳобатхоннинг Бенгалияга, шаҳзода Парвезни эса Бурхонпурга жўнатиб юборилишга подшоҳни кўндирдилар. Балки Маҳобатхон подшоҳнинг Кобул сафари пайтида (1626 й.) уни бартараф қилмоқчи бўлгандир? Шундай фараз ҳам йўқ эмас эди. Панжобдаги Беҳад дарёси бўйида шоҳ кўшини билан Маҳобатхоннинг ражпутлари ўртасида бўлган уруш ҳам шундай деб фараз қилишни кўрсатиб турарди. Лекин давлат тўнтаришигача бориб етмади. Шундай бўлса ҳам, Асафхоннинг бу хатти-ҳаракатлари подшоҳни ҳам, унинг атрофидагиларни ҳам бир қадар ташвишга солди.

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир даврида ҳам маориф, илм-фан ва маданият ривож топди. Унинг даврида Агра, Деҳли ва Лохурда мактаблар, мадраса ва ибодатхоналар қурилди, эскилари таъмирланди. Мадрасалардан бири Деҳлида қурилган мадраса бўлиб, эски, хароб бўлиб қолган «Дор ул-бақо» мадрасаси эди. Жаҳонгиршоҳ уни тиклади, таъмирлади.

Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир ёшлигидан ўзбек, форс тилларини яхши билган, шу тилларда ёзилган китобларни кўп

ўқиган, айниқса адабиёт ва тарихни яхши билган киши эди. Замондошларининг гувоҳлик беришларича, унинг мажлислари ҳамма вақт олимлар, шоирлар ва тасвирий санъат намоёндалари билан тўла бўлиб, у зиёли кишиларга ғамхўр эди. Масалан, унинг саройида икки йил (1626—1627) чамаси истиқомат қилган Самарқандлик тазкиранавис олим Мутрибий ўзининг «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий» деган асарида бу ҳақда ўта қимматли маълумотлар келтирган. Муҳими, Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳнинг ўзи ҳам олим киши эди. Унинг «Тарихи Жаҳонгирий» (бошқа номи «Тузуки Жаҳонгирий») асари Ҳиндистон тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади. «Тузуки Жаҳонгирий» ўзининг илмий қиммати билан «Бобурнома»дан кейинги иккинчи асар ҳисобланарди. Жаҳонгиршоҳ даврида яна бир неча тарихий асар яратилди. «Маосири Жаҳонгирий», «Иқболномаи Жаҳонгирий», «Зубдат ут-таворих» асарлари шулар жумласидандир.

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир Ҳиндистонда форс ва ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. У отаси Акбаршоҳ даврида ўтган саксондан ортиқ шоир ва фозил кишилар ҳақида маълумот тўплаган. Афтидан у бу ҳақда бир асар ёзиш ниятида бўлган. Бу муҳим материални подшоҳнинг илтимоси билан Мутрибий юқорида тилга олинган «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий» асарига илова қилган. Жаҳонгир Акбар асослаган миллий рассомчилик мактабини ҳам ривожлантирди. Мутрибийнинг гувоҳлик беришича, у Мовароуннаҳр ҳукмдорларининг кўпчилиги (Абдуллахон, Абдулмўминхон ва б.қ.)нинг суратларини чиздирган. Замондошларининг гувоҳлик беришича, Жаҳонгирнинг ўзи ҳам моҳир сураткаш бўлган. У айниқса безакли китоблар коллекциясини тўплаш ва суратлардан нусха кўпайтиришга алоҳида эътибор берган. Шунинг учун ҳам у Мовароуннаҳр ва Эрон шаҳарларига одам юбориб, қимматбаҳо (безакли) китобларни сотиб олдириб келарди.

Жаҳонгир подшоҳ кўп вақтини Лоҳур ва Кобулда ўтказар эди. Шу сабабдан у йўлларни таъмирлаш, янги кўприклар қуриш ишига катта аҳамият берди, Масалан, Деҳлидаги энг узун Баранпула кўпригини у қурдирган.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1) Ҳинд асилзодаларининг қизига уйланиш Бобурийларда қачон бошланган?

2) Жаҳонгирнинг ислоҳотчилик ҳаракати. У нималарни ўзгартиришга, нималарни жорий қилишга ҳаракат қилди?

3) Португалия, Англия ва Голландиянинг Ҳиндистондаги истилочилик ҳаракатининг бошланиши ҳақида сўзлаб беринг.

4) Жаҳонгиршоҳ даврида илм-фан ва маданият тараққиёти ҳақида сўзлаб беринг.

Йиғирма биринчи дарс:

ШОҲ ЖАҲОН

Шоҳ Жаҳоннинг ҳақиқий исми Хуррам бўлиб, Жаҳонгир подшоҳнинг учинчи ўғлидир. У 1592 йили Лоҳурда туғилган. 1622-23 йиллари отасига қарши исён кўтариб, мамлакатга кўп қийинчиликлар туғдирди. Лекин мақсадига етолмай, 1623 йили Бурхонпур ёнида Маҳобатхон бош бўлган подшоҳ қўшинларига таслим бўлади ва отасидан узр сўраб, ўғиллари Доро Шукуҳ билан Муҳиуддин Аврангзебни гаров (омонат) тариқасида пойтахтга жўнатишга мажбур бўлади. Жаҳонгир подшоҳ ўғлининг гуноҳидан ўтиб, уни Балагхатга ҳоким қилиб юборади.

Нуриддин Жаҳонгир 1627 йилнинг кузида, Кашмир сафари вақтида йўлда вафот этади. Шундан кейин Шоҳ Жаҳон 1628 йилнинг феврал ойида Аграни эгаллаб, тож-тахтни қўлга киритади.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган давр (1628—1658) ҳам асосан ўзаро урушлар ва тож-тахт учун кураш билан кечди. Бу урушлар бир томондан мамлакат худудини яхлит сақлаб қолишга ва кенгайтиришга қаратилган бўлса, иккинчи томондан Эрон ва Бухоро хонлиги билан Қандаҳор ва Балх учун курашда кечди. Ўғиллари билан тож-тахт учун бўлган кураш ҳам осон кечмади.

Шоҳ Жаҳоннинг маҳаллий ҳукмдорларнинг айирмачилик ҳаракатини синдириш, мамлакатнинг яхлитлигини ва салтанатнинг барқарорлигини сақлаб қолиш йўлида қилган биринчи ҳарбий юришлари 1628 йили

Банделхонд ҳоқими Вир Синг Банделага қарши қилган ҳарбий юриши бўлди. Бу яхши уюштирилган катта ҳарбий тadbир эди. Банделхонд воҳасига юриш чор тарафдан: Гвалёр тарафдан Маҳобатхон, хони хонон Малва томондан, Абдуллахон Феруз ўз қўшинлари билан яна бир томондан бошланди. Шоҳ Жаҳоннинг ўзи урушни кузатиш қулай бўлиши учун Гвалёрга келиб турди. Вир Синг билан кураш бир қадар енгил кечди. Унинг шериклари унга хиёнат қилиб, шоҳ қўшинлари тарафига ўтиб кетдилар. Натижада Банделхонд ҳоқими Шоҳ Жаҳонга таслим бўлишга мажбур бўлди.

1629 йили Шоҳ Жаҳон Декан устига хони жаҳон Лўдийга қарши қўшин юборди. Шоҳ қўшинлари хони жаҳонни уч тарафдан қуршаб олдилар ва Чимбал дарёси бўйида тор-мор келтирдилар. Хони жаҳон Давлатобод орқали Голкондага қочиб кетди, лекин барибир, охири тор-мор келтирилди.

Шоҳ Жаҳон 1629 йили Аҳмаднагар устига ўша хони жаҳон Лўдийга қарши Аъзамхон билан Абулҳасан бошчилигида катта қўшин юборди. Шоҳ Жаҳон ўша йили Давлатободни ҳам қўлга киритди. Аҳмаднагар 1633 йили Бобурийлар давлатига қўшиб олинди. У Аҳмаднагардан кейин Голкондани ҳам эгаллади.

Шоҳ Жаҳон 1636 йили ўғли Аврангзебни Декан вилоятига ҳоқим қилиб тайинлади.

Бундан 5 йил муқаддам, 1631 йили Шоҳ Жаҳон Бижопур устига Асафхон бошчилигида қўшин юборди. Лекин ёмғурли кунлар бошланиб қолиб, бу юришни амалга оширолмади.

Хулласи калом, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган йиллари Малва, Гонда, Паламон ва Кичик Тибет ўлкалари ҳам Бобурийлар давлатига бўйсундирилди.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган йиллари Ҳиндистоннинг Эрон ва Балх хонлиги билан муносабатлари ҳам текис кечмади.

Эрон билан Бобурийлар империяси 1623 йилдан бери Қандаҳорни ўз тасарруфига киритиб олиш учун кураш олиб борар эдилар. Ниҳоят, 1638 йили, Туркия-Эрон муносабатларининг оғирлашиб қолганидан фойдаланиб, Шоҳ Жаҳон Қандаҳорда яна ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олди. Лекин Эрон бу ҳарбий-стратегик жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган шаҳар ва вилоят-

ни қайтариб олиш учун курашни тўхтатмади. Лекин Эрон армиясининг уни бўйсундириш учун 1638-1639 йиллари олиб борган кураши муваффақиятсиз тамом бўлди. Фақат 1649 йилдагина Шоҳ Аббос II (1642—1666) Қандаҳор устидан яна ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олди ва 1709 йилгача бу шаҳар ва вилоят Эрон тасарруфида қолди.

XVII асрнинг ўрталарига келиб Бобурийлар империясининг Бухоро хонлиги билан бўлган муносабатлари ҳам кескинлашди. Надр Муҳаммадхон (1611—1642 йиллари Балх ва 1642—1645 йиллари Бухоро хони) билан унинг укалари ва ўғиллари ўртасида тож-тахт учун бошланган курашлар оқибатида Балх ҳам Ҳиндистон билан Эрон ўртасида талашга қолди. Шоҳ Аббос II ёрдам сўраб Эронга қочиб борган Надр Муҳаммадхонга бошпана берди ва унга ёрдам кўлини чўзди. Балх билан Бухорони ота мулк деб ҳисоблаб келган Бобурийлар эса бу қулай фурсатдан фойдаланиб, бу мамлакатларда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ниятида юрган эдилар. Айни шу пайтда Надр Муҳаммадхон ёрдам сўраб келиб қолди. Шоҳ Жаҳон 1641 йили Балх устига саркарда Али Мардонхон билан ўғли Мурод Бахш бошчилигида катта қўшин юборди. Ўшанда Шоҳ Жаҳон юборган қўшин осонлик билан Балх, Бадахшон ва Қундузни эгаллади. Лекин бу юриш, барибир, Шоҳ Жаҳонга кутган натижани бермади. Эрон шоҳи яна хузурига қочиб келган Надр Муҳаммадхонни қўллаб-қўлтиқлади. Унга қуролли ёрдам кўрсатишни ваъда қилди.

Иккинчи томондан Бухоро хони Абдулазизхон (1645—1680) Балхни қайтариб олиш учун астойдил кураш бошлади ва 1645 йили Балхни қамал остига олди. Шаҳарда қаҳатчилик ва очарчилик бошланди. Аштархонийларнинг тазйиқи ва шаҳарда бошланган нотинчликларга чидолмаган Мурод Бахш Балхни ташлаб Ҳиндистонга кетиб қолди. Унинг ўрнига Балхга тайинланган Аврангзеб ҳам аҳволни тузатолмади ва 1648 йили шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлди.

Шоҳ Жаҳон мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳволини яхшилаш борасида айрим ислоҳотлар ўтказишга ҳаракат қилди: солиқлар миқдорини камайтирди, бўшаб қолган ерларни деҳқонларга бўлиб бериб,

уларга пул қарз берди, пойтахтни Аградан Деҳли шаҳарига кўчиртирди (1639 йили). Лекин бу билан тобора инқироз сари бораётган салтанат аҳволини яхшилаш олмади.

1657 йилнинг кузида Шоҳ Жаҳон оғир бетоб бўлиб ётиб қолди. Унинг ўғиллари Доро Шукӯҳ (Панжоб, Оллоҳобод ва Мултон ҳокими), Шоҳ Шужоъ (Бангола ҳокими), Аврангзеб (Декан ҳокими) ва Мурод Бахш (Гужарат ҳокими) ўртасида тожу тахт учун муросасиз кураш бошланди. Бу курашда ҳарбий юришларда чиниққан, ўткир сиёсатдон Аврангзеб ғалаба қилди ва 1658 йили Деҳлида салтанат тахтига ўтқазилди. У ўзига рақиб бўлган шоҳзодаларнинг баъзиларини Гвалёр қалъасига, отаси Шоҳ Жаҳонни эса Аградаги Шоҳ Бурж саройига қамаб қўйди. Шоҳ Жаҳон саккиз йил тутқинликдан кейин 1666 йили вафот этди.

Шоҳ Жаҳон кенг маълумотли, яхши тарбия кўрган ҳукмдор эди; олимлар ва фозил кишиларга ғамхўр эди. «У, — деб ёзади ҳинд тарихчиси Л. П. Шарма, — улкан санъат иштиёқманди ҳам эди. Ўзи жуда яхши ҳофиз бўлганидан, мусиқа, тасвирий санъат ва меъморчиликни дилдан севарди». Шоҳ Жаҳон даврида илм-фан, хусусан тарих, тилшунослик, адабиёт, математика, астрология кенг тараққий этди. Шоҳ Жаҳон даврида ёзилган тарихий асарлар орасида Абулҳамид Лоҳурийнинг (1654 йили вафот этган) «Подшоҳнома» (бошқа номи «Шоҳжаҳоннома») асари алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур асарда подшоҳнинг ҳаёти, фаолияти ва унинг замонида мамлакатда бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Шоҳ Жаҳон мамлакатда жуда кўп юксак ва ҳашаматли бинолар қурдирди. Улар орасида Деҳлида бунёд этилган Қизил қалъа ва Жомеъ масжид, Агра қалъасида қурилган Моти масжиди, Девони аълам, Девони хос, Аградаги машҳур Тож маҳал мақбараси, Лоҳур қалъасидаги Девони аълам, Муаззамхон буржи, Шим маҳал ва хобгоҳлар алоҳида ўрин тутади ва ўзининг улуғворлиги ва нақшиндорлиги билан ажралиб турадилар.

Шоҳ Жаҳон ҳашаматли бинолар ва чорбоғлардан ташқари, катта наҳрлар ҳам қаздириб, эл-юрт учун сув олиб келди. Кобул, Ажмор ва Кашмирда бунёд этилган боғлар, Лоҳурдаги узунлиги 98 мил келадиган Рави канали шулар жумласидандир.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1) Шоҳ Жаҳоннинг империя ҳудудларини кенгайтириш ва марказий ҳукуматни мустақкамлаш борасида қилган ишлари ҳақида сўзлаб беринг;

2) Шоҳ Жаҳон даврида Бобурийлар империяси билан Эрон ва Балх хонлиги ўртасидаги муносабат қандай кечган?

3) Шоҳ Жаҳоннинг бунёдкорлик фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.

Й и г и р м а и к к и н ч и д а р с :

АТОҚЛИ ОЛИМА, ШОИРА ЗЕБУНИСО

Етуқ олима, забардаст лирик шоира, маърифатли инсон сифатида шуҳрат қозонган Зебунисо бегим Бобурийлар сулоласидан чиққан подшоҳ Муҳиуддин Аврангзеб Оламгирнинг қизидир. У 1639 йили Деҳлида туғилган. Зебунисо подшоҳ болалари каби саройда тарбияланди ва замонасининг атоқли олимлари ва шоирларидан сабоқ олди. Зебунисо бегим араб, форс тилларини яхши ўрганди, хаттотлик илмини эгаллади; илоҳият, тафсир, фикҳ, фалсафа, мусиқа ва тарих илmlарини пухта эгаллади. Муҳими у олимларга, шоирларга ва аҳли санъатга ҳомий бўлди, ёш истеъдод эгаларини тарбия қилди.

Зебунисо бегимнинг ҳаёти мураккаб ва зиддиятли бир даврда, яъни тож-тахт деб ака-укалар бир-бирини аямай маҳв қилган, бола отага қарши қўл кўтарган оғир бир даврда кечди. Масалан, отаси Аврангзеб шу тож-тахтни таллашиб, оғаси Доро Шукӯҳни, инилари Мурод Бахш билан Шоҳ Шужоъни маҳв этди; қартайиб қолгани ва хасталигига қарамай, отасини бандга олди. У ҳатто қизи Зебунисони ҳам аямади, Деҳлидаги Силимгарҳ қалъасида тутқинликда сақлади.

Шунга қарамай, Зебунисо бегим ижоддан қолмади ва ўзидан бой илмий ва адабий мерос қолдирди. Зебунисо бегим тафсир илмига оид «Зеб ут-тафосир» («Тафсирлар безаги»), илоҳият илмидан баҳс юритувчи «Зеб ан-нашоат» («Шодликлар безаги») ва тасаввуфга оид «Мунис ул-арвоҳ» («Арвоҳларнинг содиқ дўсти») асарларини ёзди. Ҳиндистон фақиҳлари учун фикҳ (мусулмон қонуншунослиги)дан асосий кўлланма бўлиб хизмат қилган «Ғатавойи Оламгирий» («Олам-

гирийнинг шариат қонунлари мажмуаси») номли катта бир асарни яратилишида саъй-ҳаракат кўрсатди.

Зебунисо бегим классик адабиётимизда ҳам ўчмас из қолдирди. У шеърятда Амир Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий ва улуғ бобоси Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърятини анъаналарининг давомчиси сифатида майдонга тушди. Унинг шеърларида ҳаёт ва ур-йиқитлардан ўкинч ва шикоят туйғуси кенг намоён бўлади. Унинг аламли нигоҳи олдида бутун жаҳон мотам тўнини кийиб, қадди ғаму ғусса юкини кўтаролмай қолган бир ҳолда намоён бўлади.

Баски қўйдим мен фалакнинг елкасига ғам юким,
Кийди мотам тўнини-ю, бўлди қадди ҳам дутор, —

деб ачинади шоира.

Шоира инсон ўз орзу-ҳавасларини, ризқ-рўзини жаннатдан эмас, балки реал ҳаётдан ахтариши керак, деб уқдиради. У ёзади:

Каъбага бормоқ, на ҳожатдур, агар дил овласанг,
Беҳуда йўллар кезар бу халқу жой бу ердадур.

Риёкор ва алдамчи кишилар битмас-туганмас бойлик ва жаннатни ваъда қилсалар ҳам уларнинг қуруқ ваъдаларига учма, ўз ақлинг билан иш тут, дейди шоира. У одамларга: «Берса ҳам жаннатни алданма кишилар сўзига» деб маслаҳат беради.

Шоира гарчи подшоҳ қизи бўлса-да, фақирлик йўлини ихтиёр қилиб кун кечиради. У ёзади:

Шоҳ қизи бўлсам-да қилдим фақир йўлини ихтиёр,
Бас менга бу зебу зийнатким, отим Зебунисо.

Зебунисо бегим ўзидан бой адабий мерос қолдирди. Ундан 8000 мисрани ўз ичига олган бир шеърый девон, етти қасида, беш таржиъбанд ва бир мухаммас қолган. Девони шоиранинг ўз тахаллуси (махфий) номи билан Кобул (Афғонистон)да чоп этилган. Шеърлари тўплам бўлиб, «Мажмуъайи шерҳо» номи билан 1958 йили Душанбе (Тожикистон)да нашр этилган.

Зебунисо лирик шоира бўлган. Шу сабабдан унинг кўп шеърлари халқ оғзида кўшиқ бўлиб кетган. Қуйида шулардан иккитасини (таржимон М. Муъинзода) мисол тариқасида келтирамиз.

Бу ердадур

Зулфи ҳалқа-ҳалқа, у кўзи қаро бу ердадур,
Боқиши шафқатли-ю, нозик адо бу ердадур.
Киприги ҳанжар, карашма тифу кўз ташлаш яшин,
Гар шаҳид бўлмоқчи эрсанг, карбало бу ердадур.
Берса ҳам жаннатни алданма кишилар сўзига,
Бир қалам майхонадан жилмаки жой бу ердадур;
Каъбага бормоқ на ҳожатдур, агар дил овласанг,
Беҳуда йўллар кезар бу халқу, жой бу ердадур
Ҳуснига бошдин-оёқ боққанда ҳар бир нуктадон,
Дилни тортиб ҳар карашма дерки, жой бу ердадур.
Изладим бир-бир жаҳонда ҳарнеча бўлса китоб,
Кўрдиму хаттингни дедим муддао бу ердадур.
Истасанг ҳуснинг закотини берарга мустаҳиқ,
Келки, бу Зебунисо янглиғ гадо бу ердадур.

Лайли зотидин эсам-да...

Лайли зотидин эсамда, дилда Мажнунча ҳаво,
Тоғу тош кезгум келур, лекин йўлим тўсгай ҳаво.
Мендин ўрганди-ю бўлди гулга булбул ҳамнишин,
Менгадур парвона ҳам шогирду ишқимдур расо.
Зоҳиримдур розаранг, аммо ниҳоним қон эрур,
Ўз ичида сақлагандек қип-қизил рангин хино,
Баски қўйдим мен фалакнинг елкасига ғам юкин.
Кийди мотам тўнини-ю бўлди фақр йўлин ихтиёр,
Бас манга бу зебу зийнатким отим Зебунисо.

Кўп улуғ зотлар сингари Зебунисо бегим ҳам тоқ
ўтди. У ҳижрий 1113 (милодий 1702 йили) 63 ёшида
дунёдан кўз юмди. Уни Деҳлидаги Зарзарий мазорига
Низомиддин Авлиё ва Амир Хусрав Деҳлавий ёнига
дафн этдилар.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Шоира Зебунисо яшаган давр ҳақида сўзлаб беринг.
- 2) Олима ва шоира Зебунисонинг илмий ва адабий фаолияти ҳақида гапириб беринг.
- 3) Шоиранинг «Инжост» («Бу ердадур») ғазалини айтиб беринг.
- 4) «Лайли зотидан эсам-да...» ғазалида қандай фикрлар олдинга сурилган?
- 5) Шоиранинг девони ва «Шеърлар тўплами» қачон ва қаерда чоп этилган?

Йигирма учинчи дарс:

БАҲОДИРШОҲ ИККИНЧИ

Баҳодиршоҳ II Ҳиндистоннинг Бобурийлар сулоласидан чиққан энг сўнгги подшоси. У табиатан кўрқоқ, журъатсиз одам эди. 1776 йили Деҳлида туғилган. Отаси Акбар II вафотидан кейин тахтга ўтқазилади ва 1837—1858 йиллари номигагина подшоҳ ҳисобланиб тирикчилик ўтказган. Аслида инглиз мустамлакачилари қўлида асирликда кун кечирди. Инглиз маъмурияти ажратган нафақа билан кун кечирди ва уларнинг хоҳиш-иродаси билан иш олиб борди.

Ҳиндистоннинг бундай аянчли аҳволга тушиб қолишига қуйидагилар сабаб бўлди:

Биринчиси, Аврангзеб Оламгирнинг вафотидан (1707 й.) кейин унинг ўғиллари ўртасида тож-тахт учун кураш кучайиб кетди. Бундан фойдаланган маҳаллий ҳукмдорлар, айниқса пойтахтдан узоқда жойлашган вилоятларнинг ҳокимлари ўзларини мустақил деб эълон қилдилар.

Иккинчиси, солиқларнинг ортиб кетиши, сипоҳийлар ва мансабдорларнинг бебошлиги, тинимсиз давом этган урушлар оддий халқнинг, хусусан деҳқонларнинг норозилигини кучайтирди. Мамлакат исён ва ғалаёнлар исканжасида қолди.

Учинчиси, XVI асрдан Ҳиндистон хорижий давлатлар, хусусан Европа мустамлакачилари (Португалия, Голландия, Англия)нинг босқинига учради. 1739 йили Ҳиндистонга Эрон шоҳи Нодиршоҳ бостириб кирди ва мамлакат шимолидаги ерларни, шунингдек Деҳли шаҳарини беармон талон-тарож қилди. Кўп ўтмай мамлакатга Афғонистон подшоси Аҳмадшоҳ бостириб кирди. Афғонларнинг босқини 1750—1758 йиллар ичида давом этди ва Аҳмадшоҳ Панжоб, Кашмир ва Синд вилоятларини босиб олди. XVII аср бошидан Ҳиндистонга Голландия, Англия ва Франция мустамлакачиларининг хуружи кучайди ва улар бу мамлакатга суқилиб кириб олдилар ва турли йўллар билан уни дастлаб иқтисодий, сўнгра сиёсий жиҳатдан ўзларига бўйсундириб олдилар.

Европалик мустамлакачилар орасида айниқса инглизларнинг мамлакат ва унга ўтказган таъсири кучли бўлди. Улар мамлакат ҳудудида дастлаб оддий бир савдогар сифатида пайдо бўлдилар ва денгиз

соҳилларидаги бандар ва шаҳарларда омборлар, турар жойлар куриб олдилар; савдо факторияларини туздилар. Кейинчалик қурол-аслаҳа омборлари куриб, қурол захирасини пайдо қилиб олдилар. XVII асрга келиб қатор имтиёзларни, масалан танга пул зарб қилиш, ҳарбий-дала судларини ташкил этиш, ўзларининг Ҳинд океанидаги ҳарбий кучларидан истаганча фойдаланиш ва ниҳоят, уруш олиб бориш ва сулҳ тузиш каби имтиёзларни қўлга киритиб олдилар. XVIII асрдан бошлаб эса Ҳиндистоннинг ҳақиқий хўжайини бўлиб олдилар.

Баҳодиршоҳнинг подшоҳлиги мана шундай оғир пайтларга тўғри келди. Унинг даврида мамлакатнинг на иқтисодий, на сиёсий ва на ижтимоий мустақиллиги қолмаган эди. Мамлакатнинг инон-ихтиёри инглиз мустамлакачиларининг қўлига ўтиб кетган эди.

Тўртинчиси, эл-юрт тепасида Бобур, Акбар, Жаҳонгир ва Аврангзебдек ишнинг кўзини билган, сиёсатдон ва мард ҳукмдорнинг йўқлиги, мамлакатнинг тақдири Баҳодиршоҳдек қўрқоқ ва журъатсиз кишининг қўлига қараб қолишидир. У ҳатто мамлакатда инглиз босқинчилигига қарши етилган қулай вазиятдан ҳам фойдалана билмади.

Маълумки, 1857—1858 йиллари бутун Ҳиндистон халқи инглиз мустамлакачилари зулмига қарши кўзғолон кўтарди. Бу кўзғолон тарихда сипоҳийлар кўзғолони, ёки Ҳиндистон халқ кўзғолони номи билан машҳурдир. Кўзғолон 1857 йил 10 май куни Панжоб билан Бангола вилоятлари оралиғида жойлашган Мирут шаҳарида инглизлар хизматида бўлган ҳинд сипоҳийлари тарафидан бошланди. Сипоҳийларнинг учта полки ўшанда пойтахт Деҳли сари йўл олдилар. Йўл-йўлакай уларга жуда кўп халқ қўшилди. Ўшанда сипоҳийлар Деҳлини эгалладилар ва Баҳодиршоҳ II ни Бобурийлар салтанатининг ягона ҳукмдори деб эълон қилдилар. Кўзғолончилар ўшанда Баҳодиршоҳ II номидан бутун Ҳиндистон халқига мурожаатнома қабул қилдилар ва келгиндиларга жиҳод эълон қилдилар. Кўзғолон тез орада бутун мамлакатга ёйилди ва икки ҳафта ичида Куанпур, Лакхнав ва Шимолий Ҳиндистоннинг бошқа шаҳарлари кўзғолончилар қўлига ўтди. Шу фурсат ичида, Деҳли атрофига Ҳиндистоннинг кўп ўлкаларидан одамлар келиб, кўзғолончилар сафига қўшилдилар. Лекин кўзғолон уюшқоқ ва ҳақиқий раҳбарга эга

бўлмади. Қўзғолон раҳбарлари (Бахтхон ва б.қ.) бошда ногўгри йўл тутдилар. Улар 1) ҳужумкорлик эмас, балки мудофаа йўлини ихтиёр қилдилар; 2) қўзғолон раҳбарлари ўртасида бирдамлик бўлмади; 3) Баҳодиршоҳ II унинг байроғи остига тўпланган халққа бошчилик қилмади. У Қизил қалъадан бир қадам ҳам нарига чиқмади. Воқеалар нима билан тугагини кутиб ўлтирди.

Инглиз мустамлакачилари бундан усталик билан фойдаландилар. Улар Панжоб билан Бангола вилоятларини ўз қўлларида сақлаб қола билдилар ва шу ерда кўмакчи ҳарбий куч йиғиб олишга муваффақ бўлдилар. Ундан ташқари, Бомбай билан Мадрасда турган сипоҳий қўшинларини ўз назоратида сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар. Шу қўшинлар ёрдами билан Декан ва унинг атрофида бошланган қўзғолонларни бостирдилар ва Калкуттага катта қўшин тўплаб, 1857 йил май ойининг охирида Деҳли устига юриш бошладилар. Ўша йилнинг 16 июлида Куанпурни, 19 сентябрда, тўрт ойлик қамал жанглиридан кейин, Деҳлини ишғол қилдилар.

Шу тариқа қўзғолон бостирилди. Баҳодиршоҳ раҳм-шафқат тилаб инглиз қўмондонлигига таслим бўлди. Мустамлакачилар сипоҳийлар ва уларга қўшилган кишилардан аёвсиз ўч олдилар.

Лекин, Деҳлининг олинishi ва Баҳодиршоҳ II нинг таслим бўлиши билан қўзғолон барҳам топмади. У мамлакатнинг жуда кўп ерларида «Партизан уруши» тарзида давом этди. Калпи шаҳарида Тантча топи, Жхансида Лакшми бай бошчилигида давом этган қўзғолонлар инглиз мустамлакачиларига катта талофат етказди.

Сипоҳийлар қўзғолони Ҳиндистон халқлари тарихида катта ўрин тутади. У инглиз мустамлакачиларининг бу улуғ мамлакат устидан ҳукмронлиги абадий эмаслиги ва бу улуғ халқ ва мамлакатнинг ўз озодлиги ва мустақиллиги кунлари яқинлигини намойиш қилди.

Охири қартайиб 82 ёшга кириб қолган Баҳодиршоҳ II асир олиниб суд қилинди ва Рангун (Бирма)га бадарға қилинди. 1862 йили у ўша ерда вафот этди. Баҳодиршоҳ II нинг асир олинган ўғиллари: Мўғул мирзо билан Хизр Султон мирзо ва набираси Абубакр мирзолар Деҳлига олиб келинаётганларида йўлда инглиз қўшинларининг қўмондони Ходсоннинг буйруғи билан отиб ўлдирилдилар.

Шундай қилиб Баҳодиршоҳ II билан Ҳиндистонни 332 йил идора қилган Бобурийлар сулоласи барҳам топди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Баҳодиршоҳ II қандай шахс эди? Унинг фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.
- 2) Сипоҳийлар қўзғолони ҳақида гапириб беринг.
- 3) 1857—1858 йиллари Ҳиндистонда бўлиб ўтган халқ қўзғолонининг кучсиз томонлари нимада бўлган?
- 4) Сипоҳийлар қўзғолонининг аҳамиятини айтиб беринг.

Ҳ қ и с м.

Дунё таниган Темур

Й и г и р м а т ў р т и н ч и д а р с:

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР БИЛАН ЎЗИШМАЛАРДАН

Маълумки, ўз даврида Амир Темур давлатини, юрти- миз ва халқимизни бутун дунё таниган ва тан олган. Бунга кўпгина хорижий мамлакатлар: Венеция, Испания, Франция, Англия, Туркия, Хитой ва бошқа мамла- катларнинг кутубхоналарида, музей ва архивларида сақ- ланиб қолган ёзишмалар (мактублар) гувоҳлик беради.

Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси бу ёзиш- малар, шунингдек хорижий мамлакатларда XV асрдан буён Амир Темур ва Темурийлар ҳақида чоп этилган китобларнинг фото ва ксерокопияларини йиғиш ва ўрганишни, муҳимларини ўзбек тилига таржима қилиб чоп этишни ўз олдига мақсад қилиб олган.

Куйида ана шу мактублардан парчалар келтирамыз.

Амир Темурнинг ҳижрий 805 йил муҳаррам ойи- нинг биринчи куни (1402 йил 1 август куни) Франция қироли Шарл VI (1368—1422) га йўллаган мактубида хусусан бундай дейилган: «**Амири кабир Амир Темур кўрагоннинг Франция қиролига йўллаган мактуби.** Юз минг бор салом. Орзумандлигимизни қабул этгайлар. Дунё қадар катта орзулар билан тўлган ул улуғ амирга дуойи саломлар етишсинким, [элчиси] биз тарафга унинг шоҳона мактубларини еткурди ва улуғ амирнинг

азамат ва шавкати, буюк ном соҳиби эканлигини арзимизга етказди. Бу билан шоду хуррамлигимизни ҳосил қилди.

Бу ужурда улуғ амирдин илтимос шулки, доимо шоҳона мактублар юбориш билан сиҳату саломатликларини бизга маълум қилиб турсалар, токи кўнглимизда тасалли ҳосил бўлсин. Ва савдогарларингизни биз тарафларга юбориб турсангиз. Бу ерларда уларга [зарур] иззат-ҳурмат кўргизилгай. Бизнинг савдогарларимиз ҳам ул тарафларга бориб тургайларким, улар ҳам [сизнинг] мамлакатингизда иззат қилингайлар. Бирон зот уларга зўравонлик қилиб ранжитмасин. Чунки жаҳон тижорат аҳли бирлан ободдур...»

Шарл VI нинг 1403 йил 15 июнда Амир Темурга қайтарган жавоб мактубида ўқиймиз: «Франклар подшоши Шарл. Тангри таолонинг инояти билан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлгай! Подшоҳ ва ҳукмдорлар, гарчи тиллари ва дину эътиқодлари бошқа-бошқа бўлган тақдирда ҳам, ўз ихтиёрлари бир-бирларига ҳурмат-эҳтиром ва дўстлик риштаси билан боғланишлари лозим. Чунки бу уларнинг табааларига тинчлик ва хотиржамлик келтиради. Шу боис шавкатли ва музаффар подшоҳ билсинларким, қачонки шарқ мамлакатларининг архиепископи роҳиб Иоанн орқали юборилган, Сизнинг, жаноби олийлари, бизга сиҳат-саломатлик тилаб, давлатимиз ва подшоҳликга оид ишлар билан қизиқиб ҳамда яратганнинг инояти билан Боязид Йилдирым устидан қозонган ғалабангиз ҳақидаги маълумотни ўз ичига олган мактубингиз катта қувонч ва ҳузур бағишлади. Биз яна ҳам хурсанд ва мамнун бўлдикки, савдогарларимиз ва умуман барча христианларнинг Сизнинг мамлакатингизга бориб савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиши ва табааларингиз билан бошқа хусусда келишишлари, умуман, бемалол Сизга қарашли мамлакатларга бориб савдо-сотик билан машғул бўлишлари жаноби олийларига маъқул бўлибдур. Бунинг учун Сизга чексиз миннатдорчилик ва ташаккур изҳор қиламиз. Шу билан бирга, Сизнинг савдогарларингиз чўчимай бизнинг мамлакатимизга келиб савдо-сотик билан машғул бўлишлари мумкин. Қолган гапларни, Худо хоҳласа, номи юқорида зикр этилган архиепископнинг оғзидан эшитгайсиз. Жаноби олийлари бу хусусда ҳам, бўлажак топшириқларда ҳам унга ишонсинлар, чунки у ишончли ва синалган

одам... Ва ниҳоят, биз Сиз жаноби олийларига кўп христианларга кўрсатган хайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эканлигимизни маълум қиламиз. Биз мамлакатимизга келган одамларингизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва уларга бизнинг табааларимиз билан тенг ва имкониятига қараб ортиқроқ ҳуқуқ беришга тайёрмиз. **Париж шаҳрида 1403 исовий йил июн ойининг 15 куни битилди».**

Англия қироли Генрих IV (1399—1413 й.) нинг Амир Темур номига йўллаган мана бу мактуби ҳам диққатга сазовордир: «Худонинг инояти билан Англия ва Франция мамлакатлари қироли ҳамда Ирландия ҳукмдори ҳисобланмиш Генрих IVдан Тангрининг суюкли бандаси, қадрли дўстимиз, шавкатли ва улуғ ҳукмдор Темурбейга кўпдан-кўп саломлар бўлсин ва ҳаммамизнинг пушти паноҳимиз бўлмиш Оллоҳ унга тинчлик [ва хотиржамлик] ато қилсин!

Улуғ ҳукмдор биродаримиз, Худонинг бандаси, Исо пайғамбарнинг Шарқдаги ноиби Архиепископ [Иоанн] орқали юборган мактубингиз мазмуни билан танишгандан кейин ҳамда Сизнинг ишончингизга сазовор бўлган ул Архиепископнинг ўз оғзидан эшитган сўзларни тинглагач, Сизнинг бизга билдирган дўстлигингизга шак-шубҳамиз қолмади, ваҳоланки ҳали биз Сизнинг бу марҳаматингизга муносиб, арзигулик ишлар қилганимизча йўқ. Айни пайтда Сиз ҳазратнинг эсон-омонлигингизни ҳам ўша архиепископдан эшитиб беҳад шод бўлдик. Шу билан бирга Сизнинг шавкатли ўғлингиз [Мироншоҳ мирзо] юклаган топшириқлар билан Францияга етиб келган Архиепископнинг оғзидан эшитганимиз, икки томонлама сулҳ ва ҳамкорлик ўрнатиш хусусидаги гаплар бизни беҳад хурсанд қилди. Сиз олий ҳукмдор ҳузурига қайтиб борувчи Доминиканлар орденига мансуб бўлган ул роҳиб Францис Шодер орқали Сизга ўзаро алоқаларимиз доирасини борган сари кенгайтириш, мамлакатларимиз савдогарларининг бир-бирлари билан, қадимда ота-боболаримиз даврида бўлганидек, борди-келдини тикламоқ ва бунга [зарур] шарт-шароит яратмоқчи эканлигимизни билдирмоқчимиз. Бу сўзларни Улуғ ҳукмдор, Сизга бўлган дўстлигимиз белгиси тариқасида айтмоқдамиз... Илтифот билан сўрардикки, бундан буён бизнинг савдогарларимиз Сизнинг юртингизга хавф-хатарсиз, эмин-эркин, омон боришлари учун шароит яратиб бергайсиз.

Юқоридаги мактубингиз мазмунидан Сиз ҳазратнинг яқинда Туркия ерлари устига бориб, Тангри таолонинг ёрдами билан тезда жангга кириб Бизнинг ва Сизнинг душманамиз Боязид [Йилдирим] ҳамда унинг қудратли давлатини тор-мор келтирганингизни эшитдик. Бу хабар қалбимизни қувонтирди ва Бизга катта шоду хуррамлик бағишлади.

Тасаннолар бўлсинки, унинг (Тангри таолонинг) иродаси билан подшолар ҳукм юритадилар, ғолиблар номи шон-шарафга бурканади, қиролликлар сарҳади кенгаяди. Зафарларингизни ғойибдан ато этган Парвардигорнинг муборак номини ҳамиша ёдда тутайлик.

Дарҳақиқат, улуғ ҳукмдор, маълумингиз бўлғайким, Сизга бўлган ҳурматимиз ва эътиқодимиз ҳаққи, Сиз жўнатган Архиепископни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олдик. Унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатибгина қолмасдан, балки дўстона муносабатда ҳам бўлдик. Сиздан ҳам илтимосимиз шулки, ул зот ҳузурингизга қайтиб борганида уни диққат билан тинглайсиз, қироллигимизнинг аҳволи ва қилаётган ишларимизни Сизга сўзлаб берур. Биз унга ўз хоҳиш ва истакларимизни батафсил сўзлаб бердик. Бизнинг номимиздан Сизга етказажак барча хабарларга ишонинг.

Улуғ ҳукмдор! Худонинг ёрлақаган бандаси...»

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

- 1) Ҳазрат соҳибқироннинг Англия ва Франция ҳукмдорларига йўллаган мактубларида қандай масалалар кўтарилган?
- 2) Архиепископ Иоанн ким?
- 3) Доминикан ордени ҳақида сўзлаб беринг.

Э с л а т м а: Кейинги икки мактуб: Франция қироли Шарл VI ва Англия қироли Генрих IV нинг мактублари М. Холбековнинг «Амир Темурнинг Европа қироллари билан ёзишмалари» китобидан (Самарқанд, 1996 й.) олинди.

Йигирма бешинчи дарс:

АМИР ТЕМУР ТАНБЕҲЛАРИ

Амир Темур табиатан ақл-идрокли, кенг феълли, мулоҳазали одам бўлган. Авлоди — болалари, набиралари ва, ниҳоят, бизлар учун ёзиб қолдирган Тузуқлари, бошқа моддий ва маънавий мероси ва қуйидаги танбеҳлари бунга мисолдир.

Биз унинг айтиб кетган танбеҳларини ўша замонларда ёзилган тарихий китоблар; хусусан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини ўқиб ўрганиш жараёнида, ўша мўътабар китоблардан кўп учратган ва баҳоли имкон ёзиб олган эдик. Шулардан айримларини қуйида келтирамиз. Лекин, уларни келтиришдан аввал «танбеҳ» сўзининг маъно ва мазмунини аниқлаб олайлик. «Танбеҳ» сўзи асли арабча бўлиб, «огоҳлантириш», «насиҳат», «амр-фармон» маъноларини англатади. Демак, «танбеҳ» сўзини ўз вақтида қилинган огоҳлантириш, насиҳат деб тушунмоқ лозим.

Амир Темур танбеҳлари одамларни ақл-идрок ва мулоҳаза билан иш тутиш, ватанпарварлик, одил ва инсофли бўлишга, яхши-ёмонни ажрата билишга чақиради.

1. Адолат ва адлу инсоф билан иш тутиш ҳақида

* * *

Адлу инсоф билан жаҳон гулшани обод бўлур.

* * *

Адлу инсоф билан Оллоҳнинг бандаларини ўзингдан рози қил.

* * *

Адоват эмас, адолат керак.

* * *

Бир кунлик адолат юз кунлик тоат-ибодатдан яхшироқдир.

* * *

Бировдан ёмонлик ахтарма, айтсалар ишонма.

* * *

Бошинга кулфат тушганда ҳам ҳақгўй бўл.

* * *

Вазирлар ва амирлар хусусида яхши-ёмон гап қилсалар эшит, лекин ҳукм чиқарганда бор ҳақиқат очилмагунча, ҳукм чиқаришга ошиқма.

* * *

Душманиннга ҳам жабр-зулм қилма.

Жабр-зулм ва ноҳақликдан ўзингни узоқ тут.

* * *

Салтанат ишларини мурсою мадора, сабр-тоқат, меҳру мурувват билан юргиз.

* * *

Сенда бирон кишининг ҳақи бўлса, ҳақини унитма.

* * *

Сўзлагувчи гарчанд нодон бўлса ҳам, тингловчи доно бўлсин.

II. Бирлик ва ҳамжиҳатлик ҳақида

* * *

Агар сизлар бир тан, бир жон бўлсангизлар сизга адоват қилганларни енгасиз.

* * *

Агар сизлар тарқоқ ҳолда бўлсаларингиз душманларингиз худди ҳовузга шўнғигандай қон дарёларингизда сузадилар.

* * *

Агар фикрингиз иттифоқга келиб, орзу-ҳавасингиз бир бўлса, фарзандларингиз улғайиб, душманларингиз мағлуб бўладилар.

* * *

Бирликсиз — куч бўлмас.

* * *

Одамлар тарқоқ ва раҳбарсиз бўлсалар, улар бирор нарсага яроқсиздирлар.

* * *

Сизга адоват қилганларга қарши бир тан, бир жон бўлсангиз, душманингизни енгасиз.

* * *

Қўшилган — қутилур, қўшилмаган — тутилур.

III. Кенгаш хосияти ҳақида

Ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир сўраб, фикрини бил.

* * *

Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат билан, қолган бир улушини эса қилич билан амалга ошир.

* * *

Кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — юракдан чиққани. Тил учида айтилганини шунчаки эшитиб, юракдан айтилганини қалбинг қулоқларига қуйиб ол.

* * *

Кимки оқилона гапни эрларга хос шиддат билан сўзласа ҳам унга қулоқ сол.

* * *

Кенгаш ақли бирлик, иттифоқлик билан сўзда собит, ишда саботли бўлишлари зарур.

* * *

Маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, ҳушёрлик ва фаоллик билан иш тут.

* * *

Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда, олдинда турган ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю-зиён томонлари, уларни қилиш-қилмаслик ҳақида сўз очиб, улардан фикр сўра. Сўзларини эшитгандан кейин, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада¹ қилиб, фойда-зиёнларини кўнглингдан кечир, хатолик тарафларига кўпроқ эътибор бер.

Сипоҳни иккилантирадиган кенгашдан қоч!

* * *

Ҳар ишни кенгашган ҳолда қил.

* * *

Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўра, аммо маслаҳатнинг яхши-ёмон тарафини ўйлаб кўриб, тўғри ва савоблисини танлаб ол.

* * *

Ўйлаб иш қилсанг, тадбиринг тақдирга тўғри келади.

IV. Аҳдига вафодорлик. Дўсту душман билан муомала қилиш ҳақида

Агар душманинг меҳр-шафқат, мурувват ва хайру эҳсонингни кўрсаю, кейин яна душманлик йўлини тутса, уни Парвардигори оламнинг ҳукмига топшир.

* * *

Агар душманинг паноҳингга бош уриб келгундай бўлса, яхшилик қил, мурувват кўрсат.

* * *

Аҳдига вафо қилмаган киши охири жазога мубтало бўлади.

* * *

Дўсту душмандан кимки ҳузурингга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муомалада бўлгинки, дўстли-

¹ М у ш о ҳ а д а — ўз кўзи билан кўриш, гувоҳ бўлиш; бу ерда ишонч ҳосил қилмоқ.

ги ортсин. Душманга эса шундай муомала қилгинки, душманлиги дўстликка айлансин.

* * *

Ёмонлик қилиб бошинг узра шамшир кўтариб сенга зиён етказганларни ҳам, илтижо қилиб келганларида ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирингдан чиқар.

* * *

Кимки сенга дўстлик қилса, дўстлиги қадрини унутма. Унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсат.

* * *

Содиқ ва вафодор дўст улким, дўстидан ранжимайдди, дўстининг душманини ўз душмани деб билади. Керак бўлса дўсти учун жонини беради.

Тузингни ичиб туриб ёмонлик қилган одамни Ҳақ Таолонинг ҳукмига топшир.

* * *

Яхшини ёмон кунда имтиҳон қил.

* * *

Қайси бир навкар нон-туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат пайтида соҳибидан юз ўгириб, ҳузурингга келса, ундай навкарни ўзингга душман деб бил ва ҳузурингдан қувиб юбор.

V. Давлат, раййат, сипоҳ ва уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида

Агар мамлакат ҳокимсиз қолса, унга зиён етади, ҳол-аҳволида фаҳш юз беради.

* * *

Аслида давлат Олло таолонинг фазлу иноятидандур. Аммо сабабчиси биз бўлдик.

* * *

Бошсиз мамлакат — жонсиз танадир.

* * *

Вазирнинг асиллиги ва тоза насиллиги рухсат этувчи ва таъкидловчи фармойишларидан кўриниб туради.

* * *

Давлат агар дину ойин асосига қурилмас экан, тўра-тузукга боғланмас экан, ундай давлатнинг тартиб ва қудрати бўлмайди.

* * *

Давлат лашкар ва фуқаронинг садоқат ва фидойилиги билан қудратлидир.

* * *

Давлат тўрт нарса билан: салтанат, ҳазина, сипоҳ ва райиат билан тирикдир.

* * *

Давлату сиёсат ишида лаёқати бўлмаган киши зулму ситамга барҳам беришга ожиздир.

* * *

Доруғалар ва ҳокимлар халққа зулм қилиб, уни ҳароб қилган бўлса, қилмишларига яраша жазоланишлари шарт.

* * *

Дўсту душманлигига қарамай, сипоҳийни ҳурмат қил, чунки у боқий мато бўлмиш азиз жонини фоний дунё матоси деб сотади.

* * *

Емсиз от довон ошолмайди.

* * *

Золимлардан мазлумлар ҳақини ундириб бер.

* * *

Кўп нарсани билиб турсанг-да, ўзингни билмаганга сол.

* * *

Райиат аҳволидан огоҳ бўл. Улуғларини ота ўрнида, кичикларини фарзанд ўрнида кўр.

* * *

Салтанат ишларини муросаю-мадора, сабр-тоқат ва меҳру-мурувват билан юрит.

* * *

Табааларингнинг қилмишлари ва айтган гапларини гоҳ сабр-тоқат билан эшит, гоҳ ўзингни эшитмаганга сол.

* * *

Уламо ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиниб яша.

* * *

Фуқаронинг мол-мулкни талон-тарождан сақла.

* * *

Халқ аҳволидан доимо бохабар бўл!

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. «Танбеҳ» сўзининг маъносини айтиб беринг.
2. Амир Темур танбеҳларида қайси масалалар кўтарилган?
3. Танбеҳлар кимларга аталган?
4. Соҳибининг нон-тузини унутган хизматкорга қандай муносабатда бўлиш керак?
5. Танбеҳларда кенгаш ва машваратнинг аҳамияти ҳақида нималар дейилган? «Кенгаш» ва «машварат» сўзларининг маъносини айтиб беринг.

Йигирма олтинчи дарс:

АМИР ТЕМУРНИ ЯХШИ ЎРГАНАЙЛИК

Амир Темур тарихда ўчмас из қолдирган буюк шахс: улкан бунёдкор, йирик давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси. Биз бугун бу ҳақиқатни яхши англадик ва биламиз. Фарбда, масалан, Италияда, Испанияда, Францияда, Англияда, Германияда бу ҳақиқат XVI—XVII асрлардан бери маълум. Мисол келтирамиз. Амир Темур ҳақидаги биринчи китоб 1553 йили Флоренция (Италия)да чиққан. Италиялик олим Перондини қаламига мансуб.

Шу асрда испан тарихчиси Перо Мексиканинг «Буюк Темур тарихи» деган асари ҳам чоп этилди. 1582 йили Севилияда машҳур Испания элчиси Клавихонинг «Эс-даликлар»и нашрдан чиқди. Инглиз драматурги Христофор Морлонинг «Буюк Темур» деган сахна асари ҳам шу асрда яратилди. Шундан бери буюк соҳибқиронга аталган асарларнинг кети узилмайди. Нафақат Европа мамлакатларида, балки бутун дунёда чоп этилмоқда. Улар лотин, итальян, испан, француз, немис ва инглиз тилларида ёзилган. Уларни яхши ўрганилса ва илмий истифодага киритилса ёмон бўлмасди. Баъзиларини ўзбек тилига таржима қилиб чоп этилса ҳам фойдадан ҳоли бўлмасди. Бунга ҳам етишармиз, иншоолло. Чунки биз Амир Темурсиз ва уни чуқур ва атрофлича ўрганмай туриб, кўҳна тарихимизни ҳам, жаҳон тарихи, илм-фани ва маданияти раванқига катта ҳисса қўшган буюк аждодларимизни ҳам, миллий қадриятларимизни ҳам билолмаймиз.

Ҳозирча шу кичик китобча улуғ бобомизнинг ҳаёт йўли ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида озми-кўпми маълумот берар, деган умиддамиз. Бошқа асарларни ҳам рисолага қўшиб ўқисангиз Амир Темур ҳақидаги билимингиз ортади, чуқурлашади, кенгаяди. Бу асарлар ўзбек ва рус тилларида чоп этилган. Ўқийингизда ортиқча қийинчиликлар туғдирмайди. Биз улардан муҳим-муҳимларини қуйида келтирамиз.

«**Темур тузуклари**» — ҳазрат соҳибқироннинг давлат ва армия қурилиши ҳақидаги назарий ва амалий фикр-мулоҳазалари жамланган муҳим асар.

Бошқача номлари: «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари»), «Воқеати Темурий» («Темур ҳаёти билан боғлиқ воқеалар»).

Асар муаллифи, яъни «Темур тузуклари»ни ким ёзганлиги ҳақида тарихшунос олимлар ўртасида икки хил фикр мавжуд. Жаҳондаги шарқшунос олимлардан фақат икки киши: инглиз олими Э. Г. Браун билан рус олими В. В. Бартольд «Темур тузуклари» Амир Темур тарафидан ёзилмаган, қолаверса у оригинал асар эмас. Шу боис унинг илмий қиймати йўқ, деб ёзганлар. Лекин, жаҳон шарқшуносларининг кўпчилиги, араб ва форс тилларида ёзилган қўлёзма асарлар билимдони бўлган олимлар: Н. Д. Миклухо-Маклай, Ч. А. Стори, Дэви, Уайт, Г. Вамбери, Ш. Сомий ва б.қ. асарни Амир Темур ўз қўли билан ёзган, деб очиқ айтадилар.

«Темур тузуклари»ни яхши билган ва уни XVII асрда форс тилига таржима қилган Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатийнинг гувоҳлик беришича, асарнинг асли эски ўзбек (туркий) тилда ёзилган ва унинг асл нусхасини у Туркиянинг Ямандаги ноиб Жаъфар пошонинг кутубхонасида кўрган ва уни форс тилига таржима қилган ва 1637 йили ватанига (Хиротга) қайтишда Ҳиндистон подшоси Бобурий Шоҳ Жаҳон (1628—1657)га совға қилган.

Асар кўпгина жаҳон тиллариغا: инглиз, француз, рус ва ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилган. Таржималарнинг барчаси ана шу Мир Абу Толиб ат-Турбатийнинг форсча таржимасига асосланган, чунки унинг асл ўзбекча нусхаси сақланмаган.

«Темур тузуклари»нинг ҳозирги ўзбек тилидаги биринчи нашри (таржимон Алихон тўра Соғуний) 1967 йили «Гулистон» журнали саҳифаларида ва 1991 йили «Ғофур Фулом» нашриётида, Тошкентда чоп этилган. Иккинчи ўзбекча нашри, французча ва инглизча таржималари билан бирга, 1996 йили, русча нашри (форсча матни билан қўшиб) 1999 йили шу нашриётда чоп этилди.

Муҳтарам ўқувчи асарнинг 1996 ва 1999 йиллари амалга оширилган нашрларидан фойдалангани маъқул.

«Зафарнома» — Мовароуннаҳр ва Темурийлар давлати таркибига кирган мамлакатлар ва халқларнинг 1370—1405 йил 18 феврал орасидаги тарихидан баҳс юритувчи асар.

Асар XIV—XV асрнинг бошларида ўтган Озарбайжонлик (Эрон, Озарбайжон) йирик тарихшунос Низомуддин Шомий тарафидан 1402—1404 йиллар орасида ёзилган.

«Зафарнома» 1969—1972 йиллари араб ва форс тилларининг билимдони, ЎзРФА шарқшунослик институтининг катта илмий ходими Юнусжон Ҳакимжонов тарафидан ҳозирги ўзбек тилига таржима қилинган. Лекин, домланинг таржимаси ўша пайтда, айрим сабабларга кўра, нашр этилмай қолди. Асар 1996 йили Тошкентда, «ФАН» нашриётида чоп этилди ва ўқувчи ундан ҳеч иккиланмай фойдаланиши мумкин.

«Тарихнома» — Амир Темур вафоти (1405 й. 18 феврал)дан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган воқеалар, аниқроғи Халил Султон даври (1405—1409)да мазкур мамлакатларда юз берган воқеалар ҳақида маълумот беради.

Асар муаллифи Тожиддин ас-Солмонийдир. Ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот жуда кам. Ибн Араб-шоҳнинг сўзларига қараганда, у ҳазрат соҳибқирон даврида дабирлик (котиблик) қилган. Ундан аввал Жанубий Эрон (маркази Шероз шаҳари)ни идора қилган Музаффарийлар (1314—1393) давлатида девони иншо (ташқи алоқалар вазирлиги)да котиб бўлиб хизмат қилган. 1409 йили Халил Султон исёни бартараф этилгандан кейин, Шоҳрухнинг амри билан Самарқанддан Ҳиротга олиб кетилган.

Тожиддин ас-Солмоний мазкур асарида Шоҳрух тарихини баён қилмоқчи бўлган ва уни 1410 йили ёзишга киришган. Лекин, 1404—1409 йил воқеаларини ёзиб улгурган, холос.

Асарнинг немисча, русча ва туркча таржималари бор. Туркча таржима машҳур турк шарқшуноси профессор Исмоил ака тарафидан амалга оширилган ва 1988 йили Анқарада чоп этилган. «Тарихнома»нинг русча таржимаси (таржимон академик Зиё Бунӣёдов) ҳам мавжуд.

«Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»). Буюк мунажжим Темурийзода Мирзо Улуғбек (1394—1449) томонидан ёзилган. Мовароуннаҳр ва у билан қўшни мамлакатлар (Мўғилистон, Эрон, Озарбайжон ва б.қ.) халқларининг XIII—XIV асрлардаги тарихини қисқа тарзда баён қилади. Хусусан Чигатой улуси тарихи ҳақида кенг маълумот беради.

«Тўрт улус тарихи»нинг инглизча (қисқача) ва ҳозирги ўзбек тилига қилинган таржималари (Тошкент, «Чўлпон» нашриёти, 1994 й.) бор.

Асарни албатта ўқиб чиқинг, билимингиз ортади.

«Матлаъийи саъдайн ва мажмайи баҳрайн» (Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг туташган ери).

Шоҳрух мирзо замонида ўтган йирик тарихчи, дипломат Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) тарафидан ёзилган.

Асарда икки Абу Саид — Ҳалоқуийлар сулоласига мансуб бўлган Элхон Абу Саид (1317—1335) ва Темурийзода Султон Абу Саид (1451—1469) ҳукмронлиги орасида Эрон билан Озарбайжон ва қисман Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеалар баён этилади.

Асарнинг биринчи қисми (1427 йилгача кечган воқеалар) ўзбек тилига таржима қилиниб (таржимон

А. Ўринбоев) 1969 йили «Фан» нашриётида чоп этилган.

Ибн Арабшоҳ (1389—1450) — Амир Темур уни 1401 йили Дамашқ фатҳ этилгандан кейин, 12 ёшлигида Самарқандга олиб келган. У шу ерда ўқиди, ҳазрат соҳибқироннинг саҳовати билан кўп мамлакатларни бориб кўрди ва ўқиб улғайиб, замонасининг маълумотли кишиси бўлиб етишди.

Ибн Арабшоҳ Амир Темурга атаб «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») номли асар ёзган (1437 й.) Унда ҳазрат соҳибқироннинг наслу насаби, ҳарбий юришлари, хотинлари ва болалари ҳақида, шунингдек унинг феъл-атвори ва сифатлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Лекин, нима сабабдандир, айрим ҳолларда, эҳтиросга берилиб, ота ўрнида бўлган, уни тарбиялаб вояга етказган улуғ бир инсонга нисбатан нонкўрнинг ишини тутади ва унга маломат тошини отади. Лекин, барибир, ҳақиқат ҳаддидан чиқолмайди ва Амир Темурнинг улуғ бир инсон эканлигини эътироф қилади.

Асарнинг арабча матни бир неча марта Қоҳира, Калкутта (Ҳиндистон) ва бошқа шаҳарларда нашр этилган, кўп тиллар (лотин, француз, турк, инглиз)га таржима қилинган. Ниҳоят, 1992 й. унинг тўла ўзбекча нашри (таржимон У. Уватов) амалга оширилди.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида кўп тилларда ёзилган жуда кўп илмий монографиялар, илмий мақолалар, рисоалар ёзилган. Биз ҳатто уларнинг тўлиқ рўйхатига (библиографиясига) ҳам эга эмасмиз. Бу иш, яъни Амир Темур ҳақида ёзилган асарлар библиографиясини тузиш иши энди бошланди.

Муҳтарам ўқувчи қуйидаги китобларни ҳам топиб ўқисалар, уларнинг улуғ бобомиз ҳақидаги билимлари ортади.

1. *Бўрибой Аҳмедов*. Амир Темур (тарихий роман), Тошкент, 1995.

2. *Бўрибой Аҳмедов*. Соҳибқирон Темур (ўзбек, рус, ва инглиз тилларида), Тошкент, 1996.

3. *Бўрибой Аҳмедов*. Амир Темур ҳақида ҳикоялар, Тошкент, 1998.

4. *Бўрибой Аҳмедов*. Улуғбек (эссе), Тошкент, 1989.

5. *Бўрибой Аҳмедов*. Ўзбек улуси, Тошкент, 1992, 86—120 бетлар.

6. *Б. А. Аҳмедов, Р. Г. Мукминова, Г. А. Пугаченкова*.

Амир Темур (жизнь, общественно-политическая жизнь), Ташкент, 1999.

7. *Пўлат Зоҳидов*. Темур даврининг меъморий қаҳқашони, Тошкент, 1996.

8. *М. И. Иванин*. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане, СПб., 1846.

9. *Р. Г. Клавихо*: Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд 1403—1406., Эски испанчадан И. С. Муракова таржимаси, Москва, 1990.

10. *И. М. Мўминов*. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (қўлёзма асарларда келтирилган маълумотлар асосида), Тошкент, 1968.

11. *И. И. Умняков*. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы, — в кн. «История Самарканда», т. I, Тошкент 1969, с. 173—195.

12. *Т. Файзиев*. Темурийлар шажараси, Тошкент, 1995.

13. *А. Ю. Якубовский*. Тимур (опыт краткой характеристики). — «Вопросы истории», Москва, № 8—9.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. «Темур тузуклари»да қайси масалалар кўтарилган?
2. «Зафарнома» «Тарихнома» асарининг муаллифлари ким? Бу асарлар қайси йиллар воқеаларини баёن этади?
3. Истиқлол йилларида Амир Темур ҳақида Ўзбекистонда қандай асарлар яратилган. Сиз улардан қайсиларини ўқигансиз?

Йиғирма еттинчи дарс:

ШОН-ШУҲРАТИ ЖАҲОНГА ЁЙИЛГАН ИНСОН

1402 йил воқеаларидан сўнг, яъни жаҳонга, айниқса Болқон ярим ороли ҳамда Европадаги халқлар ва мамлакатларга таҳдид солган Туркия султони Боязид I Йилдирым тор-мор келтирилгандан кейин, французлар Амир Темурнинг олтидан қуйилган ҳайкалчасини қуйдириб, остига «Европа халоскорига» деб ёздириб қўйишган экан. Бугун бу улуғ зотни буюк бунёдкор, улуғ давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва мада-

ният ҳомийси сифатида бутун дунё таниди, тан олди. Катта давлат арбоблари, олиму фозил кишилар ҳазрат соҳибқирон ҳақида илиқ гапларни айтмоқдалар, унинг ҳаёти ва фаолиятига юксак баҳо бермоқдалар.

Куйида шулардан айримларини келтирамиз.

* * *

«Амир Темурнинг асосий тарихий хизмати шундан иборатки, айнан унинг ҳукмронлиги даврида Европа ва Осиё қитъалари илк бор ўзларининг бир геосиёсий майдонда яшаётганликларини ҳис этдилар.

Бу, хусусан, бутун жуда муҳим. Чунки инсоният шуни тушундики, биз ҳаммамиз бир-биримизга чамбарчас боғлиқ, ўзаро алоқадорликда яшар эканмиз, демак, энди янги уйғун ва хавфсиз дунё тартиботи ўрнатиш учун имконият пайдо бўлди».

*(Ислом Каримов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти)*

* * *

«Ўзбек тарихини ўқитиш борасидаги ҳар қандай ёндошув, даставвал Темур ва унинг меросини ўқитиш билан чамбарчас боғлиқдир. Бу масала фақатгина Ўзбекистон учун эмас, балки жаҳон тарихини ўз дас-турининг бир қисми сифатида ўргатувчи барча мамлакатлар учун долзарб мавзудир».

(Сигдем Балим-Хардинг, Буюк Британия)

* * *

«Амир Темур Хуросон пойтахти Ҳиротда катта пештоқлари ва миноралари бўлган Мусалло масжидини қурдирди...

Шоҳрух даврида Мозори шарифда тўртинчи халифа ҳазрат Али мақбараси, Балхда Абу Наср мақбараси ва масжиди, Ҳиротда Боғи зоғон ва Боғи сафед чорбоғлари ва саройлар барпо этилди.

Бобур Қандаҳорда машҳур чилзинани барпо этди. Бу томоша майдони юқори тоғ пойида жойлашган бўлиб, у ердан Арғондобнинг бутун узунаси бўйлаб ажойиб манзара кўз олдимизда намоён бўлади. Бу жой гўзал Фарғона водийсини эслатади.

(Ва яна) Бобур ва унинг яқинлари Қобул шаҳарида

кўплаб боғ-роғлар ва саройлар барпо этдилар. Олам-оро, шоҳоро, Оламганж, Боғи Бобур ва бошқалар.»

(Г. С. Файрат, Афғонистон)

* * *

«Амир Темур ҳам барча буюк саркардалар каби ўз сипоҳийларининг урушдаги зафар ва машаққатларини бирга баҳам кўрар эди. Улардан қатъий интизом талаб қилар, лекин, майиб бўлиб қолганига қарамай, уларга бош бўлиб жангга кирарди. Ҳеч қачон ўз аскарини ёлғиз қолдирмас эди.»

(Люсьен Керэн, Франция)

* * *

«Султон Аҳмад жалоир билан Қора Юсуф қорақўюнлу Ироқи араб ва Озарбайжонни олдириб қўйганларидан кейин бой берган ерларни қайтариб олиш учун Туркия ҳокими Боязид I, Миср султони Сайфиддин Барқуқ ҳузурига элчиларни юборди ва у билан яқдил эканлигини маълум қилди.

Ироқ, қорақўюнлулар ва Миср билан Сивас ҳокими Фозий Бурҳониддин ўртасида ҳам яхши муносабатлар ўрнатилди.

Боязид бу икки саркардани янги иттифоқчилар сифатида сийлади ва Султон Аҳмад жалоирга Кутухияни ва Қора Юсуфга Қайсария билан Оқсаройни берди. Бу эса, ҳодисалар оқимини тезлаштирди. (Шу боис) Султон Аҳмад жалоир билан Қора Юсуф Қорақўюнлуга паноҳ берган Боязид I билан Темур ўртасида хат алмашинув бошланди.

Бу хатлар бахтимизга бизнинг кунларимизгача етиб келди. Бу хатлар XVI асрдаёқ тарихчи олим Фаридунбек қўлига тегди ва у хатларни ўзининг «Миншооти салотин» («Султонларнинг ёзишмалари») аталмиш китобига киритди. Шунингдек, бу хатлар эронлик тадқиқотчи олим Абулхусайн Навоий тарафидан тартиб берилган «Эрон тарихий ҳужжатлари ва хатлари» деб аталган мажмуъада ҳам тилга олинган».

(Ш. Ф. Фарзалиев, Озарбайжон)

* * *

«Амир Темурнинг 1402 йилда Анқара ёнида эришган ғалабаси нафақат Осиё тарихидагина улкан аҳами-

ятга эга. Балки Амир Темур беихтиёр иккинчи марта Европа халқларига холис хизмат кўрсатди».

(А. Ю. Якубовский, Россия)

* * *

Мусулмон олимлари асарларида Амир Темурнинг бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил образи мавжуд. Биринчиси — гўё Амир Темур атрофидагиларга кўрқув ва даҳшат соладиган бераҳм, қаттиққўл ҳукмдор ва саркарда. У ўз мақсадига эришишда ҳар қандай имкониятни, бу унга қанча қимматга тушса ҳам, қўлдан бой бермайди. Ўз қўли остидагилар ҳаёти-ни яхшилаш, мазмунли ва қизиқарли қилиш ҳақида ташвиш чекмайди, зеро, унинг тасавурида ҳаёт — бу омад, меҳнат ва доимий курашдир.

Иккинчи томондан, ақл-фаросатли, адолатли ҳукмдор. У ёмонлик ва ахлоқсизликни кўришга кўзи йўқ. Чексиз ҳарбий талант соҳибидир.

Биринчи образ кўпроқ араб ва форс тилларидаги манбаларда кенг тарқалган».

(Муҳаммад ас-Саид Жамолиддин, Миср)

* * *

«Амир Темурга теран ақл-фаросат, зийраклик ва ўткир идрок хос бўлиб, бу сифатлар дипломат шахсининг энг муҳим жиҳатини ва асосини ташкил этади.

Ҳозирги замон дипломатиясида Амир Темур дипломатиясининг услуб ва усулларида кенг фойдаланилмоқда».

(Фатхи ал-Гувайли, Миср)

* * *

«Амир Темур ва Мин сулоласи орасидаги илк алоқаларнинг ўрнатилиши ҳар икки давлатнинг сиёсий ва иқтисодий тараққиёти натижасидир».

(Луи Зенгин, Хитой)

* * *

«Дўстлик ҳам унга (Амир Темурга) ҳузур бағишларди. Ёқимтойлиги туфайли кўп дўстлар орттирди, уларни сақлай билди, уларга дўст ҳисобланишдан ор

қилмади. Зеро Амир Темур дўстликка фақат дўстлик билан жавоб бериш мумкинлигини яхши билар эди».

(Л. Ланглэ, Франция)

* * *

«Ҳарбий қўмондонга бериладиган энг холис баҳо — унинг жангларда эришган ғалабасидир. Шу нуқтаи назардан Темур тарихдаги буюк саркардалар орасида алоҳида ажралиб туради ... Темур барча давр буюк ҳарбий қўмондонлари орасида алоҳида ўрин эгаллайди...

Темур ҳарбий санъат устаси ҳам бўлган. У Тўхта-мишхонни енгиб, Олтин ўрдани забт этиш учун унчалик меҳмондўст бўлмаган шимолий чўллар ичкарисига кириб борди. Масалан, мўғул қўшинига қарши жангда Тош кўприкни қуршаб олиш учун оз сонли қўшин қолдирди-да, асосий кучларни душманнинг уч тарафига жойлаштирди. Мўғуллар ўраб олинибман ва кўп сонли эканлар, деб ўйлаши учун тунда жуда кўп олов ёқтирди.

Темур улкан стратег сезгисига ҳам эга бўлган. У фойдали ҳамкорлик қилишнинг аҳамиятини ҳам тушунган... У ўз ҳарбий фаолиятининг бошланишида катта ҳарбий куч тепасида турган Туғлуқ Темурхон билан ўта нозик иттифоқ тузди. Бу Темурга ўз ихтиёридаги ерларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга имкон берди... Стратегияда Темур маҳоратини кўрсатувчи яна бир жиҳат, олдига қўйган мақсадига жангсиз эришиш маҳоратидир. Масалан, Қарши деворини ўзи шахсан бориб кўриб келгач, ўз бўлинмасини бошлаб бориб қалъани ичкари томондан қўлга киритди...

Темурда жанг пайтида, энг зарур пайтда, керакли жойда пайдо бўла олишдай ажойиб хусусият мавжуд эди. Бу унга душмани унинг асл мақсадини уқиб олишга улгурмасдан ўз вақтида тўғри қарор қабул қилиш имконини берарди. Бунинг устига унинг жанг майдонида шахсан иштирок этиши энг оғир дамларда жангчиларини маълум бўлиб қолган мағлубиятдан кўпинча қутқариб ҳам қолган...

Унинг шахсий жасорати ҳам афсонавийдир. Темурнинг жангларда кўрсатган жасорати унинг дўстлари ва душманлари орасида катта обрў қозонишига олиб кел-

ган. Унинг куч-қудрати ва чидамлилиги ҳам кишини лол қолдиради».

(Ричард Нельсон, АҚШ)

* * *

«Амир Темур амалга оширган буюк ишлардан бири — эркин ва цивилизациялик институт сифатидаги давлатчилик ғоясини асослаш ва уни ғимоя қилиш бўлган.

(Сатиш Чандра, Ҳиндистон)

САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Амир Темурни жаҳонга машҳур қилган нарса нима?
2. Амир Темурнинг хорижий мамлакатларда олиб борган бунёдкорлик фаолияти ҳақида кимларнинг фикрини биласиз?
3. Америка ҳарбий мутахассисининг Амир Темурнинг ҳарбий салоҳияти ҳақида айтган гаплари ҳақида сўзлаб беринг.

Э с л а т м а: мазкур дарсда келтирилган фикрлар 1996 йил 24 октябрда Тошкентда ўтказилган «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция материалларидан олинди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-----------------	---

I қисм. Соҳибқирон Амир Темур

Биринчи дарс: Амир Темурнинг наслу насаби, ишлари, хориқ одатлари	5
--	---

II қисм. XIII—XIV асрнинг биринчи ярмида мамлакатдаги умумий аҳвол

Иккинчи дарс: Чигатой улусининг таъсис этилиши	12
Учинчи дарс: Чигатой улусининг XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг биринчи ярмидаги тарихи	16
Тўртинчи дарс: Чигатой улусининг XIV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи	23
Бешинчи дарс: Мовароуннаҳрнинг иккинчи бор мўғуллар асоратига тушиб қолиши	30

III қисм. Амир Темурнинг тарих саҳнасига чиқиши

Олтинчи дарс: Амир Темур эл-юрт халоскори	33
Еттинчи дарс: Сарбадорлар қўзғолони	39
Саққизинчи дарс: Амир Ҳусайн билан Темурбек ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви	44
Тўққизинчи дарс: Амир Темур давлати	49
Ўнинчи дарс: Амир Темурнинг ҳарбий юришлари. Улардан кўзланган мақсад. Урушларнинг натижалари	56
Ўнбиринчи дарс: Амир Темур буюк бунёдкор	62
Ўн иккинчи дарс: Амир Темур — илм-фан ва маданият ҳомийси	68
Ўнучинчи дарс: Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати	74

IV қисм. Амир Темурнинг буюк авлоди

Ўнтўртинчи дарс: Шоҳрух мирзо	80
Ўнбешинчи дарс: Улуғбек мирзо	84
Ўн олтинчи дарс: Султон Ҳусайн Бойқаро	89

Ўн еттинчи дарс: Заҳриддин Муҳаммад Бобур	94
Ўн саккизинчи дарс: Гулбадан бегим	98
Ўн тўққизинчи дарс: Жалолиддин Акбаршоҳ	102
Йигирманчи дарс: Нуриддин Жаҳонгир	107
Йигирма биринчи дарс: Шоҳ Жаҳон	111
Йигирма иккинчи дарс: Атоқли олима, шоира Зебунисо	115
Йигирма учинчи дарс: Баҳодиршоҳ иккинчи	118

V қисм. Дувё таниган Темур

Йигирма тўртинчи дарс: Хорижий мамлакатлар билан ёзишмалардан	121
Йигирма бешинчи дарс: Амир Темур танбеҳлари	125
Йигирма олтинчи дарс: Амир Темурни яхши ўрганайлик	131
Йигирма еттинчи дарс: Шон-шухрати жаҳонга ёйилган инсон	136

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР ДАРСЛАРИ

*Умумий таълим ва махсус тарих мактаблари
ўқитувчилари ва ўқувчилари учун қўлланма*

(Тўлдирилган иккинчи наشري)

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компаниясининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир З. Мирзоҳакимова
Бадий муҳаррир Ф. Башарова
Техник муҳаррир Л. Хиждова
Мусаҳҳиҳ Н. Муҳаммадиева

Теришга берилди 28.11.2000 й. Босишга рухсат этилди
18.12.2000 й. Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табағи 7,56. Нашриёт ҳисоб табағи 7,9. Адади 10000
нусха. Буюртма №1287. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41**